

საქართველოს ეკლესიის ისტორია

3

გამომცემლობა არტანუჯი

სერიის მთავარი რედაქტორი

ბუბა კუდავა

სერიის სარედაქციო კოლეგია

ზაზა აბაშიძე

თამარ გეგია

გიორგი კალანდია

გოჩა საითიძე

თეა ქართველიშვილი

მაია შაორშაძე

თემო ჯოჯუა

	სსამქნრფ	სრ №
	30.12.2013	525

ISSN 1512-4371

ISBN 978-99940-55-15-9

© გამომცემლობა არტანუჯი, 2010.

წინათმშინდის საეპისკოპოსო

XVI-XVIII სს.

ნიგში განხილულია ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს დაარსება. მოცემულია ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი XVI-XVIII საუკუნეებში და მათი საეკლესიო-კულტურული მოღვაწეობა. ამასთანავე გარკვეულია ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა, საზღვრები და ნინოწმინდელთა დამოკიდებულების საკითხი დავითგარეჯის მონასტრებთან. ნაშრომში განხილულია ნინოწმინდის ტაძრის არქიტექტურა და წარწერებიც. მონოგრაფია გათვალისწინებულია სპეციალისტებისა და საქართველოს ეკლესიის ისტორიით დაინტერესებული მკითხველისათვის.

რედაქტორი   აკადემიკოსი მარიამ ლორთქიფანიძე

მადლობას ვუხდით სამთავისისა და გორის მთავარეპისკოპოს ანდრიას (გვაზავა), რომელიც 1998-2001 წლებში იყო საგარეჯოსა და გურჯაანის ეპისკოპოსი, სულიერი მხარდაჭერისა და თანადგომისათვის.

შესავალი

საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ისტორიის შესწავლას, მის კვლევასა და სრულყოფას ბოლო დროს განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა. სპეციალური კვლევის საგანი გახდა ეკლესიის ისტორიის მრავალი საკითხი და მათ შორის გამოკვეთილად განიხილება საეპისკოპოსოთა ისტორია.

კარგად ცნობილმა 70-წლიანმა საბჭოურმა რეჟიმმა საქართველოში შეაფერხა არა მარტო ეკლესიური და სულიერი ცხოვრება ერისა, არამედ მნიშვნელოვნად შეარყია ის მეცნიერული საფუძვლებიც, რომლითაც ჩვენი საეკლესიო, მდიდარი კულტურული წარსული, საერო თუ სასულიერო პირთა თავდადება და ღვაწლი სრულად უნდა წარმოჩენილიყო და გააზრებულიყო შთამომავლობის წინაშე მართლმადიდებელი ეკლესიის ის მისია და დანიშნულება, რომლის წყალობითაც ქვეყანა გადარჩა და დღემდე მოაღწია. მიუხედავად შეზღუდვებისა, გარკვეულწილად, მრავალმა მკვლევარმა მაინც შეძლო თავისი მოვალეობის პირნათლად შესრულება, თუმცა, რაღა თქმა უნდა, ეს საკმარისი და სრულფასოვანი ვერ იქნებოდა. დანაკლისის შევსება შესაძლებელი გახდა და ეკლესიის ისტორიის საკითხების მიმართ ინტერესი განსაკუთრებით გაიზარდა XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან და მეცნიერული წინსვლა ამ მიმართულებით კვლავაც გრძელდება.

საკვალიფიკაციო ნაშრომის აქტუალობას ჩვენს შემთხვევაშიც სწორედ ზემოთ აღნიშნული ფაქტი განაპირობებს. ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს ისტორია დღემდე მონოგრაფიულად შესწავლილი არ ყოფილა, საქართველოს ეკლესიის ისტორიის ერთ მთლიანობაში წარმოჩენა კი წარმოუდგენელია საეპისკოპოსოთა ისტორიის შესწავლისა და გათვალისწინების გარეშე. ჩვენი ეკლესიის ისტო-

რია დაარსების დღიდან მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებასთან. ეკლესიის წინსვლასა თუ შეფერხებას განსაზღვრავდა საქართველოს საერთო საშინაო და საგარეო მდგომარეობა და, პირიქით, ეკლესიის სიძლიერე თუ სისუსტე საგრძნობლად შესამჩნევ კვალს ტოვებდა ქვეყნის განვითარებაზე. ამდენად, ეს ორი რამ უერთმანეთოდ არ არსებობდა, მეფეცა და კათალიკოსიც ერთად იღვწოდნენ ქვეყნის აღმშენებლობისათვის, ურთიერთდახმარებას ყოველთვის ურთიერთსაჭიროება განაპირობებდა და თუკი ეს ერთობა დაირღვეოდა, პირველ რიგში იგი საქართველოს ცხოვრებაზე აისახებოდა მტკივნეულად. აქედან გამომდინარე, ვერც მხოლოდ ცალკე აღებული რომელიმე მათგანის მეცნიერული კვლევა იქნება სრულყოფილი მეორეს გათვალისწინებისა და გააზრების გარეშე.

მართალია, ჩვენი საკვალიფიკაციო ნაშრომის ქრონოლოგიური ჩარჩო XVI-XVIII საუკუნეებით შემოიფარგლება, მაგრამ გამოკვლევაში თხრობა იწყება საეპისკოპოსოს დაარსებიდან, ეხება X-XI საუკუნეების მოვლენებს და ერთგვარ ექსკურსს აკეთებს XVI საუკუნემდე. ნაშრომი მთავრდება XIX საუკუნის 10-იანი წლების მოკლე მიმოხილვით, როცა მოხდა ცარიზმის მიერ ეპარქიებისა და საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება.

გამოკვლევის მიზანია აჩვენოს ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს როლი და მნიშვნელობა საქართველოს ეკლესიის ერთ მთლიან ისტორიაში, წარმოადგინოს ახალი, გამოუცემელი დოკუმენტები, რომელთა მეშვეობითაც მეტი სიცხადით ხერხდება საეპისკოპოსოს ისტორიის შედარებით სრული სურათის აღდგენა. ნაშრომში ასევე დადგენილია ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი XVI-XVIII საუკუნეებში, გამოკვეთილი და წინ წამოწეულია აქამდე გამოუკვლეველი მოვლენები.

წყაროები და ლიტერატურა

საკვლევი თემის ძირითად წყარომცოდნეობით ბაზას შეადგენს ნარატიული, დოკუმენტური, ეპიგრაფიკული და საარქივო მასალა.

ქართული ნარატიული წყაროებიდან აღსანიშნავია XI საუკუნის ქართველი ისტორიკოსის ჯუანშერის ნაშრომი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“, რომელიც შესულია „ქართლის ცხოვრების“ კრებულსა და მის ყველა ნუსხაში (164). ჯუანშერის საისტორიო თხზულება, როგორც ცნობილია, აგრძელებს ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებას“ და მოუთხრობს საქართველოს ისტორიას V საუკუნის შუა წლებიდან VIII საუკუნის 40-50-იან წლებამდე. აქედან ჩვენი საკვლევი თემისათვის მნიშვნელოვანია ვახტანგ გორგასლის მეფობისა და მოღვაწეობის წლები და კერძოდ, ის საეკლესიო რეფორმა, რომელიც მან გაატარა ქვეყნის განმტკიცებისა და გაძლიერების მიზნით (იგულისხმება პირველი კათალიკოსის დასმა და საეპისკოპოსოების დაარსება, რომელთა შორის მოიხსენიება ნინოწმინდის საეპისკოპოსოც) (164. 199).

განსაკუთრებით ძვირფასი წყაროა ვახუშტი ბატონიშვილის (1676-1755) თხზულება „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რომელიც საქართველოს ისტორიის ყოველმხრივი შესწავლის ცდას წარმოადგენს. აქედან ჩვენი კვლევისათვის მნიშვნელოვანი და საყურადღებოა ვახუშტის ისტორიის შესავალი და ნაშრომის გეოგრაფიული ნაწილი, რომელშიც მოცემულია უძვირფასესი ცნობები გვიანფეოდალური საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და სამეურნეო ცხოვრების შესახებ (24; 25).

ვახუშტის ისტორიას კიდევ უფრო მეტ მნიშვნელობას და სრულყოფას აძლევს ის ფაქტი, რომ თავისი დროისათვის მსოფლიო

ისტორიოგრაფიის დონეზე მდგარი ავტორი არ ივინყებს საეკლესიო მოვლენებს და ყველაზე მდიდარ მასალას ამ მხრივ კვლავაც მისი თხზულება იძლევა. ვახუშტი ბატონიშვილი აღწერს ნინო-მინდის ტაძარს, საეპისკოპოსოს მდებარეობას, გარე-კახეთის ისტორიულ-გეოგრაფიულ სურათს, საგარეჯოსა და მისი სოფლების მდებარეობას. ასევე საინტერესოა მის მიერ მოთხრობილი ამბები სხვადასხვა საეკლესიო მოვლენის შესახებაც.

როგორც ცნობილია, საქართველოს ისტორიული წარსულის შესწავლა განსაკუთრებით გაფართოვდა XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე, როცა მეფე ვახტანგ VI-ის ინიციატივით შედგა „სწავლულ კაცთა კომისია“ ბერი ეგნატაშვილის მეთაურობით. კომისიამ შეკრიბა „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერები და ერთ-ერთი მათგანი შეავსო სხვების გამოყენებით. სხვადასხვა საბუთზე დაყრდნობით შედგა საქართველოს XIV-XVII საუკუნეების ისტორია, რაც მანამდე აღწერილი არ ყოფილა. ასე დაინერა „ქართლის ცხოვრების“ გაგრძელებები, რაც ჩვენი ნაშრომისთვისაც ძალზედ მნიშვნელოვანია (165).

ვახუშტის შემდეგ ფეოდალური ხანის ქართული ისტორიოგრაფია წარმოდგენილია ეპოქის თანამედროვე მოღვაწეთა მათიანისებური ხასიათის შრომებით: სეხნია ჩხეიძის „ცხოვრება მეფეთა“, რომელიც აღწერს 1653-1739 წლების ამბებს, მოკლეა, მაგრამ გამოირჩევა ქრონოლოგიური ცნობების სიუხვით. თხზულება აშუქებს XVII საუკუნის ბოლოს ჩვენთვის საინტერესო ერთ პოლიტიკურ და საეკლესიო მოვლენასაც (160).

სეხნია ჩხეიძის ნაშრომთან ერთად ჩვენთვის ძვირფასია აგრეთვე პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანი“, რომელიც 1739 წლიდან იწყება და მთავრდება 1758 წლით (63). იგი ეხება ქვეყნის არა მარტო პოლიტიკურ, არამედ სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობასაც. აქ აღწერილია მეფე ერეკლე II-ის პირადი ცხოვრების ჩვენთვის მნიშვნელოვანი ისეთი მომენტებიც, რაც ომან ხერხეულიძის „მეფობა ირაკლი მეორისა, მეფისა თეიმურაზის ძისა“-შიც კი არ მოიპოვება. მეტიც, ომან ხერხეულიძის ერთ-ერთ წყაროს სეხნია ჩხეიძისა და პაპუნა ორბელიანის შრომები წარმოადგენს (იგი 1722 წლიდან იწყება და მთავრდება XVIII საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისით) (62).

როგორც ცნობილია, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საქართველოს ისტორია არავის უკვლევია. XIX საუკუნის დამდეგიდან კი ამ მხრივაც გადაიდგა გარკვეული ნაბიჯები. ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის ადრეული პერიოდის შესწავლის გაფართოებასა და შემდგომ დამუშავებას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ქართველ მეცნიერ ბატონიშვილთა მოღვაწეობამ, კერძოდ, დავით ბაგრატიონის, ბაგრატ ბაგრატიონის, იოანე ბაგრატიონისა და თეიმურაზ ბაგრატიონის შრომებმა, სადაც შემოტანილია „ახალი ქართლის ცხოვრების“ კრებულში დაცულისაგან განსხვავებული მასალები. აქედან ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ბაგრატ ბატონიშვილის „ახალი მოთხრობა“, რომელიც ქრონიკის წესზეა აგებული და 1753-1819 წლების ისტორიულ მოვლენებს ასახავს (4). ასევე საყურადღებოა იოანე ბატონიშვილის „ქართლ-კახეთის აღწერა“ (31) და მისივე მრავალმხრივ მნიშვნელოვანი ენციკლოპედიური ხასიათის ნაშრომი „კალმასობა“, რომელიც იმ პერიოდის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების საკითხებს არკვევს (32).

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესული თხზულებების მონაცემებს XI-XII საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვნად ავსებს პაგიოგრაფიული ლიტერატურისა და სხვა წყაროების მონაცემები. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ათონელ მოღვაწეთა ცხოვრებებს (13). ჩვენთვის უაღრესად საინტერესოა „ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელთნაწერი აღაპებით“ (1), რომელშიც მოიპოვება ცნობები XI საუკუნეში ათონის მთაზე მოღვაწე წმინდა არსენ ნინოწმინდელის შესახებ.

ახალი წყაროების გამოყენების თვალსაზრისით, მნიშვნელოვანი გარდატეხა ცნობილი ფრანგი მეცნიერის მარი ბროსეს (1802-1880 წწ.) მოღვაწეობიდან იწყება. მან, პირველ რიგში, თავი მოუყარა ქართულ წყაროებს, გააკეთა მათი პუბლიკაცია და კომენტარები, რითაც თვალსაჩინო წვლილი შეიტანა საქართველოს ისტორიის მეცნიერული დამუშავების საქმეში. მარი ბროსემ 1856-1859 წლებში შეადგინა „საქართველოს ისტორია“, რომლის მეორე ნაწილი შეიცავს პერიოდს 1469 წლიდან 1744 წლამდე. მაგრამ ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი „რაპორტები“ და დოკუმენტების

კრებული, რომელშიც შესულია ქართველ მეფეთა წერილები რუსი ხელმწიფეებისადმი (210. 203). ამ წერილების შედგენაში საქართველოს ბევრი კათალიკოსი თუ მღვდელმთავარი მონაწილეობდა, რომელნიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ფეოდალური და ბურჟუაზიული ხანის მიჯნაზე სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდა ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი (1809-1875 წწ.). მის მრავალრიცხოვან შრომებში ასახულია XVI-XIX საუკუნეების ისტორიის ბევრი საკითხი. აქედან ჩვენთვის გამორჩეულია მისი „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“, რომელიც შესანიშნავ წყაროს წარმოადგენს XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისის საქართველოში განვითარებული მოვლენების შესახებ (33). პ. იოსელიანის თემატიკა მრავალფეროვანია. იგი სწავლობდა ქართული ეკლესიის, კულტურის, პოლიტიკური წარსულის, საქალაქო ცხოვრებისა და სხვა საკითხებს, რაც ჩვენთვის ასევე საინტერესოა (197; 202).

საქართველოს ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართულ დოკუმენტურ წყაროებს. დოკუმენტური მასალა, რომელიც XI საუკუნიდან თანდათან მატულობს, განსაკუთრებით საყურადღებოა სოციალური ისტორიის საკითხებისათვის და ეკლესიის ისტორიის შესასწავლად. იგი ავსებს და აზუსტებს ნარატიული წყაროების მონაცემებს საერო და სასულიერო ხელისუფალთა შორის არსებულ დამოკიდებულებასა და ურთიერთობაზე.

XIX საუკუნის 80-იან წლებში დიმიტრი ფურცელაძემ გამოსცა სათავადაზნაურო, საეკლესიო და საგლეხო დოკუმენტების კრებულები, რომელთაგან ჩვენთვის განსაკუთრებულია „Грузинские церковные гуджари (грамоты)“ (204). გამოცემის დიდი ნაკლია ის, რომ მასში დედნისეული სრული ტექსტების ნაცვლად მოცემულია მათი მოკლე შინაარსი.

დაახლოებით ასეთივე წესით, ქართულ ენაზე გამოსცა თედო ჟორდანიამ ქრონოლოგიურ რიგზე დალაგებული დოკუმენტები, რომელთა ნაწილი სრულადაა დაბეჭდილი, მაგრამ უფრო დიდი ნაწილიდან ან მხოლოდ ამონაწერებია მოყვანილი, ან გადმოცემუ-

ლია მოკლე შინაარსი, თუმცა თ. ჟორდანიას ღვაწლი ამ მხრივ მაინც განუზომელია (64; 173; 174; 175).

მარი ბროსეს მიერ წამოწყებული საქმე გააგრძელა ალექსანდრე ცაგარელმა, რომელმაც გამოაქვეყნა საქართველოს მეფეთაფართა და სხვა პოლიტიკურ მოღვაწეთა მიმოწერა რუსეთის იმპერატორებთან XVIII საუკუნეში. მანვე გამოსცა ამ საუკუნის ისტორიის ამსახველი რუსულ-ქართული სიგელები და სხვა ხასიათის წყაროები (196).

აღსანიშნავია აგრეთვე ქართველოლოგიის ცნობილი მკვლევარის ალექსანდრე ხახანაშვილის ღვაწლი ამ დარგში. მან ბევრი იშრომა ქართული დოკუმენტური მასალების სისტემატური შესწავლისათვის (187).

ქართული საისტორიო დოკუმენტების შესწავლასა და გამომზეურებაში ფასდაუდებელი წვლილი შეიტანეს აგრეთვე ექვთიმე თაყაიშვილმა და სარგის კაკაბაძემ. ე. თაყაიშვილის ცნობილ „საქართველოს სიძველენთან“ ერთად, ჩვენი საკვლევი თემისათვის საყურადღებოა მისი სხვა ნაშრომებიც (28; 106; 107; 205).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ს. კაკაბაძის „ისტორიული საბუთები“, რომელიც მან ხუთ წიგნად გამოსცა (35; 36; 37; 38) და მისი სხვა მრავალფეროვანი ნაშრომი, რომელთა გათვალისწინების შემდგომ შესაძლებელი ხდება მრავალი ისტორიული ფაქტის დაზუსტება (39; 40; 198).

ირან-საქართველოს ურთიერთობის ხასიათისა და ირანული გავლენის საკითხები გამოიკვლიეს მ. ხუბუამ, ვლ. ფუთურიძემ და ვ. გაბაშვილმა. შესწავლილია საქართველოს არქივებსა და წიგნსაცავებში დაცული სპარსული საბუთებიც, რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი გამოქვეყნებულია (167). ქართულ-სპარსული (ორენოვანი) საბუთები კი გამოსცა ნ. დონდუამ (168).

საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის შესწავლისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება საკანონმდებლო ძეგლებს. ამ მხრივ, ჩვენთვის საინტერესოა საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები, რომლის სოლიდური გამოცემა ეკუთვნის პროფ. ისიდორე დოლიძეს. მან გამოსცა XI-XIX საუკუნეების დოკუმენტები, მოგვცა მათი სრული შინაარსი, დაურთო შენიშვნე-

ბი და საძიებლები, რითაც საგრძნობლად შეავსო მანამდელ გამოცემათა ხარვეზები და სამეცნიერო კვლევები გაცილებით იოლი გახადა (166).

საქართველოს ისტორიის დოკუმენტური წყაროების შესწავლა-პუბლიკაციის საქმეში ახალი ეტაპი დაიწყო აკად. ივანე ჯავახიშვილმა. მან დაწვრილებით შეისწავლა XVII-XVIII საუკუნეების ეკონომიკური ისტორიის მრავალფეროვანი წყაროები, რაც ჩვენი კვლევისთვისაც მნიშვნელოვანია (190).

ეკონომიკური ისტორიის დოკუმენტური წყაროების გამოვლინებაში დიდი წვლილი შეიტანა ნიკო ბერძენიშვილმა. მისი ნაშრომებიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა დოკუმენტების პუბლიკაცია ბატონყმური ურთიერთობის შესახებ (17; 18).

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის გარშემო არსებული საარქივო დოკუმენტების შესწავლა თვალსაჩინოდ გააღრმავეს მ. პოლიევქტოვმა და ი. ცინცაძემ. მ. პოლიევქტოვმა პირველწყაროების მეცნიერული გამოცემის გარდა შეისწავლა რუსეთის სამეფოს პოლიტიკური და ეკონომიკური მიზნები კავკასიასა და კერძოდ, საქართველოში. მას აღწერილი აქვს ჩვენთვის საინტერესო ისტორიული ძეგლები კახეთში და საეკლესიო ცხოვრების მიმდინარეობა. იგი ეყრდნობა XVI-XVII საუკუნეების კახეთისა და, ნაწილობრივ ქართლის, სამეფოების შესახებ მოსკოვის მეფის ელჩების ცნობებს (199).

როგორც ცნობილია, დღეისთვის მეცნიერთა განკარგულებაში მყოფი წერილობითი წყაროები დაცულია საქართველოს სახელმწიფო საისტორიო არქივში, აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (ამჟამად, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი) და საქართველოს ქალაქების მხარეთმცოდნეობის მუზეუმებსა და არქივების სათანადო ფონდებში. საარქივო მასალებიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით ძვირფას მასალას წარმოადგენს ძველ საბუთთა დედნები – ფონდი 1448, ძველ საბუთთა დედნის ასლები (პირები) – ფონდი 1449 და საქართველოს უზენაესი მართებლობის ბრძანებით XIX საუკუნის I მეოთხედში გადაწერილი საბუთთა პირები – ფონდი 1450. ასევე პოლიევქტოს კარბელაშვილის პირადი ფონდი 1461, რომლის მასალებიც მეტად საყურადღებოა. მრავალი საბუთი დღემდე გამოუცემელია და რამდენიმე მათგანი

ჩვენ პირველად შემოგვაქვს სამეცნიერო ლიტერატურაში. ამასთანავე, ჩვენი ნაშრომისათვის ძირითადი დასაყრდენი არის საქართველოს ხელნაწერთა ინსტიტუტში (დღეს – ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი) დაცული სხვა მრავალი მასალებიც.

რაც შეეხება მეცნიერთა შრომებს, ჩვენი საკვლევი თემის ირგვლივ არც თუ ისე მრავალ ისტორიკოსს უმუშავნია, რისი მიზეზებიც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ.

როგორც ცნობილია, მრავალფეროვანია კათალიკოს ანტონის (ბაგრატიონის) შემოქმედება, მაგრამ უშუალოდ ჩვენი თემისათვის საინტერესოა მისი „წყობილსიტყვაობა“, რომელშიც ავტორმა მრავალი ცნობილი ქართველი მამულიშვილის განეული ღვაწლი ხატონად წარმოაჩინა (2).

ქართული ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის პირველი დიდი წარმომადგენლის დიმიტრი ბაქრაძის შრომებში ასახვა ჰპოვა XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ზოგიერთმა საკითხმა. დ. ბაქრაძემ აღწერა საქართველოს მრავალი ტაძრის მოკლე ისტორია და მათ შორის ნინოწმინდისაც (6; 201).

ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა თავისი „გარე კახეთსა და ქერემის ხეობაში“ მოგზაურობის დროს აღწერა არა მარტო აქ მდებარე ტაძრები და მათი წარწერები, არამედ მიმოიხილა კახეთის რამდენიმე საეპისკოპოსოს წარსული ისტორიაც და მათ შესახებ არსებული ზოგიერთი საბუთიც განიხილა, რაც ასევე ჩვენთვის მეტად მნიშვნელოვანია (55). საინტერესოა აგრეთვე მისი ნაშრომი – „გარეჯის „მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა – ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული“ (56), სადაც ჩვენთვის განსაკუთრებით ზაზგასასმელია საკითხი, რომელიც ეხება ათორმეტ უდაბნოთა „არქიმანდრიტის“ წოდებას და მის დანიშნულებას.

XVIII საუკუნეში არსებული სამღებროები და მათი მნიშვნელობა შეისწავლა ნიკოლოზ ბერძენიშვილმა, რაც სოციალური ისტორიისათვის ძალზედ საყურადღებოა და ამ მხრივ განვითარებულ მოვლენებს ნინოწმინდის ეპარქიაშიც ასახავს (9).

საყურადღებოა ივ. არჯევანიძის ნაშრომი „თბილისიდან ალაზნის ველისაკენ“, რომელშიც მოცემულია კახეთის აღწერა და სხვა მნიშვნელოვანი საკითხები (3).

ჩვენი თემისათვის განსაკუთრებით საჭირო და აუცილებელ საკითხებს შეეხო ბაბილინა ლომინაძე, რომლის ნაშრომიც წარმოადგენს გარეჯის სენიორიის მრავალმხრივი შესწავლის ცდას და რომელიც უშუალო კავშირშია ნინოწმინდის საეპისკოპოსოსთან, როგორც მისდამი დაქვემდებარებული მთავარი სამონასტრო ორგანიზაცია. ბ. ლომინაძის კვლევა მოიცავს გარეჯის სენიორიის პოლიტიკური ცხოვრების მთავარ ეტაპებს, მის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას, მინისმფლობელობას, გარეჯის დამოკიდებულებას მეფესთან, მცხეთის კათალიკოსთან და ეპარხოვთან (ნინოწმინდის ეპისკოპოსთან). ასევე გარკვეულია სამონასტრო კომპლექსის შინაგანი ორგანიზაციული წყობა და დადგენილია გარეჯის მონასტრების წინამძღვართა ქრონოლოგიური სია (52). ეს საკითხები ერთ-ერთ მთავარ დასაყრდენს წარმოადგენს ჩვენი კვლევისათვის.

ძალზე მნიშვნელოვანია სარა ბარნაველის მიერ გამოცემული ნინოწმინდელი ეპისკოპოსის საბა ტუსიშვილის „ანდერძისებრნი ლუნანი“, რომელშიც გადმოცემულია XVIII საუკუნის II ნახევრის ნინოწმინდის ეპარქიის მდგომარეობა. ანდერძში მოთხრობილია საბა ნინოწმინდელის ღვანლის შესახებ, ნინოწმინდის მიტროპოლიად გარდაქმნის ამბავი, ძველ გუჯართა განახლების, ნინოწმინდის ტაძრის აღდგენის და შემკობის, სასახლის აგების, ყმისა და მამულის საქმეთა მოგვარების შესახებ და სხვა (5).

ნინოწმინდაზე მნიშვნელოვანი მასალებია თავმოყრილი ლევან მენაბდის ნაშრომში „ძველი ქართული მწერლობის კერები“ (59), სადაც მოკლედია მოთხრობილი საეპისკოპოსოს დაარსების, მისი შემდგომი ისტორიის, ნინოწმინდის ტაძრის, ეპარქიის მამულებისა და განსაკუთრებით, ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა მწიგნობრობისა და ღვანლის შესახებ.

XVII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხები (ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი) შეისწავლა გურამ ჯანდიერმა, რომლის ნაშრომშიც მოცემულია XVII საუკუნის ნინოწმინდელთა ქრონოლოგიური რიგიც, თუმცა ზოგიერთი ფაქტი მის კვლევაში დასაზუსტებელი და შესასწორებელია (193).

წმ. ნინოსა და სხვა ხატების წარწერები, რომლებიც ერთ დროს ნინოწმინდაში იყო დაცული, შესწავლილი აქვს პროფ. მ. ტყემალაძეს (206). ამის თაობაზეა ასევე გაზეთ „ივერიაში“ დაბეჭდილი წერილი ზ. გულისაშვილისა (16).

საინტერესოა გაზეთ „ივერიაშივე“ 1893 წელს პ. ცხვილოელის მიერ გამოქვეყნებული „გუჯრები დავით გარეჯის უდაბნოსი“ და მათი განხილვა (184). ნინოწმინდას მიეძღვნა წერილები ა. კავთელისა (34), ა. ხელაევისა (188), ალ. გულისაშვილისა (15) და სხვ.

მოიპოვება აგრეთვე სხვა საგაზეთო პუბლიკაციები და ჟურნალებში გამოქვეყნებული მასალები, რომლებიც აუცილებლად გასათვალისწინებელია. ესენია: „დროება“, „მოგზაური“, „ივრის განთიადი“, „სტალინური სიტყვა“, „სოფლის ცხოვრება“, „სამგორი“, „ლენინის გზით“, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, „საქართველო“, „განთიადი“, „საქართველოს ბუნება“, „საქართველოს რესპუბლიკა“, „სახალხო განათლება“, „საბჭოთა ხელოვნება“ და სხვ., რომელთაც ქვემოთ შევხებით.

საგარეჯოსა და გარე კახეთის ტოპონიმთა რამდენიმე ავტორმა შეისწავლა, მათგან აღსანიშნავია ი. ცინცაძის (182), ა. მათიაშვილის (53), ბ. კერატიშვილის (47), ხ. ციცხვაიას (183) და უ. სახლთხუციშვილის (158; 159) ნაშრომები, რომლებიც ჩვენ ამასთანავე სხვადასხვა საკითხის გარკვევაში გვეხმარება.

როგორც სოციალურ-ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური და კულტურული ისტორიის საკითხების კვლევისათვის დიდად საინტერესო მასალა მოიპოვება ეპიგრაფიკულ ძეგლებში.

ჩვენი საკვლევი თემისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მკვლევართა ის ნაშრომები, რომლებშიც მოცემულია ნინოწმინდის ტაძრის არქიტექტურა და მისი წარწერების შესწავლა. ამ მხრივ გამოირჩევა გ. ჩუბინაშვილის „Архитектура Кахеты“ და მისი სხვა ნაშრომები (208; 180; 181), აგრეთვე თ. ბარნაველის (44), პ. ინგოროყვას (30), ა. შანიძის (207), ლ. მელიქსეთ-ბეგის (55), თ. ყაუხჩიშვილის (176; 177; 178), ს. კაკაბაძის (198), ნ. შოშიაშვილის (171), ვ. ბერიძის (8), პ. მოსულიშვილის (60), ს. მურავიევის (200), ბ. კერატიშვილის (48) ნაშრომები.

გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები გამოსცეს დ. კლდიაშვილმა და ზ. სხირტლაძემ, სადაც აღწერილია ჩვენთვის საინტერესო რამდენიმე წარწერაც (11).

წინონმინდელ საბა ტუსიშვილის სასახლე შეისწავლა ლ. რჩეულიშვილმა (65) და რადგან ისტორიულმა ხუროთმოძღვრებამ ყველაზე ნაკლებ საერო ნაგებობების ძეგლები შემოინახა, მისი ნაშრომი ამ მხრივაც მეტად მნიშვნელოვანია.

საქართველოს ძველ ციხესიმაგრეებს და კახეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობებს მიუძღვნა თავისი ნაშრომები პ. ზაქარაიამ, რაც ჩვენთვის ასევე საყურადღებოა (27).

საქართველოს შესახებ მდიდარი, მრავალმხრივი ცნობები მოეპოვებათ დასავლეთევროპელ და რუს მოგზაურებს, მისიონერებსა და ელჩებს. მათი ინტერესი საქართველოს მიმართ ძლიერდება XVI საუკუნიდან, მას შემდეგ, რაც კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთისათვის ბრძოლაში ერთმანეთს უპირისპირდება სამი დიდი სახელმწიფო – ოსმალეთი, ირანი და რუსეთი. უცხოელი მოგზაურების, დიპლომატებისა და მისიონერების ცნობებისადმი, როგორც საისტორიო წყაროებისადმი, რასაკვირველია, საჭიროა კრიტიკული მიდგომა. უნდა გავითვალისწინოთ, თუ რა პოლიტიკურ ინტერესს ემსახურება ესა თუ ის ავტორი. პოლიტიკური პოზიცია არა მარტო გავლენას ახდენს ფაქტების გაგებასა და შეფასებაზე, არამედ ფაქტების შერჩევაზეც.

XVIII საუკუნის II ნახევრის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონეა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრის გიულდენშტედტის ორტომიანი ნაშრომი (14). მან საქართველოში იმოგზაურა 1771-1772 წლებში და იგი ფეოდალური საქართველოს იმდროინდელი ცხოვრების ყველა მხარეს ეხება.

არანაკლებ საინტერესოა XVII საუკუნის 60-იანი წლების საქართველოს აღწერილობა, რომელიც შეადგინა ანტიოქიის პატრიარქ მაკარიოსის შვილმა პავლე ალექსოვლმა. ეს ძეგლი აღმოჩნდა მოსკოვის ძველ საბუთთა ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში (ЦГАДА), საიდუმლო საქმეთა საგანგიოს ფონდში (54). პავლე ალექსოვლი ხანგრძლივად იყო საქართველოში და რუსეთში ჩავიდა პატრიარქ

ნიკონის გასამართლებაში მონაწილეობის მისაღებად. არქიდიაკონ პავლეს რუსეთის პოლიტიკის მესვეურებმა თხოვეს შეედგინა „საქართველოს აღწერილობა“. იგი შეიცავს საყურადღებო ცნობებს ქართული სამეფო-სამთავროების გეოგრაფიული, პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობის შესახებ. აგრეთვე აღწერილია ჩვენთვის საინტერესო მისდროინდელი ეკლესიის მდგომარეობა კახეთში.

ამრიგად, ჩვენი საკვლევი თემის ირგვლივ წარმოდგენილი საისტორიო წყაროები და ლიტერატურა მრავალფეროვანია, მაგრამ აქედან უშუალოდ „ნინოწმინდის ეპარქიაზე“ წყაროები გაცილებით მეტი გვხვდება, ვიდრე ისტორიოგრაფიული გამოკვლევები. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ნაშრომი ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს მონოგრაფიული შესწავლის პირველ ცდას წარმოადგენს.

ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს დაარსება

საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების, მისი განვითარებისა და განმტკიცების დამადასტურებელ ფაქტს საეპისკოპოსოების დაარსება და საუკუნეთა მანძილზე მათი ზრდა წარმოადგენდა.

ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს დაარსების ისტორია V საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში მეფე ვახტანგ გორგასალს უკავშირდება. ამის შესახებ ცნობა მოიპოვება XI საუკუნის ისტორიკოსის, ჯუანშერის, თხზულებაში – „ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“, სადაც ნათქვამია, რომ მეფემ სხვა საეპისკოპოსო კათედრებთან ერთად ერთ-ერთი ეპისკოპოსი დასვა „ნინოწმინდას, უჯარმის კარსა“: „და დასუა ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს, ეკლესიისა ახიზისასა, ერთი არტანს ერუშეთს, ერთი ჯავახეთს, ნუნდას, ერთი მანგლისს, ერთი ბოლნისს, ერთი რუსთავს, ერთი ნინოწმინდას, უჯარმის კარსა, რომელი გორგასალსა აღეშენა, ერთი ჭერემს, მისსავე აღშენებულსა... ერთი ჩელეთს... ერთი ხორნაბუჯს და ერთი აგარაკს, რომელ არს ხუნანს გამართებით. შემდგომად მისსა აღაშენა ეკლესია ნიქოზისა... და დასუა ეპისკოპოსი“ (164. 199).

აკად. ივ. ჯავახიშვილი, რატომღაც, სამ საეპისკოპოსოს – ნინოწმინდის, უჯარმისა და კარისას – ხედავდა იმ ადგილას, სადაც ჯუანშერთან ნინოწმინდაზეა საუბარი (191. 339). გ. ჯანდიერმა გაარკვია, რომ თითოეული საეპარქიო ეკლესიის სახელწოდება ჯუანშერის ტექსტში გამოყოფილია სიტყვით „ერთი“. „კარის საეპისკოპოსო მოხსენიებულია „განგება დარბაზობისაში“, მაგრამ, ცხადია, ნამდვილი კარი (გვიანდელი ყარსი) არ მდებარეობდა პერეთ-კახეთში. საერთოდ, აქ კარის საეპისკოპოსოს გაგება,

ვფიქრობთ, გაუგებრობაა. ტექსტში აღნიშნულია უჯარმის კარი და არა ცალ-ცალკე უჯარმა და კარი", - აზუსტებს იგი (193. 329).

მოგვიანებით, „უჯარმის კარს“ სამების კათედრალი მდებარეობდა. 1697 წელს გადანერილ ე. წ. მცხეთური ქართლის ცხოვრების ანდერძში ნათქვამია: „ გარდავანერინე ჩვენ ყოვლად უღირსმან... ხუცეს-მონაზონმან, რომელსა მომენიჭა უღირსად ეპისკოპოზობა და ხელთ-მედვა ზრუნვა უჯარმის კარს დიდებულისა და ცხოველისა ეკლესიისა წმინდისა სამებისა, ნიკოლოზს, ძესა მნიგნობართუხუცესისა იოანესა“ (50. 372).

როგორც ცნობილია, საისტორიო წყაროებისა და დოკუმენტების მიხედვით, სამება ლოკალიზებულია კანარეთთან. კანარეთის სამების საეპისკოპოსო კათედრის დაარსების თარიღი დღემდე არაა დადგენილი. ის მოხსენიებული არაა ვახტანგ გორგასლის მიერ დაარსებულ კათედრათა სიაში. კანარეთი ცნობილია „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“, სადაც ნათქვამია, რომ წმინდა ნინომ პირველად ამ ადგილზე მონათლა კხოელნი და სუჯნი, თ. ჟორდანია კი ფიქრობდა, რომ ძველი ეკლესია „აღშენებული უნდა იყოს იქ, სადაც წმინდა ნინომ აღმართა წმინდა ჯვარი“ (173. 33).

მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ 506 წელს, „ეპისტოლეთა ნიგნის“ ცნობით, ალბანელთა, სომეხთა და ქართველთა საეკლესიო კრების ოქმებში მოხსენიებულია 24 ქართველი ეპისკოპოსი (კათალიკოსის ჩათვლით) და მათ შორისაა კანარელი ეპისკოპოსი ზაქარიაც (191. 300; 39. 50, 51).

როგორც მკვლევრები ფიქრობენ, კანარეთის საეპისკოპოსო კათედრა უნდა დაარსებულიყო V საუკუნის დასასრულს ან VI საუკუნის დასაწყისში (დ. ბაქრაძე, გ. ჩუბინაშვილი, კ. კეკელიძე, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ს. კაკაბაძე).

ს. კაკაბაძემ წყაროების მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე აღადგინა 506 წლის ახლო ხანებში ქართლ-კახეთის ეპისკოპოსთა სია: გაბრიელ ქართლის კათალიკოსი, ეპისკოპოსი მცხეთისა, შემდეგ სამთავრელი, დმანელი, ბოლნელი, ცურტაველი, რუსთაველი, ტფილელი, მანგლელი, მროველი, სამთავნელი, მანყვერელი, წყაროსთაველი, კუმურდოელი, ეპისკოპოსი ახიზისა, ნილკნელი, ნინოწმინდელი, ბოდბელი, ბერეთელი (ჩელეთისა), კანარელი,

ჭერემელი, ხუნანელი, ეპისკოპოსი ტარ-ისა რომლის სახელიც გაურკვეველია (ალბათ, იგულისხმება ტაშირისა - მ. შ.) და ხორანელი (39. 52). ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ჯუანშერს არა აქვს აღნუსხული ყველა იმ დროს არსებული საეპისკოპოსო. იგი ასახელებს მხოლოდ მათ, რომელნიც ანტიოქიის პატრიარქმა აკურთხა და უმატებს სხვა საეპისკოპოსოებსაც (191. 300).

ვახუშტი არ იხსენიებს კანარეთის საეპისკოპოსოს, იგი მხოლოდ აღნიშნავს, რომ „სამებას ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი ამას ზეითის ქვეყნისა ერწოდმდე“ (24. 530).

კირიონ ქართველთა კათალიკოსის 607 წლის ეპისტოლეში დადასტურებულია ქართლის საეპისკოპოსოში შემავალი 35 ეპისკოპოსი, რომელთა სახელები აღნიშნული არ არის. მათ შესახებ ცნობილი ხდება აბრამ სომეხთა კათალიკოსის იმავე წლის ეპისტოლედან, სადაც მოხსენიებული არიან 506 წლის საეკლესიო კრების მონაწილე ეპისკოპოსები და აგრეთვე უხტანესის თხზულებიდან (სადაც შესულია ეპისტოლეთა ნიგნის ნაწილი). აქ სახელები დამახინჯებულია და ზოგიერთი გაურკვეველიც კი (21. 97, 98; 191). უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ ვრცელ, 35-ეპისკოპოსიან, სიაში ნინოწმინდელი და კანარელიც უნდა მოიაზრებოდეს, თუმცა მათი სახელები გარკვევით არ იკითხება.

XIII საუკუნის „განგება დარბაზობის“ მიხედვით, სადაც მოიხსენიება 35 ქართველი მღვდელმთავარი, ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს მე-9 ადგილი უკავია: „შემოვიდეს ნინოწმინდელი არქიმანდრიტი და დაჯდეს ქისიყელსა ქუემოთ“ (166. 48), ხოლო კანარელს ეკავა მე-19 ადგილი ნილკნელის შემდგომ და ურბნელის წინ.

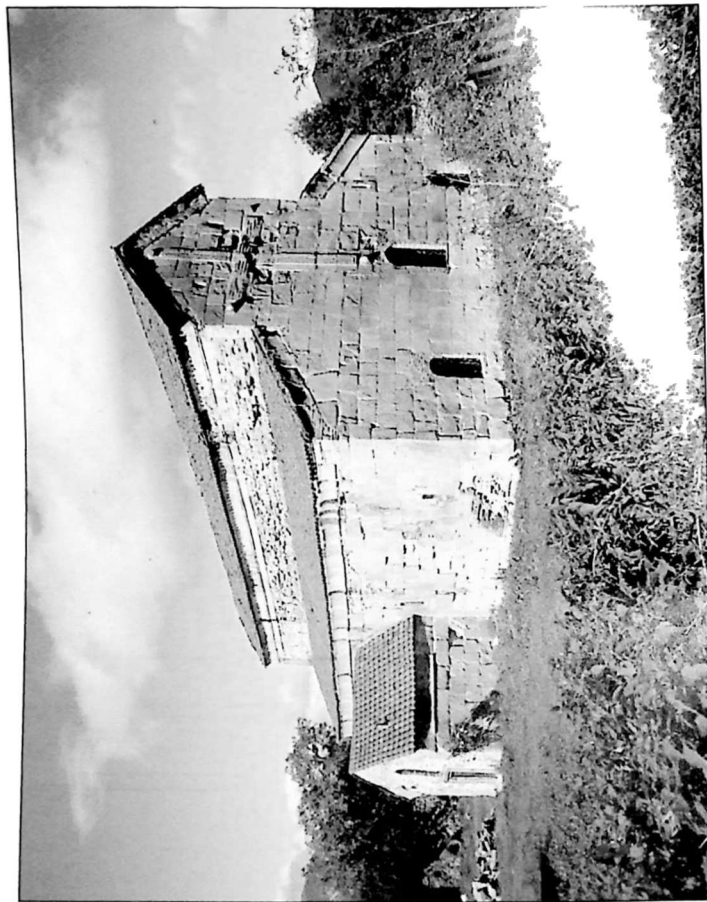
მალაქია კათალიკოსის 1673 წლის განჩინებაში კანარელი კვლავ მე-19 ადგილზე ზის, მხოლოდ ნიქოზელის შემდგომ (204. 111).

ზემოთ აღნიშნული წყაროების მიმოხილვა დაგვჭირდა იმისათვის, რომ გაგვერკვია, თუ რატომ იხსენიება ჯუანშერთან ნინოწმინდა „უჯარმის კარს მდებარე“.

„ქართლის ცხოვრების“ მცხეთური ნუსხის გადამწერის ანდერძი მოწმობს, რომ სამების კათედრა „უჯარმის კარს“ მდებარეობს, ჯუანშერის ტექსტით კი „უჯარმის კარს“ მდებარეობს ნინოწმინდის კათედრაც.

ციხე-ქალაქი უჯარმა. V ს.

ხაშონის საბერძნეთი. VI ს.

გ. ჯანდიერის ვარაუდით, უჯარმის კარი ეწოდება არა ერთ პუნქტს, არამედ მთელ იმ მხარეს, სადაც მდებარეობდა როგორც ნინოწმინდა, ისე კანარეთი, ანუ სამება. თვით სახელწოდება უჯარმის კარი მოწმობს, რომ აქ მდებარე სამების საეპისკოპოსო ძველია (ალბათ, ვახტანგ გორგასლის დროინდელი)... უჯარმის კარი არცერთ გვიანდელ წყაროში აღარ გვხვდება, არც ვახუშტიმ იცის ასეთი გეოგრაფიული სახელი (193. 330).

ჩვენი აზრით კი, „უჯარმის კარი“ სწორედაც რომ ერთ პუნქტს ეწოდებოდა და არა მთელ იმ მხარეს, სადაც მდებარეობდა ნინოწმინდა და კანარეთი. საქმე ისაა, რომ მაშინ, როცა ვახტანგ გორგასალი ეპარქიებს აარსებდა, ბუნებრივია, თავდაპირველად, მათი რიცხვი იმდენი ვერ იქნებოდა, რომ ყოველ რეგიონსა და პუნქტს თავისი ეპისკოპოსი ჩასდგომოდა სათავეში. ამდენად, როგორც ჩანს, სანამ მათი რიცხვი თანდათან გაიზრდებოდა, ისინი ფლობდნენ დიდ ტერიტორიებს თავიანთი სამმართველო ადგილის ახლომდებარე (მეზობელი) რეგიონების ჩათვლით. ეს გრძელდება მანამდე, სანამ ეპისკოპოსთა რიცხვი არ გაიზრდება და საკმარისი არ გახდება ქვეყნის ყველა რეგიონის სამართავად. ჩვენი ვარაუდით, ნინოწმინდელს ვახტანგ გორგასლის დროს მიეზარა ტერიტორია უჯარმის კარის ჩათვლით. ამიტომაც იხსენიება იგი, როგორც ნინოწმინდელი – „უჯარმის კარისა“. ხოლო რა დროიდანაც კანარელი ეპისკოპოსი უკვე ჩნდება წყაროებში (506 წ.), 24-მდე გაზრდილ ეპისკოპოსთა რიცხვში მყოფ კანარელ ეპისკოპოსს, VI საუკუნის დასაწყისში უკვე უნდა მიჰბარებოდა უჯარმის კარის ის ტერიტორია, სადაც შემდგომში სამების კათედრალი მდებარეობდა და რომელიც მანამდე ნინოწმინდელის სამწყსოს წარმოადგენდა. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ისიც, რომ გვიანდელ წყაროებში არსად მოიაზრება ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს მდებარეობის ადგილად უჯარმის კარი და ის ყოველთვის სამებელი (კანარელი) ეპისკოპოსის სამწყსო ტერიტორიას შეადგენს მის გაუქმებამდე. XVIII საუკუნეში, როცა იგი უქმდება, ამ საეპისკოპოსოს ერთ-ერთი მმართველი კვლავ მისი ძლიერი მეზობელი ეპისკოპოსი – ნინოწმინდელი ხდება.

ივ. არჯევანიძის აზრით, ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს ვახტანგ გორგასლის დროს ებარა სამწყსო სოფელ ხაშმიდან სიღნაღამდე (3. 95). მეფეს აუგია კარის ტაძარი უჯარმაში და დაუარსებია კიდეც საეპისკოპოსო კათედრა, შემდეგ საგრძნობლად გაუფართოებია და გაუშენებია ქალაქი, შეუმკია იგი მრავალი შენობით და თავის ადგილსამყოფელად გამოუცხადებია, რასაც ადასტურებს „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანეც (164. 114).

ჩვენი აზრით, უჯარმის კარს ეკუთვნოდა ნინოწმინდაც და, თავის მხრივ, ეპისკოპოსიც სწორედ ნინოწმინდაში დასვეს უჯარმის კარის გასაძლიერებლად და ასაღორძინებლად.

უჯარმის შესახებ შექმნილია დიდძალი ლიტერატურა (იხ. დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თბ., 1966), მონოგრაფიები, სტატიები, წერილები. უჯარმა კანარეთის უახლოესი მეზობელი იყო. იგი სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ადგილზე მდებარეობდა. უჯარმა ივრის ხეობით დაკავშირებული იყო მთის ზოლთან, ჟალეთთან, ბოჭორმასთან, თიანეთთან, ერწოსა და არაგვის ხეობასთან. იგი ერთადერთი გამოსასვლელია მთიდან ბარში ხაშმის, ნინოწმინდის, საგარეჯოს მხარეს და ამასთანავე კონტროლს უწევდა მნიშვნელოვან სავაჭრო გზას, რომელიც აკავშირებდა ქართლს ახლო აღმოსავლეთთან. ეს გზა მდინარე ალაზნის გაყოლებით გადიოდა პერეთზე და შემდეგ ალბანეთსა და სომხეთზე.

გ. ჯანდიერი მართებულად აღნიშნავს, რომ უჯარმის კარს საეპისკოპოსოს წარმოშობა სავარაუდებელია მაშინ, როცა უჯარმას ჰქონდა ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრის მნიშვნელობა, ე. ი. ადრინდელ საუკუნეებში და არა XVII საუკუნეში (193. 330).

თავად ის გარემოება, რომ ქვეყნისთვის ასეთ მნიშვნელოვან პუნქტს ვახტანგ გორგასალი ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს აბარებს, მიაწინებს იმაზე, რომ დაარსებისთანავე ნინოწმინდელის პატივი საგრძნობლად დიდია და მისი ეს დანიშნულებული მდგომარეობა შემდგომ საუკუნეებშიც არაერთხელ მოჩანს, განსაკუთრებით იმითაც, რომ იგი ხდება გარეჯის „ათორმეტ უდაბნოთა მაკურთხეველი არქიმანდრიტი“. ამ საკითხზე ქვემოთ შევჩერდებით. ნინოწმინდელ ეპისკოპოსებს კათედრა დღევანდელ საგარეჯოს რაიონის სოფელ ნინოწმინდაში ჰქონდათ. იგი წარმოადგენს სამონასტრო

კომპლექსს, რომელშიც შედის ეკლესია (VI ს.), სამრეკლო (XVI ს.), ტუსიშვილების სასახლე (XVIII ს.) და საცხოვრებელი შენობები, რომელთა უმრავლესობა დღეს შემორჩენილი არ არის. კომპლექსი მთლიანად გარშემორტყმულია მაღალი გალავნით.

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, საგარეჯოს „დასავლით ერთ-ვის იორს ნინონმინდის – ჯევი... ამ ჯეზედ არს ნინონმიდა, ეკლესია დიდშენი, გუმბათიანი, რომელი ალაშენა გორგასალ და დასუა ეპისკოპოზი, და ზის ანამდე, მწყემსი ამ ქუეყნისა ქისიყადმდე“. არშიაზე მიწერილია: „ხოლო ამის ჯელქემ მყოფნი არიან ყოველნივე უდაბნონი გარეჯისანი და ენოდების ამისთვის ნინონმიდელსა არხიმანდრიტელიცა, ვინადგან უდაბნონი გარეჯისანი ვიეთნიმე არიან საარხიმანდრიტონი და ვიეთნიმე სანიანამდღურონი“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – მ. შ.) (24. 529).

გიორგი ჩუბინაშვილის გამოკვლევით, ნინონმინდის ტაძრის პირველი დიდი გადაკეთება, რომელიც შეეხო მთელ ზემო ნაწილს – თალებს და გუმბათს, ეკუთვნის IX-XI საუკუნეებს. შემდეგ, XIII-XIV საუკუნეებში, გუმბათის ნაწილის ბურჯების კუთხეებს გაუკეთეს სპეციალური კონტრაფორსები. იგი რამდენჯერმე შეაკეთეს XVI საუკუნის ნახევარში, შემდეგ კი – XVII და XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, სანამ 1824 წელს კათედრალი არ დაინგრა მიწისძვრისაგან (180. 102). 1848 წელს ტაძარს კიდევ ერთხელ ჩამოენგრა სხვა კედლებიც და შედარებით უკეთესად დღეს მხოლოდ მისი საკურთხეველის მხარე, სადიაკვნე და სამსხვერპლოა შემორჩენილი, სადაც ქართული წარწერები და ფრესკებიც მოჩანს (დაახლ. XVI საუკუნისა).

სავარაუდოდ, მაშინ, როცა ნინონმინდის ტაძრის შეკეთებარესტავრაცია ხდებოდა, საეპისკოპოსო კათედრაც, შესაბამისად, იმ პერიოდებში გაუქმებული არ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, როგორც ჩანს, თემურ-ლენგის დამანგრეველი შემოსევების შედეგად, სხვა მრავალ საეპისკოპოსოსთან ერთად, დროებით ნინონმინდის საეპისკოპოსოც შეწყვიტა არსებობა. 1597 წლის ერთი სიგელით ვგებულობთ, რომ „უამთა სიგრძისა და ვითარებისაგან თქუენი ტაძარი მოშლილი და დაქცეული იყო და მამამან ჩუენმან მეფემან პატრონმან ლეონ ახლა მეორედ ალაშენა და შეამკო ყოვლითურთ

და დასუა ეპისკოპოზი და შესწირნა სოფელნი და აგარაკნი“ (174. 429; 36. 90; 204. 28; 124).

ამდენად, ალექსანდრე II კახთა მეფის (1574-1605 წწ.) ამ სიგელით ირკვევა, რომ ნინოწმინდის ტაძარი XVI საუკუნის II ნახევარში ლევან კახთა მეფეს (1520-1574 წწ.) მეორედ განუახლებია და აქ კვლავ ეპისკოპოსი დაუსვამს.

1. წმინდა არსენ ნინოწმინდელი

საისტორიო წყაროებისა და დოკუმენტების მიხედვით, XVI საუკუნემდე ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა შორის ცნობილია მხოლოდ X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის დასაწყისში (10-იან წლებში) მოღვაწე მთარგმნელი, მწიგნობარი და შესანიშნავი კალიგრაფი არსენ ნინოწმინდელი, რომელიც შემდგომში ათონის მთაზე გაემგზავრა სამოღვაწეოდ და საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ წმინდანადაა შერაცხილი (ხსენების დღეა 31/13.08/ივლისი) (186).

წმ. არსენი მონაზვნად იერუსალიმში აღკვეცილა, შემდეგ კი საქართველოში დაბრუნებულა და ნინოწმინდის ეპისკოპოსად დაუდგენიათ. ის იყო „კაცი მაღალი სათნოებითა და მუშაკი ქრისტეს მცნებათაჲ, რომელმან იგი ღვთისათჳს დაუტევა ეპისკოპოსობაჲ და დავით კურაპალატის წინაშე მოვიდა“ (1. 21). ტაოს მეფე დავით კურაპალატს ბევრი სიკეთე გაეგონა არსენ ნინოწმინდელისა, მან „ღირსად სინმიდისა მისისა მოიკითხა“ წმ. მამა და „ოთხთა ეკლესიათა წარმოგზავნა“. დაწყუდებული ცხოვრობდა არსენი აქ თავის მოძღვართან ერთად. ამ დროს ოთხთა ეკლესიაში იმყოფებოდა წმიდა ბერი იოანე გრძელისძე, „ვითარცა უჭორცოჲ, დაწყუდებით ლავრასა შინა“. ნეტარ მამებს დიდი სიყვარული ჰქონდათ ერთმანეთისა და დიდი მონაზვნური ღვაწლით მოსაგრეობდნენ. თუმცა ისინი მყუდროებისა და განდევილობის მოყვარული იყვნენ და აქ ვერ პოვეს სიმშვიდე „ამისათჳს, რამეთუ აწყინებდინ მამასახლისნი და ძმანი მონასტრისანი და კურაპალატიცა ზედაჲს ზედა

მიუნერნ და ევლოგიასა (კურთხევას – მ. შ.) წარსცემნ, ეგრეთვე ეპისკოპოსნი და აზნაურნი“ (1. 21).

ამ მიზეზის გამო არსენ ნინოწმინდელი და იოანე გრძელისძე გაემგზავრნენ „კერძოთა პონტოისათა“. მათ აქ ერთ მამასახლისს მიაკითხეს, რომელიც სულიერებით გამოირჩეოდა და მანაც სიხარულით მიიღო ისინი. მამასახლისმა წმინდა მამებს სამოღვაწეოდ უდაბნო ადგილას მშვენიერი მონასტერი გამოუყო და მისცა მონასტრისათვის საჭირო უხვი შეწირულობაც.

რამდენიმე ხნის შემდეგ მათ შესახებ ახლად დაარსებულ ათონის მთის ივერთა მონასტერში მოღვაწე იოანე და ექვთიმე მთაწმინდელებს შეუტყვიათ და წერილი მიუნერიათ: „წმიდანო მამანო! გუუწყა სინმიდისა თქუენისათვს და ვცანთ მანდა ყოფაჲ თქუენი და ფრიად გულკლებულ ვართ, რომელ არა ინებეთ ამას წმიდასა და სახელოვანსა მთასა მოსლვაჲ, რათამცა თქუენი წმიდაჲ ლოცვაჲ მოგუელო. ან ვევედრებით სინმიდესა თქუენსა, რათა მოხვდეთ და ერთგან ვიყოფებოდეთ, ვინაჲთგან უწყით, რომელ ჩუენცა უცხოებასა ვართ“ (1. 22).

მეორე წელს წმ. არსენი და იოანე მივიდნენ ათონის მთაზე, სადაც ისინი სიხარულით მიიღეს. მათ უდაბნო ადგილას სენაკების შენება დაიწყეს და მხარში ამოუდგნენ ექვთიმეს, რომელსაც მამის გარდაცვალების შემდეგ წინამძღვრობის მთელი სიმძიმე დააწვა.

წმ. არსენ ნინოწმინდელი და იოანე გრძელისძე „დიდად თანამოღუანე ექმნეს წმიდასა მამასა ჩუენსა ეფთვიმეს. თარგმანებასა შინა წმიდათა წერილთასა და მოშურნე და მობაძავ წმიდათა სათნოებათა მისთა იქმნეს და მრავალნი წიგნნი ეკლესიისანი ჟამსა სიბერისასა თჳსითა ჴელითა აღწერნესო“, – მოგვითხრობს წმ. გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფი (13. 199).

კორნელი კეკელიძისა და შემდგომში ელენე მეტრეველის აზრით, არსენ ნინოწმინდელი და იოანე გრძელისძე იოანე ქართველის (ათონელის) ყოფილი თანამოღვაწენი იყვნენ (საფიქრებელია, ოთხთა ეკლესიიდან) (46. 186, 187; 61. 110), ამიტომაც გაუგზავნა მან წერილი პონტოს ერთ-ერთ მონასტერში მარტომყოფელ ბერებს და მეგობრები ათონის მთაზე მიიპატიჟა. „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრებიდან“ ზუსტად არ ირკვევა, ადრიდანვე იყვნენ

თუ არა ისინი ერთმანეთის ახლობელი ადამიანები ჯერ კიდევ ოთხთა ეკლესიიდან. ამაზე არ მეტყველებს არც იოანე ათონელის მიერ წმინდა მამებისადმი გაგზავნილი წერილი, რადგან მეგობრებს არასდროს მიმართავენ ასეთი სიტყვებით: „...გუეუნყა (ე. ი. გავიგეთ, შევიტყვეთ – მ. შ.) სინმინდისა თქუენისათჳს და ვცანთ მანდა ყოფაჲ თქუენი... ან ვევედრებით სინმიდესა თქუენსა, რათა მოხვდეთ... ვინაჲთგან უწყით, რომელ ჩუენცა უცხოებასა ვართ“... (1. 22). ჩვენი აზრით, იოანე ათონელი, არსენ ნინოწმინდელი და იოანე გრძელისძე სხვადასხვა პერიოდში მოღვაწეობდნენ ოთხთა ეკლესიაში და ისინი ათონის მთაზე შეხვედრამდე ერთმანეთს არ იცნობდნენ. ამას ადასტურებს „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრებაში“ აღნიშნული ის ფაქტიც, რომ ოთხთა ეკლესიაში მისულ იოანეს დროს „...ბრწყინვიდენ მამა მოსე და გელასი“... და არსად არ არის ნახსენები არსენ ნინოწმინდელი და იოანე გრძელისძე.

თუ ვისი მეშვეობით განხორციელდა იოანესა და ექვთიმეს დაკავშირება პონტოს უდაბნოს ქართველ ბერებთან და ვინ ჩამოიყვანა ისინი ათონზე, ამის შესახებაც არსებობს ცნობები თვით იოანე გრძელისძის გადაწერილ ექვთიმეს თარგმნილ „მათეს თავის თარგმანების“ სამწიგნულის მესამე (ბოლო) წიგნის ერთ-ერთ ანდერძში, რომლის მიხედვითაც, ათონის მოღვაწე მამა მიქაელს ჩამოუყვანია წმ. მთაზე იოანე გრძელისძე და არსენ ნინოწმინდელი (61. 110).

ელ. მეტრეველის დაკვირვებით, იოანე და არსენი ათონში ჩავიდნენ X საუკუნის უკანასკნელ წლებში ან XI საუკუნის დამდეგს. ყოველ შემთხვევაში, 1002 წლისთვის იოანე გრძელისძე უკვე აქტიურად არის ჩართული ექვთიმეს მთარგმნელობით საქმიანობაში. „მათეს თავის თარგმანების“ ექვთიმესეული თარგმანის ერთ-ერთ ანდერძში აღნიშნულია, რომ ამ თარგმანის 1002 წლის ეფთვიმეს ავტოგრაფიული ნუსხა იოანე გრძელისძემ „შეჰმზადა“ (61. 110, 111).

ათონზე ჩასვლისთანავე ქართული მონასტრის საკრებულოსთან მამა მიქაელის აქტიური ჩარევით შექმნეს იოანესა და ექვთიმეს თანამდგომთა და თანამოღვაწეთა გუნდი, რომელმაც მიზნად დაისახა მხარში ამოსდგომოდა იოანესა და ექვთიმეს მათ საქმი-

ანობაში, რაც, პირველ რიგში, ექვთიმეს თარგმანთა გადანერასა და გავრცელებაში გამოიხატა (61. 111, 112).

ივ. ლოლაშვილი თავის ნაშრომში – „ათონურ ქართულ ხელნაწერთა სიახლენი“ (1982 წ.) – საგანგებოდ ჩერდება ექვთიმეს თარგმნილ იოანე ოქროპირის „მათეს თავის თარგმანების“ შემცველ ხელნაწერებზე. იგი მიიჩნევს, რომ ათ. 10 არის 1002 წლის ექვთიმეს ხელით დანერილი ავტოგრაფის ნუსხა, გადანერილი 1008 წელს არსენ ნინოწმინდელის, იოანე გრძელისძისა და იოანე ოქროპირად წოდებულის მიერ (გვ. 63, 58-76).

ელ. მეტრეველის აზრით კი, სამი ხელნაწერი – ათ. 13, ათ. 4 და ათ. 10 ნაწილებია ერთი ხელნაწერისა, რომელიც სამ ნაწილად, ანუ სამ წიგნად, არის გადანერილი. მისი ფიქრით, სამწიგნეული წარმოადგენს 1008 წლის ნუსხას „მათეს თავის თარგმანების“ 1002 წლის ექვთიმეს ავტოგრაფიული ხელნაწერისა, რომელიც სამ წიგნად ყოფილა თავიდანვე დანერილი. სამივეს ახლავს გადამწერთა ანდერძ-მინაწერებიც. მკვლევარი მას აფასებს, როგორც ერთ-ერთ პირველ „სამახსოვრო წიგნს“, შექმნილს იოვანეს და ექვთიმეს სადიდებლად (61. 113).

არსენ ნინოწმინდელის, იოანე გრძელისძისა და იოანე ოქროპირად წოდებულის მიერ არის გადანერილი ექვთიმე ათონელის ნათაგმნი იოანე ოქროპირის სულიერ სწავლათა „ზანდუკიც“, რაზედაც ხელნაწერის გადამწერთა ანდერძი მოგვითხრობს. „სამახსოვრო წიგნების“ შექმნის მიზანი იყო არა მარტო ექვთიმეს თარგმანთა გამრავლება-პოპულარიზაცია და მამა-შვილის ერთობლივი მოღვაწეობის შეფასება, არამედ პირველთა წმინდანთა – მამა მიქაელის, მამა გიორგისა და გარდაცვლილი იოანე ქართველის – სულის მოხსენიება (61. 114, 115).

კ. კეკელიძის აზრით, წმ. არსენ ნინოწმინდელი ათონის მთაზე დაახლოებით 1018 წლის ახლოს გარდაიცვალა (46. 280). თ. ჟორდანიას აზრით, იგი 1013-1028 წლებს შუა უნდა გარდაცვლილიყო (173. 167). ელ. მეტრეველის ვარაუდით კი, 1022-1023 წლებში ის ჯერ კიდევ ცოცხალი უნდა ყოფილიყო (61. 174)

„წმინდანთა ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ წმ. არსენ ნინოწმინდელი 1082 წელს გარდაიცვალა (186), რაც სიმართლეს არ შეესაბამება.

ნმ. მამა მონასტრის გარეთ, სვიმონ მოხუცებულის სოხასტერში დაკრძალეს. ნმ. არსენი და იოანე „გარეგან მონასტრისა სოხასტერსა ერთსა შინა ეკლესიასა წმიდისა სკემონ მოხუცებულისასა ესუენნეს, რამეთუ მუნ დაყუდებით ცხონდებოდეს“ (13. 199). (სოხასტერში ბერები განმხოლოების ჟამს ღუმილის ადგილებსა, ჰისიხასტერიონებში, სადაყუდებულობებში ისადგურებდნენ. არსენისა და იოანეს სენაკები ქართველთა მონასტრის ერთ-ერთ დომენში იყო აშენებული, რომელსაც კარაბა ერქვა და რომელიც სვიმონ მოხუცებულის ტაძრის მახლობლად მდებარეობდა... სოხასტერის ქართული შესატყვისია სენაკი. იქ მცხოვრებ მარტომყოფელებს ეწოდებოდათ მესენაკენი ანუ მესენაენი. ათონის მეუდაბნოე მნიგნობრებიც ხელნაწერთა გადანერასა და შემზადებას სოხასტერებშიც ეწოდნენ (61. 164).

1040 წელს ათონზე ჩავიდა ნმ. გიორგი მთანმინდელი. მას გარდაცვლილი დახვდნენ ნმ. არსენ ნინოწმინდელი და იოანე გრძელისძე, ხოლო მამა მიქაელი და მამა გიორგი განაგრძობდნენ მნიგნობრულ საქმიანობას. როცა ნმ. გიორგი მთანმინდელი ივერიის მონასტრის წინამძღვრად აირჩიეს, მან ჯერ ნმ. იოანეს ნეშტი თავისი შვილის – ექვთიმეს გვერდით გადაასვენა, შემდეგ კი წმინდა მამათა ნეშტის ძიება დაიწყო. ღვთის განგებით, სასწაულებრივად აღმოაჩინეს ნმ. არსენისა და ნმ. იოანეს ნაწილები. მათ საფლავზე ფინიკის ხენი ამოსულიყვნენ და შემოხვეოდნენ გარემოს (მონასტერს სახურავი გასცვეთოდა და წვიმა ჩასდიოდა, ისე რომ, მხატვრობაც კი წაშლილიყო – 46. 216). წმინდა ნაწილებიდან „სურნელებაჲ ფრიადი იყნოსებოდა“. ნმ. გიორგი მთანმინდელმა გადმოასვენა მათი ნეშტებიც და ისინიც ნმ. ექვთიმე მთანმინდელის გვერდით პატივით დაკრძალა დიდი ეკლესიის საგანგებო სამარტვილეში: „შეამკო იგი ყოვლითა სამკაულითა – ხატითა და ჯუარითა, ქორკანდილითა, სასანთლითა და ეზოთა და სხვათა ყოვლითავე ბრწყინვალებითა, ვითარცა შუენოდა წმიდათა მათ“ (13. 199). ამიერიდან განენესა, რომ აქ მუდმივად სამი სანთელი ენთებოდა და ყოველი წესი უცვლელად აღესრულებოდა.

ათონის მონასტრის ერთი ტყავის ხელნაწერი ექვთიმესა და მის თანამოღვაწეებზე მოგვითხრობს. აქ ნათქვამია, რომ 1012

ნელს ექვთიმემ „ვედრებითა... არსენი ებისკოპოსისაჲთა (ნინოწმინდელისა) და იოანე გრძელისაჲთა იჯმნა ნინამძღურობისაგან (რათა მხოლოდ წიგნების თარგმნას მოახმაროს დანარჩენი ცხოვრება) და ნინამძღურობა ძმათაჲ შეჰვედრა გიორგის, რომლისათჳს ემცნო მამასა იოვანეს, თჳსსავე ნათესავსა“ (173. 164, 165). არსენ ნინოწმინდელი ებისკოპოსი ჩანს 1011 წელს ათონში გადანერილ წიგნშიც (6. 253, 254).

ნმ. გრიგოლ პაპის წიგნი ექვთიმე ათონელმა თარგმნა. ნმ. გრიგოლის ცხოვრების ბოლოს კი არის მინაწერი იოანე გრძელისძისა და არსენ ნინოწმინდელისა: „და კვალად ლოცვა ჰყავთ ნმ. მამად-მთავრისა არსენისათვის“ (173. 165). შემდგომში კი მინაწერია: „ვნერთ და ნმ. ბერთათვის არსენი ებისკოპოზისა და თანავე კეთილად მწერალისა ამის წიგნისა და მოხუცებულისა იოანე გრძელისძისათვის, რომელმან დიდითა წადიერებითა იხარკა ამის წიგნისა შემზადებაჲ და უფროს ხოლო ნმ. მამისა ევთიმის თარგმანებულთათვის... კვლა ლოცვა – ჰყავთ ცოდვილისა ოქროპირისათვის“. ნმ. თეოდორეს ცხოვრების ბოლოს კი წერია: „და ვინცა იკითხვიდეთ, ლოცვა [ჰყავთ]... და ჩვენ გლახაკისათვის არსენი მამათ-მთავრისა უმეტეს დაშვრა“... (173. 166).

ელ. მეტრეველი, ზემოთ აღნიშნულ, სამი გადამწერის მიერ შექმნილ გრიგოლ ჰრომთა პაპის „დილოლონს“ და სხვა ასკეტიკურ თხზულებათა კრებულის (A110) ხელნაწერსაც, რომელიც 1011-1013 წლებში თავსდება, მეორე „სამახსოვრო წიგნად“ მიიჩნევს (61. 120). მისი აზრით, მეორე წიგნის საფუძვლად მწიგნობრებმა შეარჩიეს ერთ-ერთი უკანასკნელი თარგმანის ექვთიმესეული ავტოგრაფი, შექმნეს ამ ავტოგრაფის ნუსხა (A1103), რომელსაც დაურთეს მრავალრიცხოვანი ანდერძი. ელ. მეტრეველის აზრითვე, მისი გადანერის დასრულების თარიღად უნდა მივიჩნიოთ 1015-1016 წლები (61. 124). „დილოლონი“ ექვთიმემ იოანეს გარდაცვალების შემდეგ (1005 წ.) თარგმნა.

XI საუკუნეშია აგრეთვე თარგმნილი ექვთიმე ათონელის მიერ იოანე სინელის „კლემაქსი“, რომლის გადამწერია არსენი (80. 8v). თ. ჟორდანია ფიქრობდა, რომ ეტრატიის ხელნაწერი 991-998 წლებში უნდა იყოს დანერილი. მას იგი ქვათახევის წიგნსაცავში

უპოვია. ტექსტი აღდგენილია დავით რექტორის მიერ ნუსხური ხელით (1818 წ.). „კლემასი“ არქიმანდრიტ ტარასის (ალექსი-მესხი-შვილს) 1865 წ. 15 აგვისტოს შეუწირავს ქვათახევის მონასტრის ღვთისმშობლისათვის (80. 266v).

გადამწერის ანდერძებში აღნიშნულია: „წმინდანო იოვანე (იგულისხმება იოანე სინელი და იოანე რაითელი – მ. შ.), მეოხ-მეყვენით არსენს“ (80. 8v). „ქრისტე, წარმიმართე ნებასა შენსა [არსენს] სულიერად და ჭორციელად შიშითა შენითა, ამინ (80. 10v). „ქრისტე, შეიწყალე არსენი“ (80. 206r), „უფალო, ადიდე არსენი“ (80. 210r) და ა. შ.

თ. ჟორდანიას აზრით, ამ პერიოდში მოღვაწეობდნენ არსენ ივერიის მონასტრის წინამძღვარი, არსენ წინონმინდელი და არსენ ფარსმან ყოფილი, გიორგი ჩორჩანელის ძმა, ივერიის მონასტრის წინამძღვარი (173. 135). ამიტომ ამ პერიოდში დაწერილი სხვა რამდენიმე კრებულის ბოლოს მინაწერში მოხსენიებული არსენის ვინაობის დადგენაც რთულდება.

XI საუკუნის 30-იან წლებში იოანესა და ექვთიმეს მადიდებელთა პირველ ჯგუფს გამგრძელებლები გამოუჩნდნენ. შეიქმნა მაქებელთა მეორე ჯგუფი ზაქარია ბანელისა და გრიგოლ მთაწმინდელის მესვეურობით. ჯგუფში გაერთიანდა რამდენიმე მწიგნობარ-კალიგრაფი და მომხატველი: ზაქარია მირდატის ძე, არსენი, ბასილი ეტრატაე მალუშის ძე და ისაკ ულუმბოელი (61. 132).

არსებობს ზაქარია ბანელის მიერ გადანერგილი „მცირე სვენაქსრის“ ანდერძი (A 648), რომლის პირველი ნაწილი შეიცავს ზაქარიას მზრდელისა და შემოქმედის დავით კურაპალატის, ზაქარიას მოძღვრის, მშობლებისა და ნათესავეების მოსახსენებლებს და რომელიც კონსტანტინოპოლში 1030 წელსაა შექმნილი.

1022 წელს ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილი II-მ გიორგი I-თან არასასურველი შუამდგომლობის გამო ზაქარია ტაოდან კონსტანტინოპოლში გააძევა (არისტაკეს ლასტივერტეცის ცნობით კი, მას ენაც ამოაგლიჯეს, რასაც ქართული წყაროები არ ახსენებენ). მისი ზემოთ აღნიშნული ანდერძი X საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის ცნობებს შეიცავს. ელ. მეტრეველის აზრით, შესაძლებელია, იგი, ჯერ კიდევ ყრმა, ოთხთა ეკლესიაში მორჩილად მიიყვანეს

(ოთხთა ეკლესია თავისი სემინარიით ერთ-ერთი ყველაზე საბელმოხვეჭილი მონასტერი იყო, სადაც თავს იყრიდნენ იმდროინდელი მაღალი საზოგადოების წარმომადგენლები (ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, 1960 წ., გვ. 78), სადაც იგი დაემონაჟა არსენ მამამთავარს, რომელიც ელ. მეტრეველს არსენ ნინოწმინდელად მიაჩნია (61. 168-172), ხოლო ელ. მაჭავარიანს – არსენ II კათალიკოსად (955-980 წწ.), რომელიც ზაქარიასთან ურთიერთობის დროს ჯერ კიდევ მამამთავრის წოდებას ატარებდა (იხ.: ელ. მაჭავარიანი – ათონის ივერთა მონასტერი და X-XI სს. ქართული მოხატული წიგნი, საბჭოთა ხელოვნება, 1980 წ., № 11 გვ. 56).

ანდერძში ზაქარია ბანელი არსენ მამამთავარს თავის მოძღვრად ასახელებს, მაგრამ ძნელი სათქმელია, მართლაც არის თუ არა იგი არსენ ნინოწმინდელი. ეს საკითხი მეტ დაზუსტებას საჭიროებს.

ელ. მეტრეველი იმასაც ვარაუდობს, რომ 1022-1023 წლებში კონსტანტინოპოლში ჩასული ზაქარია შეხვდა იოანე გრძელისძესა და არსენ ნინოწმინდელს. ამრიგად, ათონზე თავი მოიყარეს ოთხთა ეკლესიის ბერებმა: იოანე ქართველმა, იოანე გრძელისძემ, არსენ მამამთავარმა და ზაქარია ბანელ-ვალაშკერტელმა, არსენის სულიერმა შვილმა, რომელმაც შემდგომში, 1030-1034 წლებში, განაგრძო „სამახსოვრო წიგნების“ შექმნა (61. 174).

კ. კეკელიძის აზრით, არსენ ნინოწმინდელი, ექვთიმე ათონელის გულითადი მეგობარი, ცნობილია, როგორც გადამწერი წიგნებისა და არა მთარგმნელი (46. 280), რაც, ჩვენი აზრით, სიმართლეს არ უნდა შეესაბამებოდეს. კ. კეკელიძე აღნიშნავს, რომ ანტონ კათალიკოსი არსენსა და იოანეს „წიგნთა“ და „წერილთა“ მეთარგმანენს უწოდებს, თუმცა ის არ უჩვენებს, რა წიგნები თარგმნეს მათ (უთითებს ანტონ ბაგრატიონის „წყობილსიტყვაობას“, გვ. 669-698).

ანტონ I კათალიკოსს თავისი პირველი „გრამატიკის“ წინასიტყვაობასა (95. 4r) და „რიტორიკაში“ (88; 87) მოჰყავს X-XII საუკუნეებში მოღვაწე ცნობილ მთარგმნელთა სია, რომელთა შორისაა წმინდა არსენ ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი და იოანე გრძელისძეც:

„ხოლო ესენი არიან სამღთონი იგი მამანი, მეთარგმანენი ქართუშლთანი, რომელთანი სახელნი მოიხსენებია აქა: იოანე გრძელის ძე, წმიდა იოანე, მამა ეფთიმისა, წმიდა ეფთიმი, წმიდა არსენი, წინწმადელი ეპისკოპოსი, ღირსი იოანე ხახულელი, რომელსა ზედანოდებულ ჰყოფდენ ოქროპირად, ნეტარი გრიგოლი, ზედნოდებულ იყო აბრაამ ახლად, ზახარია მირდატის ძე, არსენი, მაგრა ესე არა იყალთოელი, არცა კათალიკოსი, არამედ სხუა. გიორგი შეყენებული, ილარიონ დიდი, თუალელი, მოძღუარი გიორგი მთაწმიდელისა, წმიდა გიორგი მთაწმიდელი, იოანე, პატრიკად ნამყოფი, სტეფანე, გიორგი ოლთისელი, ვასილი ვაგრატის ძე [!] ხახულელი და ესე საგონებელ მიჩნს ძედ მეფისად; იოანე, სამღრთო ფილოსოფოსი, რომელსა ჩუშულ ვართ ზედნოდებასა პეტრინად. ნეტარი ეფრემ მცირე, თეოვლე ღირსი, არსენ იყალთოელი, იოანე ტაიჭის ძე [!] და სხუანი მრავალნი“. „ამათ უკუშ შემცირებულნი და მიცემული წარმართთა მიმართ და უპატიონი ნათესავნი ჩუენნი ღვთისმეტყუშლებათა თვსთა მიერ პატიოსან ჰყუცს... და გარდმოლებითა წიგნთათა ილუანეს სამღთოთა წერილთა... და ამათნი იგი ნათარგმანებნი წერილნი მრავალნი ჰგვიან დღეინდელად დღედმდე. და დაღათუ მრავალნი აკლნ ცოდუათა ჩუშნათაჲს. ოწრებითა ნათესავისა ჩუენისათა უცხო ნათესავთაგან...“ (95. 4r).

მთარგმნელებში არიან დასახელებული არსენი და იოანე მხითარ სევესტიელის რიტორიკაშიც (XVIII ს.) სინური კოლექციიდან 347 (ელ. მეტრეველი, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, ნაკ. I, თბ., 1978). „იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ წმ. არსენი და იოანე „დიდად თანამოღუანე ექმნეს წმიდასა მამასა ჩუენსა ეფთიმეს თარგმანებასა შინა წმიდათა წერილთასა და მოშურნე და მობაძავ წმიდათა სათნოებათა მისთა იქმნეს და მრავალნი წიგნნი ეკლესიისანი ჟამსა სიბერისასა თვსითა ჴელითა აღწერნეს“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, XI-XV სს., წ. II, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1967, გვ. 131-133).

„იოანესა და ექვთიმეს ცხოვრებაშივე“ წმ. არსენი და იოანე გრძელისძე იოანე და ექვთიმე ათონელების დონის მოღვაწეებად არიან წარმოდგენილი, რომელნიც განგებით მოუვლინა ქართვე-

ლებს ღმერთმა და მათი სახელები „აღწერილ არს წიგნსა მას ცხოვრებისასა“. თვით ექვთიმე და გიორგი მთანმინდელეები საოცრად მაღალ შეფასებას აძლევდნენ მათ პიროვნულ ღირსებებსა და საქმიანობას (61. 111).

გიორგი მთანმინდელს განზრახული ჰქონია არა მარტო მამაშვილის ცხოვრების აღწერა, არამედ მათი თანამოღვაწეების – არსენ ნინოწმინდელისა და იოანე გრძელისძის – საქმიანობის გადმოცემაც, რომელთა სახელები ჩანერილია „მარადიული ცხოვრების წიგნში“ (ელ. მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი, თბ., 1998, გვ. 29).

ასევე განსაკუთრებული მონივნებით ახსენებს ბასილი ბაგრატიის ძე ექვთიმეზე ადრე გარდაცვლილ არსენსა და იოანეს ექვთიმეს სახელზე დაწერილ საგალობელში: „მოგვცსენენ ჩუენ ცოდვილნი ესე, გვთხოვე შენდობაჲ პირად-პირადთა ცოდვათა ჩუენთაჲ იოვანეს ღირსისა თანა, არსენის და იოვანეს და სხუათა მათ შვილთა შენთა, განათლებულთა სწავლითა შენითა სულიერითა, რომელნი აწ შენ თანავე იშუებენ წინაშე ღმრთისა“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. IV, სვინაქსარული რედაქციები (XI-XVIII სს.), გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ენრიკო გაბიძაშვილმა, თბ., 1968, გვ. 96).

ელ. მეტრეველის აზრით, ჩანს, ალაპების დადება ქართველთა ლავრის არსებობის პირველ წლებში შედარებით იშვიათი მოვლენა იყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ძნელი ასახსნელია, თუ რატომ არ ჩანან საალაპე წიგნის პირველ რედაქციაში იოანესა და ექვთიმეს ღირსეული თანამოღვაწენი: არსენ ნინოწმინდელი და იოანე გრძელისძე, მისი სულიერი შვილი ოქროპირი, ბასილი ბაგრატიის ძე და სხვანი. გიორგი მთანმინდელმა მას შემდეგ, რაც წმინდათა მამათა ნაწილნი კათოლიკონის ეგეტერში გადაასვენა, ქართველთა ლავრის ძმობა და წინამძღვრები შეუდგნენ ალაპების ინტენსიურ წერას და პირველი საალაპე წიგნის შედგენას და შევსებას. ელ. მეტრეველის აზრით, ეს უნდა მომხდარიყო მას შემდეგ, რაც მამა გიორგი I-ის ვარაზვაჩეს (1019-1029 წწ.) შერისხვითა და გადასახლებით გამოწვეულ კრიტიკულ სიტუაციას თავი დააღწიეს ძმობის წევრებმა, აღადგინეს ქართველთა უფლებები ლავრაზე და

დაიბრუნეს კონფისკაციაქმნილი სამონასტრო უძრავი და მოძრავი ქონება (ელ. მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე ნიგნი, თბ., 1998, გვ. 72).

პ. იოსელიანი აღნიშნავს (და მის ნათქვამს იმეორებს პ. კარბელაშვილიც) (ფ. 1461. ს. 17), რომ არსენმა და იოანემ გადმოთარგმნეს შემდეგი თხზულებები. არსენს უთარგმნია: 1) ღვთისმეტყველება დამასკელისა, 2) ნიგნი გრიგოლ ნოსელისა, 3) მეტაფრასნი და საგალობელნი წმიდათანი, ხოლო იოანე გრძელისძეს: 1) დარღვევა მაჰმადიანთა სარწმუნოებისა, 2) შვიდთა მსოფლიოთა კრებათათვის, 3) ისტორია ეკლესიური თეოდორიტესი არასრულად და 4) საგალობელნი კანონნი ივერიის ღვთისმშობლისა, რაც კეკელიძის აზრით, მტკნარი სიცრუეა. არც არსენს და არც იოანეს არც ერთი აქ აღნიშნული თხზულება არ უთარგმნიათ, მათი თითქმის ყველა მთარგმნელი ცნობილია. აქ უბრალო არევაა ლიტერატურული ფაქტებისა. ასეთივე ღირსების წყარო ჰქონია ხელთ თეიმურაზ ბატონიშვილსაც, რომელიც თავისი წიგნსაცავის კატალოგში ამბობს: „დოღმატიკა, ღვთისმეტყველება იოანე დამასკელისა... თარგმნილი... არსენი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსისა და იოანე გრძელისძისაგან“ (А. Цагарели, сведения, III, 149). კ. კეკელიძე განმარტავს, რომ უეჭველია, თეიმურაზს მხედველობაში აქვს „დოღმატიკონი“, გადმოთარგმნილი არსენი ვაჩესძისაგან ვინმე იოანე [რატიულის] დახმარებით: არსენ ვაჩესძე მას არსენ ნინოწმინდელად მიუღია, ხოლო იოანე რატიული – იოანე გრძელისძედ (46. 186, 187).

ანტონ I თავის „წყობილსიტყვაობაში“ წმ. არსენ ნინოწმინდელს ასეთი სიტყვებით ამკობს:

„არსენი დიდსა, მთიებსა ქართუშლთასა,
ეპისკოპოსსა, სიბრძნისა მოყუარესა,
ორღანო ქმნილსა სულისა ღმერთ-მთაერისსა,
თარგმანს წერილთას, მწყემსსა მოციქულებრსა,
ვაქებ სურვლით, უძნობ წაღერებით.
არსენი დიდი, ანგელოსებრი კაცი,
სულთა ცად მყუანი, ჰსწავლით მომრწყული სოფლის,
ღრმათ გამომეტყჳ, ძნელთა ადვლ აღმჰჳსნელი,

მმარხუშლობისა უცთომელი კანონი,
ღირსი ქებისა ჯეროვნად იქებოდენ" (2. 157).

ამდენად, წმ. არსენ ნინოწმინდელი ქართველ სასულიერო პირთა შორის სრულიად თვალსაჩინო წარმომადგენელია, რომლის დიდ ღვაწლს უკეთ წარმოაჩენს ათონის წმ. მთაზე მისი ღვთიესათნო ცხოვრება და მნივნობრული საქმიანობა. თუმცა წყაროების სიმცირის გამო, ბუნებრივია, წმინდანის ცხოვრების შესახებ ძალზე მცირე ცნობები მოგვეპოვება და ვერ ხერხდება მისი ღვაწლისა და დამსახურების სრულად აღწერა.

2. ნინოწმინდის ტაძრის ორი წარწერა და X-XI საუკუნეებში მოღვაწე უცნობი ეპისკოპოსები

ნინოწმინდის ტაძრის წარწერებისაგან, რომლებსაც ქვემოთ შევვებით, გამოირჩევა ორი მათგანი, რომელშიც ორი პირი მოიხსენიება. აქედან ერთი უცნობი დამწერლობითაა შესრულებული და დიდი ხანია მკვლევართა განსაკუთრებული ინტერესს იწვევს.

ს. კაკაბაძე მას ქართულ დამწერლობად მიიჩნევდა და თავდაპირველად შიფრავდა როგორც: „ღმერთო, შეენიე იოანე იაყუბ მთავარეპისკოპოსს“, შემდეგ კი: „ღმერთო, წმიდაო ჯუარო, იაყუბ მთავარეპისკოპოსი შეიწყალე“ (198. 67). პავლე ინგოროყვა მას ალვანურ-პერულად თვლიდა, რომლის მემკვიდრედაც უდურს მიიჩნევდა. მისი წაკითხვა ასეთია: „ქრისტე, ოხბ-ს-გ ოლმ-ღ-ღ პაკორდუხოკტ“. პ. ინგოროყვას აზრით, წარწერა ისეთივე შინაარსისაა, როგორც მის გვერდით მოთავსებული წარწერა: „ქრისტე, მოიწსენე სული ბაკურდუხტისი, პაკორდუხტისი“ (30).

აკაკი შანიძე მას პირობითად „პერულს“ უწოდებს, მაგრამ მისთვის უცნობია დამწერლობაცა და ენაც. მეცნიერის დაკვირვებით, წარწერა ალბანურისაგან განსხვავებულია, ხოლო საერთო სტილი ბერძნული აქვს (207. 54, 56). თ. ბარნაველი შესაძლებლად თვლის, რომ ეს იყოს კრიპტოგრამა (44. 121). ს. მურავიევი ამ წარწერას გრაფიტოს უწოდებს და მიაჩნია შერყვნილ ბერძნულად. იგი ასე კითხულობს მას: „ქრისტე, მონა ღვთისა სოლომონი მოიხსენე“

(200. 222, 235). თინათინ ყაუხჩიშვილი კი, მასზე დაყრდნობით, წარწერას ბერძნულად თვლის და „ქრისტე, მონა ღვთისა სოლო მოიწსენე“ (სახელი „სოლო“ სოლომონის შემოკლებული ფორმა) მართებულ ახსნად მიაჩნია (177. 33, 34; 178. 299, 300).

ამ წარწერის ირგვლივ კიდევ ოთხი სხვა ქართული წარწერაცაა მოთავსებული, რომელიც სპეციალისტთა მიერ X-XI საუკუნეებითაა დათარიღებული (ჩუბინაშვილი, შანიძე, ბარნაველი). თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, სავარაუდოდ, ბერძნული წარწერაც (როგორც თვითონ უწოდებს) მათი თანადროულია (178. 300).

ბ. კერატიშვილის ვარაუდით კი, აქ საქმე გვაქვს ქართული კრიპტოგრამის (საიდუმლო დამწერლობის) უძველეს ნიმუშთან, რომელიც შესრულებულია ბერძნულ და ქართულ პალეოგრაფიაში დღემდე უცნობი კუთხოვანი ასომთავრული ასოებით. წარწერის პალეოგრაფიული ხასიათი და გამიფრული ტექსტის შინაარსი გვაძლევს საფუძველს, რომ იგი IV საუკუნის II ნახევრით დათარიღდეს. მასში მოხსენიებული იოვ(ან)ე (ეპისკ)ო(პ)ოსი, მისი აზრით, წმინდა ნინოს დროინდელი მცხეთის პირველი ეპისკოპოსია (48. 54).

ნინოწმინდის ერთ-ერთი წარწერა კიდევ ერთ ეპისკოპოსს მოიხსენიებს. აღნიშნული წარწერა მკვლევრებმა შემდეგნაირად გამოიფრეს: „ქრისტე, შეინყაღე სტეფანე არქიეპისკოპოსი“ (207. 24; 207. 54; 44. 118; 171. 316). დაქარაგმებული სიტყვა „არქ-ე“, ყველა მათგანს გაგებული აქვს, როგორც „არქიეპისკოპოსი“. ერთადერთი, რომელიც ამ საერთო ვერსიას არ ეთანხმება, ბ. კერატიშვილია. იგი აღნიშნავს, რომ ძველად, „არქიეპისკოპოსს“ შეესატყვისებოდა ქართული ტერმინი „მთავარეპისკოპოსი“. სიტყვა „არქიეპისკოპოსი“ ქართულ ისტორიულ ძეგლებსა და წყაროებში გაცილებით გვიან – XVII-XVIII საუკუნეებიდან – მკვიდრდება. მისი აზრით, ნინოწმინდელ მღვდელმთავრებს, რადგან ეპისკოპოსების ტიტულს გარდა „არქიმანდრიტის“ სახელოც სჭერიათ, აი, სწორედ ეს სიტყვაა დაქარაგმებული ნინოწმინდისავე წარწერის ბოლო სიტყვაში „არქ-ე“, ე. ი. „არქიმანდრიტი“. ამდენად, წარწერა უნდა იკითხებოდეს, როგორც: „ქრისტე, შეინყაღე სტეფანე არქიმანდრიტი“ და არა „არქიეპისკოპოსი“. რაც შეეხება მის დათარიღებას, კერატიშვილის აზრით, რადგან სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეულია,

რომ გარეჯის სავანეები სამეფო მონასტრებად ითვლებოდნენ 1424 წლამდე (52. 123) და გარეჯა სამეფო კარს ბაგრატ III-ის მიერ 1010 წლის ახლო ხანებში კახეთის შემოერთების შემდეგ უკავშირდება, ე. ი. უნდა დავასკვნათ, რომ 1010 წლიდან XV საუკუნის I მეოთხედამდე გარეჯა ნინოწმინდელს ჩამოერთვა და, ბუნებრივია, არქიმანდრიტის თანამდებობასაც დაკარგავდა (გარდა XIII საუკუნის „განგება დარბაზობის“ დროს). ამდენად, წარწერა XI საუკუნეში ვერ იქნება შესრულებული. იგი უნდა შეესრულებინათ ბაგრატ III-ის მიერ გარეჯის მონასტრების სამეფო ხელისუფლებაში გადასვლამდე, 1010 წლამდე. ამასთან, თუ წარწერის პალეოგრაფიულ ხასიათსაც გავითვალისწინებთ, მაგ., ასო „ფანი“-ს დანერვილობას, იგი შესრულებულად უნდა მივიჩნიოთ არა უადრეს IX და არა უგვიანეს X საუკუნისა.

წარწერაში მოხსენიებული სტეფანე არქიმანდრიტი გარეჯის მონასტერთა მაკურთხეველი და ნინოწმინდელი ეპისკოპოსია, – დაასკვნის კერატიშვილი (48. 53-54).

ლ. მელიქსეთ-ბეგის აზრით, ტერმინი „არქიმანდრიტი“ როგორც ქართულში, ისე რუსულში მუდამ ჩვეულებრივი მნიშვნელობით კი არ იხმარებოდა, როგორც მიტრაშემოსილი მღვდელმონაზონისა, არამედ სპეციფიკურითაც, როგორც „მაკურთხეველ-არქიმანდრიტისა“, ე. ი. свѣщенно-архимандрит-ისა (56. 154). ციფრი 12 ამ შემთხვევაში, მისი ფიქრით, სიმბოლური ხასიათისაა, 12 მოციქულის ანალოგიით შექმნილი, რომელიც არქეოლოგიურ რეალებს არ შეესაბამება. „მაკურთხეველ არქიმანდრიტის“ ინსტიტუტის არსებობა ფეოდალური საქართველოს მხოლოდ და მხოლოდ ორ კუთხეში, რომელთაგან – ერთი აღმოსავლეთ საზღვარზე მდებარე გარეჯის „მრავალმთა“ იყო, ხოლო მეორე – დასავლეთ საზღვარზე მდებარე ანჩა, ცხადყოფს, რომ მათი სახით ქართველთა დიოფიზიტობას (ქალკედონიზმს) გარკვეული დროიდან ერთგვარი სადარაჯო ჰქონდა შექმნილი ჰერეთსა და ტაო-კლარჯეთში დიოფიზიტური (ქალკედონური) საქართველოს დაცვისა და დახსნისათვის მონოფიზიტობისაგან (ანტიქალკედონიზმისაგან), რომელიც ძველად სწორედ ამ მხარეებს, კერძოდ, ჰერეთ-კახეთს ჰქონდა X საუკუნემდე (56. 156, 157).

ამდენად, ნინოწმინდის ზემოთ აღნიშნული ორი წარწერის გამოკვლევათა ანალიზი გვიჩვენებს, რომ თუკი წარწერებში მოხსენიებული პირები (იოანე (ან იაყუბ) და სტეფანე) ეპისკოპოსისა და არქიმანდრიტის ხარისხით იწოდებიან, რასაც ჩვენც არ გამოვრიცხავთ, საფიქრებელია, რომ ისინი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსები ყოფილიყვნენ და თავის დროზე გარკვეული წვლილიც შეეტანათ ტაძრის აღდგენასა და საეპისკოპოსოს არსებობის ისტორიაში, რაზედაც ტაძრის კედლებზე შემორჩენილი მათი სახელების მოხსენიებაც მოწმობს. ჩვენი აზრით, წარწერები X-XI საუკუნეებს განეკუთვნება და მასში მოხსენიებული ეპისკოპოსებიც ამ პერიოდის მოღვაწე ნინოწმინდელი ეპისკოპოსები არიან.

ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს მდგომარეობა XVI-XVIII საუკუნეებში

1. საერთო პოლიტიკური და საეკლესიო ვითარება საქართველოში XIV-XV საუკუნეებში

XII საუკუნიდან მოყოლებული, ვიდრე XVI საუკუნემდე, ცნობები ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს შესახებ არ მოიპოვება. სამწუხაროდ, თვით XIV-XVI საუკუნეების საქართველოს ისტორიისთვისაც კი ქართული წერილობითი წყაროები მეტისმეტად მწირია. ეს განპირობებულია იმ უდიდესი წგრევითა და განადგურებით, რაც საქართველომ განიცადა თემურ-ლენგის ურდოების თარეშითა და სხვადასხვა მტრის შემოსევით. იხილავდა რა საქართველოს მაშინდელ მდგომარეობას, აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა: „რასაკვირველია, რომ ასეთ პირობებში, ამ საერთო კულტურული დაქვეითების წყალობით, ქართული მხატვრული და საისტორიო მწერლობაც დადუმებული იყო“... (192. 464).

წერილობითი მასალის სიმცირითა და ზოგჯერ მათი ცალმხრივობითაც აიხსნება ის გარემოება, რომ აღნიშნულ საუკუნეთა ეკონომიკური და სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი საკითხის სათანადო სისრულით გაშუქება ჯერ კიდევ ვერ ხერხდება. რალა თქმა უნდა, ეს ეხება, კონკრეტულად, XV საუკუნის II ნახევრისა და XVI საუკუნის საეკლესიო ცხოვრებასაც. ამ მხრივ, ეროვნული საისტორიო წერილობითი წყაროები, ისევე როგორც ყველა ერისათვის, ჩვენთვისაც ყველაზე მნიშვნელოვანია.

როდესაც თ. ჟორდანიამ თავისი „ქრონიკების“ II ტომი გამოსცა, მასალების სიმცირეზე აღნიშნავდა, რომ „ჩვენი მათიანე XIV-

XVI საუკუნეთა აღსავსეა დიადის ნაკლულევანებით და მეტად ღარიბია თვით ცნობებით. ამ წიგნში დაბეჭდილ მასალასაც რომ დააკვირდეს გონიერი მკითხველი, იგი უთუოდ უნდა დარწმუნდეს, თუ ვითარის სიბნელით მოცულია ჩვენი მატიანე XIV, XV და XVI საუკუნოებისა" (174. 8). ნ. ბერძენიშვილი კი მიუთითებდა: „ქართულ წერილობით წყაროებში დიდი უსწორმასწორობაა, ზოგან სიუხვე, ზოგან „უდაბნო“, ზოგან ნაკლული და კანტიკუნტი“ (10. 31).

ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის დაშლამ XV საუკუნის II ნახევარში ძირეულად შეცვალა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური განვითარება. სამეფო-სამთავროებად დანაწილებამ ხელ-ფეხი გაუხსნა სეპარატიზმსა და ფეოდალურ ანარქიას, რამაც დაქვეითების გზაზე მდგარი საქართველო უფრო დიდი და ახალი სიძნელეების წინაშე დააყენა.

საქართველოს სამეფოს დაშლა ეს არ ყოფილა უეცარი და მოკლე დროში განხორციელებული ფაქტი, ის ხანგრძლივი, ნელი, თანდათანობითი პროცესი იყო (10. 29), რომელიც სათავეს ჯერ კიდევ მონღოლების პერიოდიდან იღებდა. XV საუკუნის ბოლოსთვის მისი დაშლა გარდაუვალი გახდა, რაც გამომწვეული იყო ქვეყნის ეკონომიკური საფუძვლების მოშლით, სათავადოთა სისტემის აღმოცენებით, მეფის ხელისუფლების პოლიტიკური ძალაუფლების შესუსტებით. საქართველოში ვერ ჩამოყალიბდა ის სოციალური ძალა, რომელსაც ერთიანი ქვეყნის მეფის ხელისუფლება მყარად დაეყრდნობოდა და რომელიც ქვეყანას პროგრესული განვითარების გზით წაიყვანდა. იმდროინდელ მეზობელ ქვეყნებში გართულებულმა ვითარებამ (1453 წ. თურქებმა, როგორც ცნობილია, კონსტანტინოპოლი აიღეს) ასევე გადამწყვეტი როლი ითამაშა საქართველოს დაშლის საქმეში. მართლაც, 1490 წელს საქართველოს დაშლა ოფიციალურად გაფორმდა კიდევ.

ქვეყნის პოლიტიკური დაქუცმაცება ძირს უთხრიდა ქართული ეკლესიის მთლიანობასაც და მის მონიწილმდევე ძალებს თავისუფალი მოქმედების საშუალებას აძლევდა. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ მეფის ცენტრალური ხელისუფლებისაგან განსხვავებით, მცხეთის საკათალიკოსო ტახტი ბევრად უფრო უნარიანი და ძლიერი

აღმოჩნდა, რადგან მან შეძლო, თუ მთლიანად ვერა, ნაწილობრივ მაინც, შეენარჩუნებინა ეკლესიის მთლიანობა.

XV საუკუნის 70-იან წლებში ლიხთიმერეთის ეკლესია საბოლოოდ მოსწყდა მცხეთის საკათალიკოსოს და აფხაზთა (დას. საქართველოს) კათალიკოსის ლტოლვა ქართლის (აღმ. საქართველოს) კათალიკოსთან უფლებრივი გათანასწოებისაკენ რეალურ მოვლენად იქცა. მიუხედავად ამისა, მცხეთის საკათალიკოსომ იმას მაინც მიაღწია, რომ სამცხის ათაბაგთა მცდელობა, ჩამოეშორებინა სამცხის ეკლესია დედაეკლესიისაგან, ქვეყნის სასარგებლოდ გადაეწყვიტა და ეკლესიის ერთიანობა დაეცვა. მან ასევე გაიმარჯვა ამბა-ალავერდელზეც. XV საუკუნის II ნახევარსა და XVI საუკუნის დასაწყისში ხშირად გაიცემოდა მცხეთის კათალიკოსისადმი ერთგულების წიგნები, რომლებითაც სამცხისა და კახეთის მღვდელმთავრები კათალიკოსს მორჩილებას აღუთქვამენ და ერთგულებას ეფიცებიან.

ყველა ის მწვავე პრობლემა, რაც ქართული ეკლესიის წინაშე დადგა, შედეგი იყო საქართველოს პოლიტიკური დანაწილებისა და რადგან ისინი უშუალო კავშირში იმყოფებიან ერთმანეთთან, საჭიროდ გვესახება მოკლედ მიმოვიხილოთ ის მიზეზები, რამაც ამ მდგომარეობამდე მიგვიყვანა.

XIII-XIV საუკუნეთა მანძილზე ქართულ ფეოდალურ სახელმწიფოებრიობაში შემზადდნენ ის ძალები, რომლებმაც ძლიერი ცენტრალისტური მმართველობის საფუძვლები შეარყიეს და საქართველოს ფეოდალური მონარქიის შიგნით სამთავროების, როგორც შეუვალაობით შემოფარგლული საფეოდალოების, წარმოშობას გაუკაფეს გზა. ვაზირობამ და ერისთავობამ, როგორც „დარბაზის კართა მყოფთა“ და „საქვეყნოდ გამრიგეთა“ მტკიცედ განსაზღვრულმა დაპირისპირებამ თანდათან გზა დაუთმო „მთავრობას“. მთავრის ხელისუფლება ხდება ვაზირობისა და ერისთავობის შეთავსებით გამაერთიანებელი.

ეს მოვლენა, გარეგნულად ცენტრალიზმის თითქოს გამაძლიერებელი, სინამდვილეში დეცენტრალისტურად მოქმედი გამოდგა (49. 39, 44).

მონღოლთა შემოსევის პირველ ხანებში მმართველი უმაღლესი ხელისუფალნი თავიანთი საფეოდალოებისაკენ იწევდნენ და მხოლოდ მათი ინტერესებით ისაზღვრებოდნენ. მონღოლებმა, თავიანთი სახარკო წესით და სამხედრო ბეგარის გატარებით, კიდევ უფრო შეუწყვეს ხელი საფეოდალოთა განკერძოებას და ფეოდალური საქართველოს ცენტრალური მმართველობის შესუსტებას.

ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ XV საუკუნის დასასრული ამ პროცესის ქრონოლოგიური ტეხილია, როცა უდავო შეიქნა დამრღვევ ძალთა უპირატესობა გამაერთიანებელ ძალებთან შედარებით (10. 29).

ქვეყნის ეკონომიკურმა განადგურებამ მოშალა ის საფუძვლები, რასაც ძირითადად ემყარებოდა საქართველოს ერთიანობა. მტრისაგან გავერანებული ქალაქებისა და სოფლების მთლიანად აღდგენა ვეღარ ხერხდებოდა, ისედაც შეთხელებული ყმა-გლეხობა კიდევ უფრო სასტიკი ექსპლოატაციის ქვეშ მოექცა, ამიტომ იგი აღარ არის დაინტერესებული ინტენსიური მეურნეობის განვითარებით და გულგრილად უყურებს ცენტრალური ხელისუფლების გამაერთიანებელ ღონისძიებებს. სუსტდება საქართველოს მეფის დასაყრდენი სოციალური ბაზა და ამით სარგებლობენ კიდევ ფეოდალები.

XIV-XV საუკუნეებში პოლიტიკური საქანელა უფრო ფეოდალების იდეალისაკენ იყო გადახრილი. XV საუკუნის ფეოდალის წარმოდგენით, ქვეყანა უკვე საფეოდალოთა კრებულია (10. 23). ჩამოყალიბდნენ ნახევრად დამოუკიდებელი სამთავროები და სათავადოები, კვლავ აღორძინდა უკვე დრომოქმული საფეოდალოსენიორიების სისტემა, რომელიც დაქვეითებისა და ჩამორჩენილობის ნაყოფი იყო. მთავრები და თავადები აღარ ემორჩილებიან ერთიანი საქართველოს მეფეს, იმორჩილებენ და თავიანთ ყმობაში აქცევენ ყოფილ სამეფო აზნაურებსა და ყმა-გლეხებს. ისინი ხალხით უჭერენ მხარს ცალკეულ კუთხეებში დამკვიდრებულ „მცირე მეფეებსა“ თუ „დიდ მთავრებს“ და თანდათანობით საფუძველს აცლიან ერთიანი საქართველოს არსებობას.

1446 წელს საქართველოს სამეფო ტახტზე გიორგი ალექსანდრეს ძე ავიდა, რომელიც სრულიად საქართველოს ერთმმართ-

ველ მეფედ იხსენიებოდა, მაგრამ მას უშუალოდ მხოლოდ იმერეთი, ქართლი და კახეთი ემორჩილებოდა. დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე საბედიანოს (ამ დროს აერთიანებდა სამეგრელო-აფხაზეთს), გურიის და ასევე სამცხე-საათაბაგოს სამთავროები თავიანთ დამოუკიდებლობას მკვეთრად ამჟღავნებდნენ. მათ ჰყავდათ საკუთარი ჯარი და აწარმოებდნენ მეტ-ნაკლებად დამოუკიდებელ საგარეო პოლიტიკას. ამგვარად, ერთიანი საქართველოს პოლიტიკური დაშლა აშკარად დიდი ხნის წინ დაიწყო, ვიდრე იგი XV საუკუნის ბოლოს ოფიციალურად არ გაფორმდა კიდევ.

კახეთის დამოუკიდებელი სამეფოს წარმოშობის თარიღად 1466 წელი ითვლება, როცა გიორგი VIII კახეთში გადადის და დასაბამს აძლევს კახეთის სამეფო შტოს. როგორც ცნობილია, გიორგი მეფემ კახეთში მნიშვნელოვანი სამხედრო და ადმინისტრაციული რეფორმები ჩაატარა. მან საერისთავოები გააუქმა და დააწესა სამოურავოები: „მაშინ მოისპო ერისთავნი პერ-კახთა შინა და დასხნა მოურავნი დიდთა და მცირეთა ადგილთა, ვითარცა არიან დღემდე. მოურავი ქისიყისა, ელისენისა, ნუქეთისა, დიდოეთისა, თიანეთისა, ჭიაურისა, შილდა-ყვარელისა, მარტყოფისა, გრემისა, პანკისისა და სხვანაცა“ (26. 158). მოურავი ჰყავდა საგარეჯოსაც, კაკაბეთსაც და ა. შ. რაც აქ აღნიშნული არაა. მოურავები მეფის ადგილობრივი ფეოდალური მოხელეები იყვნენ. მათი უფლებამოვალეობა სათანადო წიგნებით იყო განსაზღვრული. ისინი მეფის ურჩობას ადვილად ვერ გაბედავდნენ და ხელმწიფობასაც ვერ დაიჩემებდნენ. მოურავს აღარ ჰქონდა სამხედრო ხელისუფლება, რომელიც ყოფილი ერისთავების სიძლიერის უმთავრეს წყაროს წარმოადგენდა (12. 23, 24).

კახეთის სამეფო ხელისუფლებამ კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი რეფორმა ჩაატარა. საერისთავოებთან ერთად გააუქმა მათი სამხედრო ერთეულებიც და კახეთი ოთხ სადროშოდ დაჰყო, მაგრამ სადროშოს სარდლობა თავადებს კი არ ჩააბარა, როგორც ეს ქართლში მოხდა, არამედ ეპისკოპოსებს. ეპისკოპოსობა და, მაშასადამე, სარდლობაც მემკვიდრეობითი თანამდებობა არ ყოფილა.

რეფორმების გატარებამ კიდევ უფრო გააძლიერა კახეთის სამეფო ხელისუფლება და შეასუსტა ძლიერი ფეოდალები, გაამ-

რავლა მეფის ხელისუფლების მომხრე საშუალო და წერილ აზნაურთა რიცხვი.

გიორგი მეფემ ყოფილი პერეთის ტერიტორიაც უშუალოდ თავის სამფლობელოდ აქცია. „მანვე მოსპო სახელი პერეთისა და იწოდა, ვითარცა აღესწერთ, არა მისცა მთავართა ძალი. არამედ თვით დაიპყრა“ (26. 158). გიორგისვე უკავშირდება გრემის სატახტო ქალაქად ქცევა: „კვალად-ჰყო გრემი ქალაქი და ტახტი პერკახთა“ (26. 158).

კახეთის სამეფოს საზღვრების შესახებ ცნობები დაცულია „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ გაგრძელებაში. კერძოდ, „სწავლულ კაცთა კომისიას“ კახეთის სამეფოს საზღვრები XV საუკუნისათვის ასე წარმოუდგება: „ამა კახთა ბატონთა მას ჟამსა ეპყრა: გარდმომართი ლეკის მთისა, ეპყრა თუშეთი, ხოლო დიდონი არა მორჩილებდეს წესისებრ მისისა; ზემოთ ფშავი და თიანეთი, სადაც შეერთვის ფშავისწყალი არაგუსა; მიერთვან ვიდრე არაგუს გაღმართი ჳევ-ძმორამდის.

ჳევ-ძმორიდამე გაყოლილი ლილოს სერამდის, რაოდენი სერსა წყალი გასდის და გაერთვს მარტყოფის წყალსა; გაყოლით ამართულამდე, გაყოლით ვიდრე აჯი-სუმდე, აჯი-სუს ვიდრე მტკურის შესართავამდე, მას ქუემოთი მტკუარს გაღმართი ვიდრე შაქისის საზღვრამდე“ (165. 348-349).

მართალია, ამ ცნობების სანდოობა ჯერ კიდევ გასარკვევია, მაგრამ, სხვა მასალებთან შედარებით, დღეისთვის იგი ძირითად წყაროს წარმოადგენს.

2. საგარეჯო და მისი სოფლები წარატიულ წყაროებსა და დოკუმენტებში

ნინოწმინდის საეპისკოპოსო ცენტრი, როგორც ცნობილია, საგარეჯოს რაიონის სოფ. ნინოწმინდაში მდებარეობს. პირველ რიგში, საჭიროა გავარკვიოთ, თუ რა ტერიტორიას მოიცავდა ძველი დროიდან საგარეჯო და მისი სოფლები, როგორ მოიხსენიებიან ისინი წარატიულ წყაროებსა და დოკუმენტებში, რა როლს

ასრულებენ საეპისკოპოსოს ისტორიაში და რა დამოკიდებულებაში იმყოფებიან დავით-გარეჯის მონასტრებთან, რათა ამის შემდგომ ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნას თვითონ ნინოწმინდის ეპარქიის სოციალურ-ეკონომიკურ მდგომარეობაზე XVI-XVIII საუკუნეებში.

საგარეჯო საისტორიო საბუთებში XV საუკუნემდე არ იხსენიება, უფრო ადრე ჟამთააღმწერელთან გვხვდება – „ქვეყანა გარეჯისა“ (XII ს.), თუმცა ეს გარემოება მის სიძველეს ვერ უარყოფს. საგარეჯოს ადრე „თვალი“ რქმევია და ეს ტოპონიმი XIV საუკუნის საბუთებში დასტურდება. კერძოდ, 1392 წელს გაცემული „ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში“ აღნიშნულია, რომ „თუალნი, გიორგინმინდა, ბერთუბანი და პატარძელნი, მთითა მამულითა“... მეფეთაგან შეწირულია სვეტიცხოვლისადმი (166. 180).

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, „მანავის დასავლით არს ჴევი გიორგი წმიდისა. ამან მოიგო სახელი, ოდეს შესწირეს გარეჯის უდაბნოს დაბნები ესე, უწოდეს საგარეჯო“... (24. 529).

საგარეჯოს თავდაპირველი სახელის – თვალის – მიხედვით დარქმევია საგარეჯოში ჩამომაველ ხეცს თვალთხევი, ხოლო მაღლობს, სადაც წმ. გიორგის ეკლესიაა აშენებული, ისევე თვალთავი ჰქვია. საგარეჯოს თვალ-საგარეჯოდაც მოიხსენიებდნენ. თვალის ჩამოცილება სახელწოდებისაგან არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ მოხდა. მაგალითად, XVIII საუკუნის ცნობილი გერმანელი მოგზაური გიულდენშტედტი საგარეჯოს რამდენჯერმე იხსენიებს „თვალ-საგარეჯოს“ სახელით (14. 261), ხოლო XIX საუკუნის მასალებში მას იშვიათად, მაგრამ მაინც, კვლავ ამ სახელით ვხვდებით.

ვახუშტის ცნობით, გარე კახეთში თვალი სამ სოფელს რქმევია (25. 205), ხოლო იოანე ბატონიშვილი, რომელმაც 1797-1799 წლებში აღწერა ქართლ-კახეთი, გარე კახეთის სოფლების ჩამოთვლისას ამბობს: „თვალი ანუ საგარეჯო /3/“ (64. 355). ეს სოფლები ყველა არ იყო გარეჯისადმი შეწირული. აქაური ყმა-მამული ზოგი სამეფო იყო, ზოგი სვეტიცხოვლისა და ზოგიც სანიონწმინდლო.

საგარეჯოსა და მისი სოფლების ისტორიული წარსულის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს.

საისტორიო წყაროებსა და სიგელ-გუჯრებში ხშირად გვხვდება ტოპონიმები: „წინა საგარეჯო“, „უკან საგარეჯო“, „პირიქითა საგარეჯო“, „პირაქეთა საგარეჯო“, „თვალ-საგარეჯო“, „წინა-უკანა საგარეჯო“ „ორივე საგარეჯო თემი“, „საგარეჯოები“, „უდაბნოს მამულნი მთას იქითისა და მთას აქითისა“, „საგარეჯოს სოფლები“.

პროფ. ი. ცინცაძე საგარეჯოს ნაცვლად ხმარობს ტოპონიმ „თვალ-საგარეჯოს“ და სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონიდან შემდეგ განმარტებას იშველიებს: „თუალი ესე არს სახედველი ცხოველთა, ხოლო თუალი ეწოდების ქვათა პატიოსანთა. აგრეთვე თუალად ითქმის წყაროთა გამოსადინებელი და მდინარეთა ზღუათა შესართავი და ჯაჭვისა და ბადისა თვალიცა“ (162. 142). აქედან თვითონ ი. ცინცაძე თვალი – საგარეჯოსთან დაკავშირებით უპირატესობას „წყაროთა გამოსადინებელს, წყაროთა სათავეს, გამოსავალს, წყაროსთავს“ ანიჭებს. თუმცა იგი აღნიშნავს თვალის სხვა მნიშვნელობებსაც, („თუალი“ ძველადაც, პირველ რიგში, მხედველობის ორგანოს აღმნიშვნელი სიტყვა იყო, „თუალი“ ეწოდებოდა ძვირფას ქვას, ურმის ან ეტლის გოგორას, „თუალი“ ეწოდებოდა საცხოვრებელ ოთახსაც), მაგრამ ბოლოს ის დასძენს: „ამ განმარტების შემდეგ, „თუალი-საგარეჯო“ გაგებულ უნდა იქნეს, როგორც გარეჯის მონასტრის კუთვნილი წყაროს თავი. საფიქრებელი ხდება, რომ დავით გარეჯის მონასტერს მამულები და მეურნეობა ჰქონდა საგარეჯოში და მის საკუთრებას შეადგენდა ამ სოფელში არსებულ შესანიშნავ წყაროთაგან კარგად მოწყობილი ერთი ან რამოდენიმე წყარო, რომელიც არა მარტო სასმელი იყო, არამედ სარწყავადაც გამოიყენებოდა. თვით მონასტერი ხომ უდაბნოში იყო და სურსათ-სანოვაგე, საზედაშე და სატრაპეზო ღვინო კახეთში არსებული მამულებიდან უნდა მიეღო (182).

ი. ცინცაძის ამ მოსაზრებას გამოეხმაურა ბ. კერატიშვილი, რომელიც განმარტავდა, რომ „თვალს“ ჩამოცილებული აქვს სახელობითი ბრუნვის ნიშანი „ი“ და მარტო ფუძით „თვალ“-ითაა წარმოდგენილი. ამით არავითარი სინტაქსური კანონზომიერება არ ირღვევა, რომ ცნება თვალ-საგარეჯო ამ ორი სიტყვის მხოლოდ ამგვარი კონსტრუქციით უნდა წარმოვიდგინოთ. ძველ საბუთებში

ჩვენ გვხვდება ამ ცნების განსხვავებული ვარიანტიც. ბ. კერატიშვილი აყენებს საკითხს იმის შესახებ, თუ რატომ შეიძლებოდა საგარეჯოს სწოდებოდა პარალელურად „თვალის“, თუკი მას უკვე მიღებული ჰქონდა სახელწოდება „საგარეჯო“? მისი აზრით, „თვალის“ თავისი ძველქართული მნიშვნელობით საგარეჯოს სახელწოდების ისტორიაში ნამდვილად რომ წყაროსთანაა დაკავშირებული, სულხან-საბას განმარტების გარდა, საგარეჯოს ტოპონიმაც გვიდასტურებს. ჩვენ დღესაც გვესმის ასეთი გამოთქმები: „თვალთხევი“ და „თვალთავის წმინდა გიორგი“... „თვალის“ საგარეჯოს უძველეს სახელწოდებას წარმოადგენდა, რომელიც საკმაოდ გვიან შეიცვალა მეორე სახელით – „საგარეჯო“. თვით ცნება „საგარეჯო“ კი გაცილებით არქაულია, ვიდრე იგი სოფელ „თვალის“ მეორე სახელწოდებად შეიქმნებოდა. VI-VII საუკუნეების მიჯნაზე, როცა უდაბნოს სამონასტრო კოლონიზაცია ინტენსიურად წარიმართა და მამულები გაიმრავლა, ცნება „საგარეჯო“ ამ დროიდან უნდა ვიგულისხმოთ – დაასკვნის იგი (47).

ბ. კერატიშვილი ასევე მიიჩნევს, რომ „საგარეჯოს“ წინ „თვალის“ იმ მიზნით ემატებოდა, რომ ამგვარად განსხვავდებოდა იგი იმ დანარჩენი საგარეჯოებიდან, რომელნიც მასთან ერთად უდაბნოს მონასტრების გამგებლობაში შედიოდნენ. ამის დამამტკიცებლად მას მოჰყავს 1733 წლის თეიმურაზ II-ის მიერ წინონმინდის საეპისკოპოსო ტაძრისადმი ბოძებული სიგელი: „შემოგწირე შენ... წმიდასა წინოს ჩვენი ბეითალმანი საგარეჯოს თვალს ამონყვეტილს ყორღანაშვილის აბრამის ნაქონი სადგომის ვენახი...“ (38. 47). აქედან გამომდინარე, მისი აზრით, სიტყვა „საგარეჯოსთან“ სიტყვა „თვალის“ მიმანიშნებელი ყოფილა მხოლოდ იმისა, რომ საგარეჯო თვალზე ჰქონიათ ლაპარაკი და არა საგარეჯო გიორგინმინდაზე ან მანავზე და სხვ. რომლებიც ყველა ერთად საგარეჯოებად იწოდებოდნენ (47).

დასასრულს ბ. კერატიშვილი სვამს კითხვას: თუკი რამდენიმე საგარეჯო არსებობდა, რაღა მაინც და მაინც სოფელმა თვალმა მიიღო ეს სახელწოდება და არა სხვამ? ამის გასარკვევად იგი იშველიებს იმ გარემოებას, რომ ესა თუ ის სოფელი მამულებითა და ყმებით მთლიანად კი არ ეკუთვნოდა გარეჯას, არამედ ნაწილო-

ბრივ. მაგ., სოფ. თვალის დიდი ნაწილი თუ გარეჯას ჰქონდა შეწირული, მის მცირე ნაწილს წინწმინდის ეკლესია განაგებდა. მისი ფიქრით, შემდგომში (დავით გარეჯის წინამძღვარ ონოფრე მაჭუტაძის შემდეგ) სოფელი თვალი თავისი ყველა ყმითა და მთელი მამულებით გარეჯის მონასტრის გამგებლობაში გადავიდა და საზოგადო სახელი საგარეჯო, რომელიც მანამდე სხვა სოფლებთან შედარებით ყველაზე მეტად მას ეკუთვნოდა, მის საკუთარ სახელწოდებად გარდაიქმნა, ხოლო „თვალმა“ თანდათანობით დაკარგა თავისი ფუნქცია და ბოლოს ხმარებიდან განიდევნა (47).

საგარეჯოს ძველ სახელწოდებას და მის მდებარეობას მიუძღვნა თავისი წერილი ა. მათიაშვილმა. მისი აზრითაც, „საგარეჯო“ წინათ ერთ ცალკე ალებულ სოფელს არ აღნიშნავდა; რათა ხაზი გაესვათ იმ გარემოებისათვის, რომ გარეჯის მონასტერზე მიწერილი სოფ. თვალი ძველთაგანვე მას ეკუთვნოდა, ხშირად ამბობდნენ „თვალ-საგარეჯო“, ე. ი. გარეჯის მონასტრის კუთვნილი მამულიო. უამთა მსვლელობაში მოხდა საკმაოდ თავისებური ცვლილება სოფ. თვალის სახელწოდებაში. საზღვრული – „საგარეჯო“ საკუთარ სახელად იქცა, ხოლო მსაზღვრელი – „თვალი“ სრულიად ჩამოხსილდა მას. ამრიგად, შეერთებული სახელიდან „თვალ-საგარეჯო“ დარჩა მხოლოდ „საგარეჯო“.

როგორც ჩანს, სოფ. თვალის სახელწოდების შეცვლა გამოიწვია გარეჯის მონასტერზე მისმა მიწერამ, – განაგრძობს ა. მათიაშვილი და უშვებს ორ მოსაზრებას: საგარეჯოს თავდაპირველი სახელი „თვალი“ წარმოსდგა გეოგრაფიული გარემოდან. საგარეჯოს უხსოვარი დროიდან ჰქონდა და აქვს ცივი და ანკარა „წყაროთა გამოსადინებელი“ იქვე, სულ ახლოს, ტყეში და დღეს ამ ადგილს „სათავეს“ უწოდებენ... ადვილი შესაძლებელია, რომ სწორედ ამ „წყაროთა გამოსადინებელიდან“, ე. ი. თვალიდან წარმომდგარიყოს კიდევაც საგარეჯოს ძველი სახელი.

დასაშვებია, მისი აზრით, ისიც, რომ რადგან თვალი სილამაზისა და სიმშვენიერის სიმბოლოდაც იხმარება... სოფლის ადრინდელი სახელი – თვალი, მისი ბუნებრივი, გეოგრაფიული სილამაზიდან და სიკეკლუციდან წარმომდგარიყო (53).

როგორც ჩანს, ა. მათიაშვილი იზიარებს ა. კავთელის მოსაზრებას, რომელმაც 1886 წელს გაზეთ „ივერიაში“ დაბეჭდილ წერილში „დაბა და სოფელი“ აღნიშნა, რომ „თვალი“ მშვენიერის მდებარეობის გამო უნდა დარქმეოდა ამ სოფელს. „შემდეგ ათ-ცამეტთა წმიდათა მამათაგანი დავით მოსულა, ამ სოფლის უდაბურ მინდვრის ბოლოს დაბინავებულა და გაუკეთებია მღვიმე და გამოქვაბულები, დავითისათვის უწოდებიათ გარეთ მჯდომელი და მისი სახელი დავით გარეთჯელი ასე წარმომდგარა... რასაკვირველია, სოფ. თვალსაც აქედან მიუღია სახელი საგარეჯო და თანდათან, დროის განმავლობაში, სახელწოდება „თვალი“ აღარავის უხმარია, მეორე სახელწოდება შემოსულა ხმარებაში“ (34).

როგორც ჩანს, ეს ბოლო მოსაზრება, თავის მხრივ, მ. საბინინის განმარტებას ემყარება, რომელიც წერდა: „გარესჯა სიტყვა ესე საკუთრებით არ არის სახელოვან, არამედ ნიშნავს გარეთ ყოფნას, უდაბნოდ ცხოვრებას, სოფლიდან მოშორებულსა“ (66. 265). ამ აზრს იზიარებდა კ. კეკელიძეც, რომ ასკეტის სახელი დავით გარეჯელი ნიშნავს სოფლის, ცხოვრების გარეთ ჯდელს (მჯდომარეს, მყოფს) (46).

თუმცა, ამის თაობაზე არსებობს სხვა მოსაზრებაც. კერძოდ, ვ. სიდამონიძის აზრით, გარეჯის წარმოშობა დაკავშირებული უნდა იყოს სახელწოდებასთან დარიჯი, რომელიც ქართული ენის მესხურ დიალექტში მთის ფერდობის ადგილს აღნიშნავს. გლეხები დარიჯზე ვენახებს აშენებდნენ, ქიზიყში იმავე მნიშვნელობით დარიჯას ხმარობდნენ.

ვ. სიდამონიძის აზრით, თუ დავაკვირდებით გარეჯის ადგილმდებარეობას, თვალწინ გადაგვემლება დიდებული სურათი. გარეჯის სამონასტრო კომპლექსი, მართლაც, მთის თხემების ძირს, ფერდობებზე, ე. ი. დარიჯებზეა გაშლილ-განლაგებული. თუ წინათ იხმარებოდა დარიჯი ან დარიჯა, შემდეგ ქართული ენის ფონეტიკის წყალობით დარიჯი უკვე გარიჯად გადაკეთდა (161).

ყველასაგან განსხვავებული მოსაზრება წარმოადგინა რესპუბლიკის დამსახურებულმა მასწავლებელმა ბ. ციცხვამ. იგი დაასკვნის, რომ საგარეჯო წარმოებული სახელია და წარმოდგება დასახლებული ადგილის სახელწოდებიდან. ეს ტოპონიმი კი უნდა

იყოს „გარეჯი“, რაც დიდ დასახლებულ პუნქტს ერქვა. თვალიც აგრეთვე გვიანი დასახლებაა, მაგრამ იგი ცალკე სოფელს უნდა რქმეოდა, რომელიც საგარეჯოს ჩრდილოეთით მდებარეობდა. იქ დღესაც შეიმჩნევა ნასახლარები. მართალია, საგარეჯო და თვალი საისტორიო საბუთებში ერთად იხსენებიან, მაგრამ საგარეჯო, როგორც დასახლება, უფრო ადრინდელია, იგი „კუს თეფეს“ (სპარსულად „თეფე“-გორაა, „კუს გორა“. ეს სახელწოდება უნდა მომდინარეობდეს სპარსელების შემოსევიდან, ე. ი. ძვ. წ. III ან ახ. წ. V საუკუნიდან) გაგრძელებას უნდა წარმოადგენდეს. თვალი კი სხვა სოფლებთან – არივლთან, ტაძრებთან, ფადაშენთან, კეხთან და სხვ. – საგარეჯოსა და ვერენას შორის უნდა ვეძიოთ. ბ. ციცხვაიას აზრითვე, არავითარი გამართლება არა აქვს იმ ვარაუდს, რომ „თვალ-საგარეჯო“ გარეჯის მონასტრის კუთვნილ წყაროსთვის წარმოადგენდა“. მართალია, საბას განმარტება „თვალის“ შესახებ სწორია, მაგრამ ტოპონიმი „თვალი“ და „საგარეჯო“ არამც და არამც ერთი და იგივე არ არის. ამის შესახებ არც ი. ცინცაძე იძლევა სწორ განმარტებას და არც ბ. კერატიშვილი (183).

რაც შეეხება დავით გარეჯელს, ეს ზედწოდებული სახელია, როგორც, მაგ., „ალავერდელი“, „იყალთოელი“, „ნილკნელი“, „ნეკრესელი“ და სხვა. მისი აზრით, დავითმა ეს სახელი მიიღო სწორედ იმის გამო, რომ იგი გარეჯაში მოღვაწეობდა. ბ. ლომინაძის განმარტებით ხომ „გარეჯი, როგორც დამოუკიდებელი ტოპონიმი, არსებობს უძველესი დროიდან. გარეჯი ერთი წარმოების ტოპონიმიკური სახელია, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს რიგითი სახელები: ბერდუჯი, ხორნაბუჯი, ბოდოჯი, ეთნონიმიური სახელი სოჯი // სუჯი (სუჯეთი) (183.).

საისტორიო დოკუმენტები ამ საკითხზე სხვადასხვა ცნობებს გვაწვდიან. „ქართლის ცხოვრებაში“ „თვალი“, როგორც სოფელი, არაა მოხსენიებული, საგარეჯო და გარეჯა კი მოხსენიებულია. შუა საუკუნეებში თვალი ცალკე სოფელია, საგარეჯო კი დამოუკიდებელი ტოპონიმი, დიდი დასახლება და ტერიტორიული ცენტრია. მთის იქით საგარეჯოში ნაგულისხმევია გარეჯის მონასტრისათვის შეწირული მამულები და სოფლები (52. 58). ვახუშტი საგარეჯოს დასახლებულ პუნქტად არ ასახელებს, თვალი მოხსენიებულია როგორც სოფელი.

საგარეჯოს ის გვერდს ვერ უვლის და აღნიშნავს: „ხოლო იორს არავითარი მდინარე ერთვის ან ხევი საგარეჯომდე“ (24. 39).

ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, დაბა XV საუკუნიდან წარმოადგენს ქალაქს და არა უბრალო დასახლებას, ამდენად, საგარეჯო ვახუშტის დროს დიდი დასახლება უნდა ყოფილიყო, ამას ადასტურებს გიულდენშტედტიც (14. 19).

ბ. ციციშვილი სვამს კითხვას, თუ რატომ არა აქვს ვახუშტის შეტანილი საგარეჯო გარე კახეთის სოფლების სიაში, ან რატომ შეიტანა მან საგარეჯო თავის შედგენილ რუკაზე რამდენიმე პუნქტით?

მისი აზრით, არქეოლოგიური გათხრები ამჟღავნებენ საგარეჯოს, როგორც დასახლებული პუნქტის, არსებობას. გათხრების დროს მოპოვებული მასალების მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ, რომ საგარეჯო, როგორც დიდი დასახლება, მანამდეც არსებობდა, სანამ გარეჯში სამონასტრო ცხოვრება დაიწყებოდა. ამიტომ იყო, რომ „პირაქათი და პირიქითი საგარეჯოს“ ცენტრად თვით დასახლება საგარეჯო იქცა (183).

უ. სახლთხუციშვილის აზრით, საგარეჯო რომელიმე გარკვეული ობიექტის სახელი კი არაა, არამედ იმ პერიოდისათვის ფართო ცნება აქვს და მოიცავს ყველა იმ სოფელსა თუ სოფლის ნაწილს, რომელიც კი შეწირულია გარეჯის მონასტრებისათვის. ვახუშტისათვის საგარეჯო და თვალი ერთი და იგივე რომ ყოფილიყო, უთუოდ აღნიშნავდა სოფელთა სიაში. გიულდენშტედტისთვის კი საგარეჯო გარკვეული პუნქტის სახელია, თვალ-საგარეჯოს კახეთის ერთ-ერთ მხარეს უწოდებს (14. 261). სახლთხუციშვილის აზრით, ქალაქის სახელი საგარეჯო კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ თვალ-საგარეჯო. ე. ი. თვალ-საგარეჯო უნდა იყოს ერთ-ერთი დასახლებული პუნქტის სახელი, საგარეჯო კი – მხარისა (სამოურაოსი), როგორც ეს წყაროებიდან ჩანს (158). მისივე ვარაუდით, რადგან თვალი სამი იყო, ერთ-ერთი ამ სოფელთაგან მთლიანად თუ არა, მისი უდიდესი ნაწილი მაინც, გარეჯისა იყო. ამიტომ უნდა გაჩენილიყო ტოპონიმი თვალსაგარეჯო, რათა გაერჩიათ სხვა თვალთაგან, რომლებიც არ ეკუთვნოდა გარეჯს. თვალსაგარეჯო უნდა ყოფილიყო საგარეჯოს მოურავის რეზიდენცია, რამაც გამოიწვია

ტოპონიმ საგარეჯოს დაკონკრეტება, ე. ი. თვალსაგარეჯო მოგვიანებით იქცა საგარეჯოდ.

უ. სახლთხუციშვილი წინასაგარეჯოსა და უკანასაგარეჯოზე კი აღნიშნავს, რომ წინასაგარეჯო ცივ-გომბორის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეზე მდებარე სოფლების (გარეჯისათვის შეწირული) საერთო სახელწოდებაა, უკანასაგარეჯო კი - გარეთ კახეთში მდებარე სოფლებისა. სახელწოდებები წინამხარისა და უკანამხარის ანალოგიითაა შექმნილი. ეს ტოპონიმი დღესაც ცოცხალია (წინამხარს ცივ-გომბორის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთებს უწოდებენ, უკანამხარს კი სამხრეთ-დასავლეთ მხარეზე მდებარე კალთებს). რაც შეეხება პირიქითა და პირაქეთა საგარეჯოს, პირიქითაში შიდაკახეთის სოფლებისა თუ ადგილ-მამულების ერთობლიობა იგულისხმება, პირაქეთა საგარეჯოში კი - გარე კახეთისა. ამის ვარაუდის საფუძველს, მისი აზრით, ქმნის ის საისტორიო და სამართლის ძეგლები, რომლებშიც ეს ტოპონიმები დასტურდება. რადგან ეს საბუთები შედგენილია თბილისში ან მცხეთაში, ამიტომ შემდგენელთათვის პირიქითა საგარეჯო შიდა კახეთში იქნება, პირაქეთა საგარეჯო კი - გარე კახეთში.

ტოპონიმი საგარეჯო, მისი აზრითაც, გამჭვირვალეა, ამიტომ მისი შინაარსიც ადვილად აიხსნება: სა-გარეჯ-ო, ე. ი. გარეჯისათვის განკუთვნილი (158).

საგარეჯოს სახელწოდებით დაინტერესდა თავის დროზე შესანიშნავი ქართველი მხარეთმცოდნე ივ. არჯევანიძე, რომელიც მიუთითებს, რომ „საგარეჯოს წინათ „თვალი“ ერქვა. აქედანვე დარქმევია მასზე ჩამომდინარე ხევეს „თვალთხევი“. ხალხი ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში ამ სოფელს თვალ-საგარეჯოს ეძახდა“ (3. 100).

იმის გარკვევა, თუ რატომ იწოდებოდა საგარეჯო „თვალ-საგარეჯოდ“, შეუძლებელია უდაბნოს მონასტრებთან საგარეჯოსა და მისი მეზობელი სოფლების დამოკიდებულების საკითხის შესწავლის გარეშე. ამის თაობაზე კი ჩვენთვის ყველაზე მნიშვნელოვანი და გასათვალისწინებელი გამოკვლევა ბ. ლომინაძეს ეკუთვნის.

ბ. ლომინაძის აზრით, გარეჯის სამფლობელო მიწა-წყალი, როგორც სენიორია, გარკვეულ ტერიტორიულ მთლიანობად წარმოიღ-

გინებოდა, რომელსაც შესაფერი ცნება „საგარეჯო“ შეესატყვისებოდა (ანალოგიური: სამცხეთო, საამილახორო, საბარათიანო და სხვ.).

„საგარეჯო“ მთლიანი ტერიტორიული ერთეულის შინაარსი ბოლომდე შეინარჩუნა, XVIII საუკუნეში მოხდა „საგარეჯოს“ საგრძნობი ტერიტორიული დავინროება... ამჟამად დაბა საგარეჯო ფარავს ძველ სოფელ თვალს, რომელიც შემორჩენილია თვალთავის (სათავე) სახელწოდებით (52. 40). 1428 წლის ალექსანდრე მეფის საბუთში ჩანს, რომ საგარეჯო 17 სოფელს მოიცავდა, მაგრამ ადრე ის ბევრად დიდი უნდა ყოფილიყო, რამდენადაც საბუთი თემურ-ლენგის შემოსევების შემდგომდროინდელ მდგომარეობას ასახავს. თემურ-ლენგის ლაშქრობათა შედეგად გაუქმდნენ და მოიძალნენ გარეჯის უდაბნონი, ხოლო ნაწილი საგარეჯო სოფლებისა, მდ. იორის ნაპირებზე, ჯერ კიდევ XIII საუკუნეში, ბერქა – ყანის ლაშქრობის შედეგად აღიგავენ პირისაგან მინისა.

ეს გვიანდელი საგარეჯო ტერიტორია, ბ. ლომინაძის შეხედულებით, მდებარეობდა გარეჯის მონასტრებიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით, ძირითადად მდ. იორის მარცხენა მხარეზე, მარჯვენა მხარე საძოვარ უდაბნო ველებს წარმოადგენდა. საგარეჯო სოფლები განლაგებული იყო ცივ-გომბორის მთების ორივე – სამხრეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრით: „საგარეჯო მთას აქეთი და მთას იქით“. წყაროებში „საგარეჯოს“ განსაზღვრისას ცივ-გომბორის მთა ყოველთვის ორიენტირად არის მიღებული. მთა ასევე ორიენტირია გამოთქმებში: „წინა უკანა საგარეჯო“, „ორივე საგარეჯო თემი“, „წინა საგარეჯო“ და სხვ. (52. 41).

საგარეჯოს გადმოღმა ტერიტორია XV საუკუნეში („მთას აქათი“) შეიცავდა: ორკოშინს, ბერთუბანს, თუალს (თუალნი), გიორგინშიდას, ტაზრებს, არივილის, ვერენას, კეხთას, თოლეჯს (ჩამოთვლილია ქვემოდან ზემოთ); ზემო ხოდაშენი, ვანთა, ვაკურა, კალაური, ნაპირა, ქვემო ხოდაშენი, ვეძისხევი მდებარეობდნენ მთას გადაღმა („მთას იქით“) ერთმანეთის თანმიმდევრობით (ჩამოთვლილია ზემოდან ქვემოთ), ჯიმიტი სამფლობელო რკალის ბოლო შემკვრელი პუნქტი იყო მთის დასასრულში. ვეძისხევის მიმართ თანმიმდევრობა დარღვეულია, რადგან იგი ჩამონათვალში მისი მდებარეობის მიხედვით, ხოდაშენამდე უნდა იყოს მოხსენებული (52. 41).

ბ. ლომინაძეს მოცემული აქვს აგრეთვე XV საუკუნის საგარეჯოს, როგორც სრულიად კომპაქტური ტერიტორიის, საკმაოდ ვრცელი საზღვრები: უკიდურესი პუნქტები – ჩრდილო-დასავლეთით ვერენა, 1961 წლის ადმინისტრაციული დაყოფით შედის საგარეჯოს რაიონში, გომბორის სასოფლო საბჭოში (ვერონა), აღმოსავლეთით ჯიმიტი (გურჯაანის რ-ნი, ჯიმიტის სასოფლო საბჭო) და ჩრდილო-აღმოსავლეთით ვეძისხევი (გრემსა და ყვარელს შორის), სამხრეთით ბერთუბანი (დასახლებული პუნქტი ნინოწმინდის ქვემოთ), სამხრეთით ამას ემატება ის ტერიტორიაც, სადაც თვით მონასტრები იყო განლაგებული, ირგვლივ მდებარე უდაბნო საძოვარი ადგილები და რომელსაც მდ. იორის მარჯვენა მხარე ეჭირა. შემოფარგლულ ტერიტორიას ერთგვარად დაშორებულია პუნქტი თოლუჯი, რომელიც მდ. იორის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს, მის ზემო წელში (52. 42).

XV საუკუნის წინა პერიოდში, როცა ერთიანი კომპაქტური „საგარეჯო“ – „გარეჯის ქვეყანა“ ჩამოყალიბდა, მისი სახე ისეთი კი არ იყო, როგორც მას ჩვენ XV საუკუნეში ვიცნობთ, ე. ი. მისი სამფლობელო სოფლები, თუმცა კომპაქტურ, ასე „შორს“ კი არ იმყოფებოდა მეტროპოლიისაგან, არამედ საგარეჯო მთლიანი იყო, შიგ ჩართული გარეჯის უშუალო მიმდგომი ტერიტორიით (გარეჯა-ყარაიის ველზე მდებარე სამფლობელო სოფლებით), რომელიც უწყვეტლივ ებმოდა ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მდ. იორის სანაპირო სოფლებს და ასევე უწყვეტლად გრძელდებოდა (ისევე ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთ-დასავლეთით) გადაღმა მხარეში (ცივ-გომბორის გადაღმა) (52. 44, 45).

საგარეჯომ ძველი ძირითადი ტერიტორია მთის ორივე მხარეს ძალიან დიდხანს შეინარჩუნა, თუმცა ამ 17 ობიექტიდან ზოგი მათგანი დაკარგა: ზოგი ან მცხეთამ უშუალო მფლობელობაში მიიღო, ან სამეფო გახდა, ან კერძო მფლობელთა ხელში გადავიდა... საბუთების მიხედვით, XV, XVI, XVII საუკუნეებში „საგარეჯოს“ შემადგენლობაში ცივ-გომბორის ორივე მხარე შედიოდა... XVIII საუკუნის დასაწყისიდანვე „საგარეჯოს“ ერთიან ცნებაში მთის იქითა საგარეჯო უკვე აღარ შედის, რადგან მოისპო... (52. 47).

„საგარეჯო“ „საგარეჯოებისაგან“ შედგება, ხოლო საგარეჯოებს „გარეჯის მოურავი“ განაგებს (52. 52).

ბ. ლომინაძის აზრითვე, XVIII საუკუნეში გაჩენილი ტოპონიმიკური ცნება „თვალსაგარეჯო“ ვინრო გაგებით თვალს უდრის, ხოლო ორი სახელის ერთად შერწყმა სავსებით გასაგები ხდება, რამდენადაც თვალი ერთ-ერთი „საგარეჯოთაგანი“ იყო (52. 53).

ვახუშტის „საგარეჯო“ როგორც მის დროს მოქმედი გეოგრაფიული პუნქტი, განსაზღვრული აქვს მანავიდან გიორგინმინდის ხევამდე, ხოლო გიულდენშტედტთან „თვალ-საგარეჯო“ წარმოდგენილია, როგორც მხარე თბილისიდან ვიდრე მანავამდე, რაც აშკარად გაზვიადებულია.

ყველა ეს მოსაზრება, რაც ჩვენ ზემოთ მიმოვიხილეთ „საგარეჯოს“ მდებარეობაზე, მასში შემავალ სოფლებსა და დასახლებულ პუნქტებზე, მის სახელწოდებასა თუ ისტორიულ წარსულზე, აუცილებლად გასარკვევი და გასათვალისწინებელია ნინოწმინდის ეპარქიის საზღვრების, მისი ეკონომიკური და სოციალური მდგომარეობის დასადგენად. დოკუმენტებისა და საბუთების მიხედვით, კარგად იკვეთება ის სურათი, თუ სად უნდა ვეძიოთ სინამდვილეში ჭეშმარიტება და რომელი მოსაზრებებია ზემოთ მოყვანილ მკვლევართა შეხედულებებიდან ჩვენთვის მისაღები. ამისათვის, პირველ რიგში, საჭიროა გავიხსენოთ გამოცემულ თუ გამოუცემელ ძველ საბუთთა მონაცემები და მათზე დაყრდნობით რეალობას მივუახლოვდეთ.

3. ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი XVI-XVII საუკუნეებში*

ვიდრე ნინოწმინდის ეპარქიის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის, დავით-გარეჯის მონასტრების, საგარეჯოსა და მისი სოფლების საეპისკოპოსოსთან დამოკიდებულებისა და ურთიერთობის საკითხებს შევეხებოდეთ, საჭიროა აღვადგინოთ ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი XVI-XVIII საუკუნეებში და გა-

---

* XVII საუკუნის ნინოწმინდელთა ქრონოლოგიურ რიგთან დაკავშირებით იხილეთ ჩვენი სტატია – XVII საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგის დაზუსტებისათვის; ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი, VII, თბ., 2005, გვ. 472-493.

ვარკეიოთ მათი ადგილი და როლი საეპისკოპოსოს არსებობისა და განვითარების ისტორიაში.

პირველი, ვინც სხვა საეპისკოპოსოთა მღვდელმთავრებთან ერთად, ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგის დადგენას შეეცადა, იყო პ. კარბელაშვილი (157), თუმცა მისი ქრონოლოგიური სია მეტად არეული და დასაზუსტებელია.

XVI საუკუნეში, რა დროიდანაც საისტორიო საბუთებში უკვე გვხვდება ცნობები ნინოწმინდის კათედრაზე მოღვაწე ეპისკოპოსთა ვინაობის შესახებ, პირველი არის ზაქარია ნინოწმინდელი. 1553 წელს ლევან კახთა მეფე (1520-1574 წწ.) და მისი ძენი სიგელს აძლევენ „ათორთა უდაბნოთა მაკურთხეველსა არქიმანდრიტ ნინოწმინდელსა ზაქარიას“ სოფ. აზამბურის ღალის გამოურთმევლობისა და წმინდა ნინოს ტაძრისათვის შეწირვის შესახებ. „რასაც საყდრისყმა აზამბურშიგა მოწნევდეს, მისი ღალა არა ვსთხოვოთ და არცა ავიღოთ“-ო, აღნიშნავს მეფე საბუთში (174. 396; 36. 64; 204. 28; 122).

იმავე ნინოწმინდელ ზაქარიას აძლევს ლევან მეფე პირობის სიგელს, რომ, „რაც თქუნესა ჟამში დასახლებული კაცი იყოს, ნინოწმინდის საყდრისათვს იქით ასაყრელად არც შვილს და არც ჳორციელს კაცსა არა დავანებოთ და არც აგყაროთ, ესე სამუდამო ნიშანი მოგკცსენებია“-ო (125). ეს სიგელი გამოქვეყნებული აქვს თ. ჟორდანიას, მაგრამ „ჟამის“ ნაცვლად იგი კითხულობს „...რაც თქუნესა ომში (?) დასახლებული (ობაში დასახლებული)? კაცი იყოს“-ო, რასაც თვითონვე კითხვის ნიშნის ქვეშ სვამს (174.396).

ეს საბუთი პირობითად ლევან მეფის ზეობის წლებითაა დათარიღებული – 1520-1574 წწ. პ. კარბელაშვილი ზაქარია ნინოწმინდელის ეპისკოპოსობის პერიოდად 1553-1563 წლებს მიიჩნევს (157), მაგრამ ერთ-ერთ საბუთში – „ერთგულების წიგნი კახთ ეპისკოპოსებისა დომენტი კათალიკოზისადმი“ – მოიხსენიება ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი მალაქია: „ჩუენ: ამბა ალავერდელმან ფილიპე, ბოდბელ ეპისკოპოზმან ზაქარია, ნინოწმინდელმან მალაქია, რუსთუელ ეპისკოპოზმან იოსებ, ნეკრესელ ეპისკოპოზმან ბასილი, კანარელ ეპისკოპოზმან ეგნატი, ჭერემელ ეპისკოპოზმან ანტონი, ხარჭაშნელ ეპისკოპოზმან კლიმი, ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე:

ანუ საყდრისა ნიშანი, ანუ რჯულის საქმეზედა ვისცა გაუწყრე და გამოენახო, ჩუენც გაუწყრეთ და გამოვენახოთ, და სადამდი თქვენ არა ნახოთ და შენდობა არ უბოძოთ, არც ჩვენ ვნახოთ და არც შენდობა მივსცეთ.“ ეს საბუთი უთარიღოა და დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტის Ad ფონდის № 1892-ში, გამოცემული აქვს ისიდორე დოლიძეს და მას 1556-1560 წლებით ათარიღებს, რადგან დომენტი I დაახლოებით ამ წლებში იყო აღმოსავლეთ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი (166. 268, 269). გ. ჯანდ-იერი მისი კათალიკოსობის წლებად 1557-1562 წლებს მიიჩნევს. ამ დოკუმენტთან დაკავშირებით ის ვარაუდობს, რომ დაწერილი უნდა იყოს დომენტისა და ნიკოლოზის კათალიკოსობის მომიჯ-ნავე წლებში, რადგან აქ მოხსენიებული ანტონ ჭერემელი მომს-წრეა როგორც დომენტის, ისე ნიკოლოზისა. ასეთი კათალიკოსები კი შეიძლება ყოფილიყვნენ დომენტი I და ნიკოლოზ IV. კათალიკოს ნიკოლოზ VII (ბარათაშვილს) კი იგი ნიკოლოზ IV მოიხსენიებს და მისი კათალიკოსობის წლებად 1562-1584 წლები მიაჩნია (193. 349, 350).

ზემოთ აღნიშნული „ერთგულების წიგნი“ გამოყენებული აქვს ეკა კაჭარავას ეხება რა კახეთის სამეფოს საეკლესიო მესვეურების სეპარატისტულ მისწრაფებებს მცხეთის საკათალიკოსოდან გამო-ყოფის საქმეში (ალავერდელი მთავარეპისკოპოსით სათავეში), მა-გრამ, რატომღაც, მას აქ არეული აქვს ეპისკოპოსთა სახელები და ზოგიერთი მათგანი მოხსენიებულიც არა ჰყავს (მაგ.: ბოდბელად ზაქარიას ნაცვლად დასახელებულია ეგნატი, ხოლო რუსთველი, ნინონმინდელი, ნეკრესელი და კანარელი ეპისკოპოსები მოხსე-ნიებული საერთოდ არ არიან) (43. 113).

რაც შეეხება პ. კარბელაშვილს, ნინონმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიურ ნუსხაში მალაქია ნინონმინდელს იგი არ ახსენებს და, როგორც ჩანს, მისთვის ის უცნობი მღვდელმთავარია.

შემდგომი ნინონმინდელი ეპისკოპოსი, რომელიც საბუთებში მოჩანს, არის სილოვანე. ერთ-ერთ უთარიღო სიგელში, რომელიც პირობითად 1560 წლის ახლო დროითაა დათარიღებული, გასცემს კახთა მეფე ლევანის ძე გიორგი „ათორმეტთა უდაბნოთა არქიმან-დრიტელი მამა სილაონისადმი“ და ნინონმინდის „მღებვარის“ შემო-

სავალს მონასტერს სწირავს. „შემოგწირეთ და მოგაწსენეთ მცირე ესე შესანიშნავი, ასე და ამა პირზედა, რომე დღეს და დღეის იქით ვინცა გეპრიანებოდეს და ნინოწმინდას მღებვარი დასუათ, რაცა იმას გამოუვიდეს, თქუენთუის შემოგუიწირავს ჩუენდა სადღეგრძელოდ და პატრონობისა ჩუენისა წარსამართებლად. შეიწირე პატიოსანო წმიდაო ნინო და ვინცა მოგიშალოს რისხამსცა მამა, ძე და სული წმიდა“ (126) (მოკლედ აქვს გამოცემული ჟორდანია - 174. 396).

მეორე სიგელი, რომელშიც ნინოწმინდელი სილოვანეა მოხსენიებული, წარმოადგენს „ერთგულების წიგნს“ კახთ ეპისკოპოსებისა ნიკოლოზ კათალიკოსისადმი: „ჩუენ: ამა ალავერდელმან ზაქარიამ, ნინოწმინდელმან სილოვანემ, კანარელ ეპისკოპოზმან ფილიპე, ბოდბელმან მაქსიმე, ნეკრესელმან კლიმე, ჭერემელმან ეგნატე, ხარჭაშნელმან ელისე ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე: ანუ საყდრისა და ანუ რჯულის საქმეზედა ვისცა გაუწყრე და გამოენახო, ჩუენცა გაუწყრეთ და გამოვენახოთ, და სადამდის შენ არ ნახო და შენდობა არ მისცე, არც ჩვენ ვნახოთ და არც შენდობა მივსცეთ...“ (166. 344).

ამ საბუთს ი. დოლიძე 1562-1588 წლებით ათარიღებს, თ. ჟორდანია - 1552-1582 წლების ახლო ხანებით (174. 395), ხოლო შემდგომში - 1580 წლის ახლო დროით (64. 191). ნიკოლოზ კათალიკოსის მოღვაწეობის წლებად თ. ჟორდანია 1562-1582 წლებს მიიჩნევს და აღნიშნავს, რომ „იგი იყო ძე კახეთის მეფის ლევანისი, ვგონებ, ერეკლე ყოფილი: ეს ერეკლე ჩანს გუჯრებში, ბროსემ არ იცის იგი“ (64. 191).

როგორც ჩანს, ნიკოლოზ კათალიკოსში იგი გულისხმობს ნიკოლოზ VIII ბაგრატიონს, ლევანის ძეს, რომელიც დაახლოებით 1584-1589 წლებში მოღვაწეობდა და არა ნიკოლოზ VII (ბარათაშვილს) - დაახლ. 1561-1584 წწ. ეს სიგელი კი ამ უკანასკნელის სახელზეა გაცემული, რადგან მისი კათალიკოსობის დროს ჰქონდა ადგილი კახეთის ეკლესიური გამოყოფის მცდელობას, რომელიც საქართველოს ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდგომ გამოვლინდა და სამცხე-საათაბაგოსა და კახეთის ეპისკოპოსთა სხვადასხვა დროს რამდენჯერმე ნაცადი ურჩობა-სეპარატიზმი მცხეთის საკათალიკოსო ტახტის მიერ აღკვეთილ იქნა. კახეთის ეპისკოპოსთა

ასეთ მცდელობაზე მეტყველებს აგრეთვე 1562-1588 წლებით დათარიღებული გაბრიელ ალავერდელის ნიკოლოზ კათალიკოსისადმი მიცემული ერთგულების ფიცის წიგნიც.

ამდენად, ზემოთ აღნიშნული სიგელი დაწერილი უნდა იყოს ნიკოლოზ VII კათალიკოსის დროს და ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი სილოვანეც მისი დროის მოღვაწედ უნდა მივიჩნიოთ.

პ. კარბელაშვილი სილოვანეს ეპისკოპოსობას 1551-1580 წლებით ათარიღებს (157).

შემდგომი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი, რომელიც საისტორიო დოკუმენტებში გვხვდება, არის კოზმა ნინოწმინდელი. მის სახელზე გაცემულია ხოჯა ამირანას პირობის წიგნი, რომელიც უთარილო საბუთს წარმოადგენს და პირობითად იგი XVI საუკუნის ბოლოთია დათარიღებული (114).

სიგელი დღემდე გამოცემული არ ყოფილა და გვსურს სამეცნიერო ლიტერატურაში მისი შემოტანა.

საბუთი წარმოადგენს დედანს. დაწერილია მხედრული ხელით. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდგომ ნახშირია ორ-ორი წერტილი (იშვიათად სამი). დოკუმენტი უთარილოა, მისი დათარიღება დაახლოებით XVI საუკუნის ბოლოთია ნავარაუდევია და ის პირველად ქვეყნდება.

(წაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია – მ. შ.).

ქ. ესე წიგნი მოგართვით მე, გრემის ხოჯამ ამირან, თქვენ, ნინოწმინდელს ბატონს კოზმანს, ასრე რომ, სხუათ ხოჯათაგანც შენს ყმას ბარებოდა საბაჟო და თუკინც თქვენს ყმას მივაბარეთ, ასრე რომ, უჩემოდ რაც შენმა კაცმა წილ-ილოს, მესამედი თქუენ და ორი წილი ჳელმწიფეს და თუ მე და ჩემა ყმა[მ]... (ალარ იკითხება – მ. შ.).

ქ. ვფიცავ მე სიბაშვილი შავარდი, ჯილაური პაატა წმიდას ნინოზედ არს, რომე წმიდის წინოს მადლმან და სიგ[ელი] (დაინერა ? – მ. შ.)

ქ. გრემის ხოჯისაგან (ფ. 1448 ს. 1458)

ჩვენი აზრით, ეს საბუთი XVII საუკუნის I ნახევარში უნდა იყოს შედგენილი, შესაძლოა, 30-იანი წლების ბოლოსათვის. ამას

გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ კოზმა ნინოწმინდელი რამდენჯერმე იხსენიება 1639 წელს მეფე თეიმურაზ I-ის (1606-1648 წწ.) კარზე რუსეთის მეფის, მიხეილ თეოდორეს ძის, ელჩების სტუმრობის დროს და იგი აქტიურ მონაწილეობას იღებს წყალობის სიგელის მიღების ცერემონიაში (199. 318, 321, 413).

არსებობს აგრეთვე დავით-გარეჯის უდაბნოს მონასტრის წარწერა, რომელშიც მოიხსენიება ნინოწმინდელი კოსმა (კოზმა). პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, იგი XVII საუკუნითაა დათარიღებული (11. 123) და ამ თარიღს კიდევ უფრო ამაგრებს ზემოთ აღნიშნული მოვლენები.

ამდენად, კოზმას ნინოწმინდლობამ XVII ს-ის I ნახევარში უნდა გადმოინაცვლოს, რადგან თუ მისი ეპისკოპოსობის საწყისად XVI ს-ის ბოლოს (90-იან წლებს) მივიღებთ, უნდა გავითვალისწინოთ ისიც, რომ ძველი საეკლესიო კანონით (მაგ.: რუის-ურბნისის ძეგლისწერა), 35 წლამდე იგი (ამ შემთხვევაში თუ მეტი არა) ეპისკოპოსის ხარისხს ვერ მიიღებდა, ხოლო 1639 წელს, რადგან კოზმა ჯერ კიდევ ნინოწმინდელია (და ამ წელს, ბუნებრივია, ვერც ბოლო საზღვრად მივიჩნევთ), ამ დროისათვის ღრმად მოხუცებული უნდა ყოფილიყო. თეიმურაზ მეფესთან რუსთა ელჩობის დროს კი იგი საკმაოდ ენერგიული მოჩანს და სხვა ქართველ ეპისკოპოსებთან (განსაკუთრებით ალავერდელ ზებედესთან) ერთად მონაწილეობას იღებს ყოველ წირვასა თუ სხვა მრავალ მნიშვნელოვან ღონისძიებაში.

უფრო მეტიც, კოზმას ნინოწმინდის კათედრაზე ეპისკოპოსობის დასაწყისად ჩვენ სწორედ 1639 წელი მიგვაჩნია. ამის ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს ის გარემოება, რომ თ. ჟორდანიას მიერ 1638 წლით დათარიღებულ ერთ საბუთში მოიხსენიება იოსებ ნინოწმინდელი, რაზედაც ქვემოთ შევჩერდებით.

ამდენად, XVI საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი, ჩვენი აზრით, დაახლოებით ასე გამოიყურება:

ზაქარია - 1553-1556 წწ.,

მალაქია - 1557-1560 წწ.,

სილოვანე - 1561-1584 წწ.

1591 წლის ერთ-ერთ საბუთში ნინოწმინდელი მოიხსენიება, როგორც „ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი გარეჯელი“, რომლის მიმართაც

მეფის ბრძანებით ქალაქების – ძეგამისა და გრემის – მმართველებს, ამელებსა და დივანის საქმეთა გამგეებს დამლის გამოურთმევლობა ევალებათ (167. 43, 45). ჩვენთვის უცნობია ამ ნინონმინდელის ვინაობა და, ცხადია, ძნელია კონკრეტულად მისი დასახელება დაახლოებით ამავე პერიოდში ცნობილ ეპისკოპოსებთან ერთად.

1591 წლითაა დათარიღებული „სითარხნის გუჯარი არჩილ მეფისა ნინონმინდელის ვაჭრისადმი“ (109). მაგრამ დაახლოებით იგივე შინაარსის ქართულ ტექსტში ფუთურიძე, სამართლიანად, არჩილ მეფის ნაცვლად ალექსანდრე II მოიხსენიებს (167. 43, 44).

ამრიგად, წყაროების სიმწირის გამო XVII საუკუნემდე მხოლოდ რამდენიმე ნინონმინდელი ეპისკოპოსის ვინაობის დადგენა ხდება შესაძლებელი, თუმცა, XVII საუკუნიდან ეს დანაკლისი საგრძნობლად ივსება.

XVII საუკუნის ნინონმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი, აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ეპარქიათა მმართველ მღვდელმთავრებთან ერთად, დადგენილი აქვს გ. ჯანდიერს (25), თუმცა, ჩვენი აზრით, ამ ქრონოლოგიურ სიაში შესატანია გარკვეული ცვლილებები, დასამატებელია XVII საუკუნეში მოღვაწე სხვა ეპისკოპოსების სახელები და დასაზუსტებელია ზოგიერთი ისტორიული მოვლენა (იხ. ზემოთ აღნიშნული ჩვენი სტატია, გვ. 55).

გ. ჯანდიერი საბუთებიდან ცნობილ პირველ ნინონმინდელ ეპისკოპოსად ასახელებს ზაქარია მაყაშვილს, რომელიც 1651 წელს ქრისტეფორე კათალიკოსთან ერთად არიგებს თვალელთა და ნინონმინდელთა სამამულო დაეას, ხოლო 1654 წელს მას იოთამ თარხანმა და მისმა შვილებმა მიჰყიდეს ყმა-მამული (193. 339).

1651 წლამდე, საისტორიო წყაროების მიხედვით, ჩვენთვის ცნობილია კიდევ ორი სხვა ეპისკოპოსი. როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, არსებობს თ. ჟორდანიას მიერ გამოქვეყნებული 1638 წლით დათარიღებული საბუთი, რომელშიც ეპისკოპოსად იოსებ ნინონმინდელი ჩანს. „ბრძანებითა ჴელმწიფის თეიმურაზისა, ესე წიგნი და პირი მოგართვით ჩუჴნ ჩოლაყასშვილმან სუფრაჩმა ბიძინამა და ძმამა ჩემმა ჯამასპიმ... თქუენ (მცხეთას) და ქ. კათალიკოზს ქრისტეფორეს... ასრე რომე... თუ უთქუჴნოთ ჩუჴნ მსახური ვიახ-

ლოთ (ეკლესიის მამულებიდან) რაც არ გვახლავს იმ შვიდის კაცის მეტი. ან კაცი გავაზატოთ და ან დავარბოთ, უსამართლოდ, ან მამული წავართვათ ერთსა და მეორეს მივსცეთ უთქუწნოდ და ან ვაკუმევენიოთ ჩუშნთვის, ან ვენაწი ვამუშაოთ, ან თუ არ სტუმრათ, არც ზაფხულ, არც ზამთარ საგარეჯოს არ დავდგეთ... და არც პატარძელსა, არც ბერთუბანს, არც თვალზე და არც გიორგი-წმიდას... (მონწეები მოურავი გიორგი, ჩუშნი ბიძაშვილი თამაზა, ნინოწმიდელი იოსებ)... ქორონიკონს: ტკვ. არც დავით გარესჯის წილი რამ დავხარჯოთ არაფერისთანა“ (174. 453).

როგორც ვხედავთ, აღნიშნული საბუთი გაცემულია ქრისტი-ფორე კათალიკოსის მიმართ. ქრისტიფორე I კათალიკოსი დაახ-ლოებით 1616-1622 წლებში მოღვაწეობდა, ხოლო ქრისტიფორე II (ურდუბეგაშვილი-ამილახვარი) – დაახლოებით 1638-1660 წლებში. ამდენად, ჩვენთვის საინტერესო საბუთი ქრისტიფორე II კათა-ლიკოსის ზეობის წლებზე მოდის. მართალია, ე. კაჭარავა მიიჩ-ნევს, რომ იგი 1642 წელს დაადგინა კათალიკოსად როსტომ მეფემ ევდემოზ I კათალიკოსის ნაცვლად, რაშიც ის, როგორც ჩანს, ბერი ეგნატაშვილის ცნობას ეყრდნობა (42.110), მაგრამ ქრისტიფორე კათალიკოსი უფრო ადრინდელ საბუთებშიც მოიხსენიება კათა-ლიკოსად და ჩვენ ბ. ლომინაძისეულ დათარიღებას – 1638-1660 წლებს – უფრო მართებულად მივიჩნევთ (51. 68). რაც შეეხება 1642 წელს ევდემოზ I კათალიკოსის მონაწილეობას როსტომ მე-ფის (1632-1658 წწ.) საწინააღმდეგო შეთქმულებაში, რის გამოც იგი „ციხეში მოაშთვეს და გადმოაგდეს“, ვფიქრობთ, იგი ამ დროს უკვე მოქმედი კათალიკოსი არ უნდა ყოფილიყო, რადგან როსტომ-ხანმა გამეფებიდან (1632 წ.) მოკლე ხანშივე აიყვანა კათალიკოსის ტახტზე თავისი მომხრე ქრისტიფორე ურდუბეგაშვილი-ამილახვარი და 1648 წელსაც სწორედ ქრისტიფორე კათალიკოსი მონაწილეობს, როსტომის ნებართვით, თეიმურაზ მეფის კახეთიდან ქართლის გავ-ლით იმერეთის სამეფოში საბოლოოდ გადასვლის საქმეში.

რაც შეეხება ევდემოზ I დიასამიძის ზეობის წლებს, ე. კაჭარავა მას 1632-1642 წლებით ათარიღებს (42. 108, 109), ჩვენ კი ბ. ლო-მინაძისეულ დათარიღებას ამ შემთხვევაშიც უფრო მართებულად მივიჩნევთ (1630-1637 წწ.) (51. 67, 68).

არის მოსაზრება, რომ ქრისტიანთა I და II, შესაძლებელია, ერთი და იგივე პირი იყოს, რადგან ქრისტიანთა ურდუბეგაშვილი 1610 წელსაც იხსენიება, როგორც მცხეთის სიგელის დამწერი (174. 439; 51. 72).

როგორც ჩანს, თ. ჟორდანიას მიერ გამოცემული 1638 წლის საბუთი ცნობილი იყო პ. კარბელაშვილისათვის და იგი იოსებ ნინოწმინდელს ჩოლოყაშვილად და წმ. ბიძინა ჩოლოყაშვილის ბიძაშვილად მიიჩნევს (157). ჩვენი აზრით, მონმეებში დასახელებული „მოურავი გ. (გიორგი – მ. შ.), ჩუშნი ბიძაშვილი თამაზა, ნინოწმინდელი იოსებ“, ჯერ კიდევ არ ნიშნავს იმას, რომ „თამაზასთან“ ერთად, ბიძინა ჩოლოყაშვილის (სუფრაჯის) ბიძაშვილად ნინოწმინდელიც იგულისხმებოდა (1660 წლის ბახტრიონის აჯანყების გმირი სუფრაჯი ბიძინა ჩოლოყაშვილი მეფე თეიმურაზ I-ის (1606-1648 წწ.) ერთგული პირია და იგი არაერთხელ მოიხსენიება ამ პერიოდის საბუთებში).

პ. კარბელაშვილი იოსებ ნინოწმინდელის ეპისკოპოსობის წლებად 1634-1643 წლებს ასახელებს (157), ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე კი, ჩვენი ვარაუდით, იოსებ ნინოწმინდელის მოღვაწეობის თარიღი XVII საუკუნის 20-იანი წლებიდან 1638 წლამდე უნდა განისაზღვროს.

რაც შეეხება XVII საუკუნის 30-იან წლებს, ამ პერიოდში ცნობილია კიდევ ერთი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი კოზმა, რაც იოსების ნინოწმინდის კათედრაზე მოღვაწეობის ბოლო საზღვრად 1638 წელს დებს. კერძოდ, როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნული გვაქვს, თეიმურაზ I-ის კარზე 1637-1640 წლებში რუსეთის მეფის, მიხეილ თეოდორეს ძის, ელჩები იმყოფებოდნენ. 1639 წელს თეიმურაზისაგან „ფიცის წიგნის“ მიღების ცერემონიაში სხვა ეპისკოპოსებთან ერთად აქტიურ მონაწილეობას იღებს კოზმა ნინოწმინდელიც. როგორც ჩანს, მას ახლო ურთიერთობა ჰქონდა თეიმურაზ მეფესთან. იგი ალავერდელ ზეზედესთან ერთად ხშირად ატარებს ნირვა-ლოცვებს და მასპინძლობს რუს ელჩებს (199. 318, 321, 413). პ. იოსელიანის ცნობითაც, ეპისკოპოს კოზმას ხელმოწერა გვხვდება მეფე თეიმურაზ I-ის წერილზე, რომელიც გაგზავნილი იყო 1639 წელს მიხეილ თეოდორეს ძისადმი (197. 30).

ზემოთ აღნიშნული მ. პოლიევქტოვის გამოცემული მასალები საინტერესოა იმიტაც, რომ ამ დროს კახეთში დასტურდება 7 სა-
ეპისკოპოსოს და 300-ზე მეტი ეკლესიის არსებობა. თუმცა ეპარქი-
ათა სახელები ოდნავ დამახინჯებულადაა გადმოცემული, მაგრამ
მაინც გასაგებია:

„Роспись именам в грузинской земле епископом. Архиепископ Зе-
ведей Георгиевского монастыря Лаверды (იგულისხმება ალავერდელი
ზებედე – მ. შ.); архиепископ Гаврил Вадбали (ბოდბელი – მ. შ.)
святого Стефана монастыря, мало бывает у царя за старость; епископ
Арсений Некресей Богородицкого монастыря; брат удельному князю
Муру, а большой брат их был у шаха бесермян, ныне умер; епис-
коп Козма Иночимииндильской (ნინოწმინდელი – მ. შ.) святых Нины,
которая крестила их землю; епископ Матфеи (მათე? – მ. შ.) Чере-
мельской Богородицкого монастыря; епископ Рустбель Захарей Преоб-
раженского монастыря; епископ Матвей Хачеса (ხარჭაშნელი? – მ. შ.)
Георгиевского монастыря. Ни один в епископы не поставлен, служат
как и простые попы. А вотчины за ними и угодья есть; и царь их
почитает и без них ничего не делает. А в монастырях своих оне не
живут, приезжают ва время; а живут по деревням с мирскими просто
(199. 413, 414).

არსებობს აგრეთვე დავით გარეჯის უდაბნოს მონასტრის
XVII საუკუნით დათარიღებული წარწერა, რომელშიც მოიხსენიება
კოზმა ნინოწმინდელი: „ქ. ღმ(ე)რთო, უშ(ვ)ელე ნინოწმინდელე
(sic) და კო[-]მასა [--]თავსა“ (11. 123). წარწერაში „კო[-]მასა“-ს
დაზიანებულ ადგილზე იკითხება ასო „ს“-ც. კოსმა (ანუ კოზმა),
ჩვენი აზრით, სწორედ XVII ს-ის 30-იანი წლების ბოლოს მოღვაწე
კოზმა ნინოწმინდელი უნდა იყოს და წარწერის დათარიღებას,
თავის მხრივ, 1639 წლის ამბებიც ამაგრებს.

კოზმა ნინოწმინდელის სახელზე გაცემულია აგრეთვე „ხოჯა
ამირანას პირობის წიგნი“, რომელიც პირობითად XVI საუკუ-
ნის ბოლოთია დათარიღებული (114), მაგრამ, ჩვენი აზრით, იგი
XVII საუკუნის 30-40-იანი წლებით უნდა დათარიღდეს.

პ. კარბელაშვილი კოზმას ნინოწმინდელობას 1628-1639 წლე-
ბით განსაზღვრავს (17).

შემდეგი ეპისკოპოსი, რომელიც საბუთებში მოჩანს ზაქარია ნინოწმინდელია, გვარად მაყაშვილი. 1651 წლის ერთი საბუთით, კათალიკოსი ქრისტეფორე II (1638-1660 წწ.) წიგნს აძლევს ნინოწმინდელ მაყაშვილ ზაქარიას იმის შესახებ, რომ თვალელნი და ნინოწმინდელნი „საჯოვბის ჭალაზედ“ ცილობდნენ. როსტომ მეფის ბრძანებით თვალელნი წმ. ნინოს ხატით ხელში წარუძღვნენ ყველა მოდავეს საცილობელ ობიექტზე და დაიფიცეს. გასამართლების შემდგომ მათ დაუმტკიცეს, „რომე ვერა ნინოწმინდელი და ვერა მისი ყმა ვერ შემოეცილოს საჯოვბის ჭალასა“... (37. 33, 34).

არსებობს კიდევ ერთი 1651 წლის საბუთი, რომელიც წარმოადგენს სითარხნის განახლების წიგნს, მიცემულს როსტომ მეფისა და დედოფალ მარიამის მიერ ნინოწმინდელ ზაქარიასადმი. ეს დოკუმენტი ერთიანი სახით გამოცემული არ არის და გვსურს მისი სამეცნიერო ლიტერატურაში შემოტანა.

საბუთი წარმოადგენს დედნის ასლს. დანერილია მხედრულით ქალღმრთელზე ზომით 40 1/3×21 4/5 სმ. განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდგომ ნახმარია ორი წერტილი. თარიღი უზის ქორონიკონი – ტლთ (1651 წ.), აქამდე გამოცემული არ ყოფილა, მხოლოდ დ. ფურცელაძეს აქვს ნახსენები მოკლე შინაარსით თავის 1881 წ. გამოცემულ საბუთებში (204. 28).

(ნაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია – მ. შ.).

„ქ. ჩუენ, ღვთივ გვრგვნოსანმან ქართლისა და კახეთისა ორსავე მპყრობელმან მეფეთ მეფემან ჯელმწიფემან პატრონმან როსტომ, თანამეცხედრემან ჩუენმან დედოფალთ დედოფალმან პატრონმან მარიამ, პირმშომან და სასურველმან ძემან ჩუენმან პატრონმან ლუარსაბ, ესე ამიერ უკუნისამდის ჟამთა და ხანთა გასათავებელი მტკიცე და უცვალებელი წყალობისა წიგნი და ნიშანი გიბოძეთ თქუენ, ჩუენტა ერდგულთა და წესისებრივ თავდადებით ნამსახურსა ყმათა – ნინოწმინდელს ბატონს ზაქარიას, მას ჟამსა ოდეს მოგვდეგით კარსა და თქუენის საყდრის ყმის წიგნის გაახლებას დაგკაჯენით. ჩუენცა გისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი და ძველი გუჯარი გინახეთ. რარიგადაცა ძველიდგან ჯელმწიფეთ გაერიგებინა საყდრის მამულის საქმე, ჩუენცა

იმავე წესით ჩუენდა სადღეგრძელოდ და გასამარჯვებლად ასრე გითარხნეთ, რომე არაფერი საჩუენო სათხოვარი და გამოსაღები თქუენის საყდრის ყმას არა ეთხოვოდეს რა ერთის ლაშქარ-ნადირობისა და საურისაგან კიდე და ვერც ქურდის მძებნელმან ჯელი დაიდვას, რარიგადაც ძველს გუჯარში ეწეროს, ჩუენცა იმრიგად გაგვთარხნებია. ანე გიბრძანებთ კარისა ჩუენისა ვეჟილ-ვეზირნო და სხუანო მოსაქმენო, ვინცა ვინ იყუნეთ და ანუ დღეის წალმა იქნებოდეთ, თქუენცა დაუმკვდრეთ და ნუროდეს ნუ მოუშლით და შეცილებით თუინიერ შენევისა და თანადგომისაგან. კიდე ვინცა და რამანცა კაცმან ადამის მონათესავემან ამის შლად და ქცევად ჯელყოს, მასამცა რისხავს თავად დაუსაბამო ღმერთი და ყოველნი მისნი წმინდანი ზეცისა და ქუეყანისანი, ჯორციელნი და უხორცონი. დაინერა წყალობა და ნიშანი ესე ქორონიკონსა ტლთ, ჯელითა კარისა ჩუენისა მდივან-მნიგნობრის თუმანიშვილის ბირთველისითა. რარიგადაც ამას წინათ თქუენს მამულს ტყუე არ ზდე-ბოდეს, იმავე წესით ჩუენც გვთარხნებიხართ და აროდეს ჩუენგან თქუენ ტყუე არ გეთხოოს.

ხვეულად: როსტომ" (127).

ზაქარია ნინოწმინდელი 1654 წელსაც ნინოწმინდის კათედრა-ზეა, რაც დასტურდება ერთ-ერთი ამ წლით დათარიღებული საბუთის მეშვეობით, რომლის მიხედვითაც, იორამ თარხანმა და მისმა შვილებმა მიჰყიდეს მას ყმა-მამული (155). გამოცემული არ არის არც ეს საბუთი და მეტი სიცხადისათვის გვსურს მისი სრული შინაარსიც გადმოვცეთ. იგი წარმოადგენს ძველი საბუთის პირს, გადანერილს საქართველოს უზენაესი მართებლობის ბრძანებით XIX საუკუნის I მეოთხედში.

საბუთს უზის ქორონიკონი - ტმბ (1654 წ.).

(ნაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩენია - მ. შ.).

„ნებითა და შენეენითა ღვთისათა, ესე ნასყიდობისა წიგნი მოგეც მე, თარხანმან იორამა, შვილმა ჩემმა გიორ-გომ, ავთანდილ და დათუნამა, თქვენ ნინოწმინდელს ზა-

ქარიას, ლუარსაბს და როსებს, ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე ჩვენი მემკვიდრე ყმა იყო მესხიშვილი დათუკა, მისი შვილი გიორგი, ნონიკა და ბერუკა და მამავალი სახლისა მისისა. თქვენ დაგვეაჯე და მოგართვი მისი ფასი სრული და უნაკლულო, რასაცა ჩვენი (?) გული შესჯერდებოდა, ჩვენცა ასრე მოგყიდეთ, რომე არა ჩუენ და არა ჩუენნი შვილნი და შვილისშვილნი და ნათესავნი არა თქვენს ნათესავსა და შვილთა და მამავალთა სახლისა თქვენიასთა არა გეცილებოდეს, ღმერთმან მოგახმაროს ასრე, ვითა როგორაცა სხუას მონასყიდეს ნასყიდი უხმარია და თუ ვინმე მოდავე გამოჩნდეს, პირისა და პასუხის გამცემი ჩუენ ვიყუნეთ, თქვენთან ჯელი არა აქუს. ამისად გათავებისად მონმად მოგვიცემია თავად ღმერთი, ყოველი მისი ნმინდანი ზეცისა და ქვეყანისანი, ჯორციელნი და უხორცონი. დაინერა ნასყიდობის წიგნი ესე ქორონიკონს ტმბ, ქრისტიშობის თხუთმეტსა“.

პ. კარბელაშვილი ზაქარიას ნინონმინდელობას 1643-1667 წლებით ათარილებს (157), გ. ჯანდიერი - 1651-1654 წლებით (123. 340).

შემდეგი ნინონმინდელი ეპისკოპოსი, რომელიც XVII საუკუნეში მოჩანს, როსებ მაყაშვილია. ერთ საბუთში - „თავდახსნილობის წიგნი თულასშვილი ბახუტასი იასონაშვილებისადმი“, რომელიც დათარილებულია ქორონიკონ ტნგ-ით (1665 წ.), მონმედ მოიხსენიება ნინონმინდელი მაყაშვილი როსებ. გ. ჯანდიერი, რატომღაც, ამ საბუთს 1655 წლით ათარილებს (193. 339, 340) და, როგორც ჩანს, იგი ქორონიკონ ტნგ-ს ნაცვლად კითხულობს ტმგ-თ, რაც შეცდომაა, რადგან ქორონიკონი დოკუმენტში გარკვევითაა მითითებული. მეტი სიცხადისათვის, რადგან არც ეს საბუთია დღემდე გამოცემული, გესურს სამეცნიერო ლიტერატურაში მისი შემოტანაც. ამასთანავე, იგი ერთადერთია ამ დროისათვის ჩვენთვის ცნობილი საბუთებიდან, სადაც როსებ მაყაშვილი ნინონმინდელად მოიხსენიება. წინა საბუთის მსგავსად, ეს საბუთიც წარმოადგენს პირს საქართველოს უზენაესი მართებლობის ბრძანებით XIX საუკუნის I მეოთხედში გადაწერილს.

(ნაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია - მ. შ.).

„სახელითა სახარება (სახიერება? - მ. შ.), არსება დაუ-
საბამოსა მამისა, ძის და წმინდისა სულისათა, ყოველთ
წმინდათ თავდებობითა, მინდობითა და შვეამდგომლობითა
ყოვლად წმინდისა მღვთისმშობლისა, მარადის ქალწული-
სა მარიამისათა და ძელისა ცხოველსმყოფელისა ჯვარი-
სათა და თავთა მოციქულთა პეტრესითა და პავლესითა
და რანიც წმინდანი არიან მათის თავდებობითა და შვეამ-
დგომლობითა, მოგეც ეს უკუნისამდე ჟამთა გასათავებელი
თავდახსნილობის წიგნი და ნიშანი მე, თულასშვილმა ბახუ-
ტამა და ზუბიტამა, შვილთა და მამავალთა სახლისა ჩვენი-
სათა, შენ იასონასშვილსა პაპუნას, გოგიტას, შვილთა და
მამავალთა სახლისა შენისათა, ასრე და ამა პირსა ზედა,
ჩემი ყმა იყავ, აიყარე, კახეთს ჩამოხველ, წამოგედევნით,
აგყარეთ და თავი დაგახსნევინეთ, მოგვეც, რასაც ჩვე-
ნი გული შეგჯერდებოდა, ოცი მარჩილი თეთრი და სხვა
ვეჯი (?) რაც რამ ფერი იყო. არის ამისი მონამე თავათ
ღმერთი და მერმე მისნი წმინდანი კაცთაგან. არის ამისი
მონამე ოხია ყორჩი და ბატონი ნინოწმინდელი მაყასშვილი
როსებ, სრულ მარიამჯრელნი. ახლა შენთან ხელი არღარა
გონდეს არცავეს სხოსა კაცსა მღთის მეტსა. დაინერა წიგ-
ნი ესე დამდეგს აპრილსა ქორონიკონს ტნგ, ჴელითა ბა-
რანაბე მღდლისათა. ამ პაპუას თულაშვილის ნასყიდობის
წიგნი ჰქონდა, ცოტა რამ ფასი შერჩომოდა, გამოერთვით
და თულაშვილს მივეცით ფას[ი]. ამაზედ აღარა დარჩა კაცი
სადმე (?), ის დარჩა და ლუარსაბს...” (156).

წმინდელ ეპისკოპოს როსებ მაყასშვილს პ. კარბელაშვილი
არ იცნობს, მაგრამ, სამაგიეროდ, იგი 1667-1692 წლებით ათარი-
ლებს კიდევ ერთი მომდევნო ეპისკოპოსის - იოსებ წმინდელის
(არაგვის ერისთავის ძის) - მოღვაწეობას წმინდის კათედრაზე
(157).

შემდგომი წმინდელი ეპისკოპოსი კი, რომელიც საბუთებსა
და წარწერებში მოიხსენიება, ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილია.

1671 წლის ნინოწმინდის ტაძრის კანკელის წარწერიდან ვგებულობთ, რომ იგი განუახლებია, დაუხატვინებია და შეუმკია ნინოწმინდელ ეპისკოპოს ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილს, მასვე აუშენებია კარიბჭეც (44. 121; 55; 208. 242).

1673 წლის დავით-გარეჯის უდაბნოს წარწერების მიხედვით კი, ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილი დავით-გარეჯის მონასტერში მისულა და ერთი დიდმარხვა დაუყვია (11. 85, არის სხვა გამოცემებიც).

1673 წლითაა დათარიღებული მისივე წარწერა: „ქ. ჩვენ, ნინოწმინდელი ენდრონიკეშვილი ნიკოლოზ, /მოვედით ამა უდაბნოთა და თაყვანის ვეცით/ წმიდა<ა>თა ამათ თაყვ<ე>{ან}ით (sic). ვინც მობ{ძ}(ა)ნ<ა>დეთ, შენ/დობას ყოფდეთ ღ(ვ)თის(ა)თვის“. (11. 190).

1674 წლის დავით-გარეჯის უდაბნოს წარწერაშივე კი ნათქვამია: „ქ. წმიდაო დავით, შ(ე)იწყალე ენდრონიკეშვილი ნი[წ]მინდელი ნიკო[ლოზ][...]“ (11. 360). დათარიღების საფუძველია მისივე წარწერები წმ. დავითის ლავრაში, უდაბნოს მონასტრის მთავარ ეკლესიასა და სატრაპეზოში.

ნიკოლოზ ნინოწმინდელი ცნობილია აგრეთვე 1676 წლის 6 თებერვლით დათარიღებულ ნიკოლოზ IX კათალიკოსის (ამილახვრის) (1676-1688, 1691-1696 წწ.) წერილიდან, რომელსაც კათალიკოსი რუსეთის მეფე თეოდორე ალექსის ძეს სწერდა, ეშუამდგომლა შაჰის წინაშე, რათა გამოეგზავნა მათთვის მეფედ ერეკლე (თეიმურაზ I-ის შვილიშვილი) (1688-1703 წწ.), რათა ქართველნი საბოლოოდ არ გამაჰმადიანებულიყვნენ. წერილს ხელს აწერს ექვსი ეპისკოპოსი: ალავერდელი გრიგოლ, ბოდბელი მათე, რუსთაველი, არქიეპისკოპოსი ნინოწმინდისა ნიკოლოზ, ნეკრესელი და სამეხელი (203. 92, 93) (როგორც ვიცით, სწორედ ერეკლე I ნაზარალი-ხანმა გადააყენა შემდგომში ნიკოლოზი საკათალიკოსო ტახტიდან და იოანე დიასამიძე აიყვანა).

ნიკოლოზ ნინოწმინდელს იხსენიებს პ. იოსელიანიც „котораго имя известно изъ письма Груз. Католикоса Николая, писаннаго къ Царю Феодору Алексѣевичу 30 Июня 1679 г.“ (197. 30). პ. კარბელაშვილის მიხედვით კი, ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილი ნინოწმინდელ-რუსთველი იყო ძმა მერაბისა. ის და რევაზ ჩოლოყაშვილი ჯარი

ამაგრებდნენ ნინოწმინდის ციხეს წინააღმდეგ მეფე გიორგი XI-სა და იყვნენ მომხრენი ერეკლე I-ისა (157). ნიკოლოზის ნინოწმინდელად ყოფნას იგი 1676-1698 წლებით ათარილებს.

გიორგი XI-ისა და ერეკლე I-ის 1688-1691 წლების დაპირისპირებისა და ბრძოლის ამბებს გადმოგვცემს სეხნია ჩხეიძე (160. 6, 7) და უფრო სრულყოფილად – ვახუშტი ბატონიშვილი. ვახუშტის ცნობით, 1691 წელს „... გიორგი მეფე ფიცისათჳს კახთა განვიდა ლილოსა ზედა, რათა დაიპყრას კახეთი და მუნიდამ წარავლინა ბარძიმ თავად სპათა, გივი ამილახორი და სპასპეტი თამაზ და ქართველნი.

ამათ მისრულთა ნინოწმიდას მოერთო სახლთუხუცესი ჩოლოყაშვილი რევაზ მოკიდებულითა თჳსითა და ნინოწმიდელი უმასპინძლებდა მათ. არამედ დუშია ქისიყის მოურავი მოვიდა მთა-მთად მცირედითა თუშით და ქისიყითა, არა ბრძოლად, არამედ რათა პყოს ზავი მათ თანა... დუშიამ შიშისათჳს იწყო სროლა თოფთა, ჰკრა ბარძიმს მკერდსა და განვლო ბეჭსა მისსა და შეიღეს მოწყლული ნინოწმინდის ზღუდესა შინა და განამაგრეს ყმათა მისთა ზღუდე ეკლესიისა... მერმე უკმოიქცა მეფე და მოვიდა მცხეთას“... (24. 468).

ფეიქრობთ, რომ ნიკოლოზ ნინოწმინდელი ამ ამბების მონაწილედ არ უნდა იგულისხმებოდეს, რადგან, დავით გარეჯის უდაბნოს 1679 წლის ერთი წარწერის მიხედვით, ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი უკვე არსენია: „ქ. მე, ცოდვილი ნინოწმინდელ (ი) არსენ, მოველ თაყვანის საცემელად წმ(ი)ნდათა [მა]მათ[ა]. ზი თქვენ, წ(მინდ)ანო მამანო, მეოხ მეყავით დღესა მ(ა)ს გ(ა)ნკითხვის(ა)ს, ღ(მერ)თო, ქ(ორონი)კ(ო)ნს ტნიზ“ (11. 120).

არსენი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსია 1690 წელსაც. იგი მონაწილეობს 1690 წლის 12 მარტს ერეკლე I-ისა და კათალიკოს იოანე დიასამიძის (1688-1691, 1696-1700 წწ.) მიერ ონოფრე მაჭუტაძის დავით-გარეჯის მონასტრის წინამძღვრად დასმაში (64. 9, 11).

ამდენად, ჩვენი ვარაუდით, გიორგი XI-ისა (1676-1688, 1703-1709 წწ.) და ერეკლე I-ის (1688-1703 წწ.) ბრძოლის დროს ერეკლე I-ის მომხრე ეს არსენ ნინოწმინდელი უნდა იყოს.

პ. ცხვილოელის აზრით, არსენი გვარად დოლენჯაშვილია და ნინოწმინდელ ეპისკოპოსად იგი 1687-1691 წლებში გვევლინება (184). ამ თარიღს იზიარებს პ. კარბელაშვილიც (157), ჩვენი აზრით კი, ის, ზემოთ აღნიშნულის საფუძველზე, 1679-1691 წლებში მოღვაწეობდა ნინოწმინდის კათედრაზე.

საბუთების მიხედვით, XVII საუკუნეში ცნობილია კიდევ ერთი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი – იოსებ არაგვის ერისთავის ძე, რომლის მოღვაწეობის წლებად, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, პ. კარბელაშვილი 1667-1692 წლებს ვარაუდობს (157), მაგრამ ჩვენ ეს მართებულად არ მიგვაჩნია და, ვფიქრობთ, იგი XVII საუკუნის 90-იანი წლების ნინოწმინდელ ეპისკოპოსად უნდა მივიჩნიოთ. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს შემდეგი:

1761 წლის საბა ნინოწმინდელის ერთ საბუთში მოთხრობილია, რომ შაჰ-აბასის შემოსევების შემდგომ დავით-გარეჯის მონასტრებიც სრულად მოოხრდა. თეიმურაზ I იმერეთში გადავიდა. როცა იგი კვლავ დაბრუნდა კახეთში, შეუდგა განადგურებული მონასტრების ხელახლა აღშენებას, „ზოგიერთი კი უშენი დარჩა“. ამის შემდეგ გავიდა დრო და ნათლისმცემლის მონასტერში პირველი მოღვაწენი გაჩნდნენ – ბესარიონ ორბელიშვილი, მისი ძმა სვიმონ და ონოფრე ჩივაძე. რადგან „ათორმეტ უდაბნოთა მაკურთხეველი“ ნინოწმინდელი იყო, მატერიალური დახმარებისათვის მათ ნინოწმინდელს მიმართეს. იმ დროის ნინოწმინდელ ეპისკოპოს იოსებს (არაგვის ერისთავის შვილს) მათთვის ვერავითარი შეწევნა ვერ მიუცია, ამის გამო მოახალშენნი სამებელ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილთან მისულან და „თავიანთი თავი იმ მონასტერში მოსახსენებლად იმისთვის მიეცათ“. აქედან მოყოლებული ნათლისმცემელი სამებლის საგამგეო გახდა, ვიდრე XVIII საუკუნის II ნახევარში მამა სერაპიონი ნინოწმინდელ საბა ტუსიშვილთან არ მივიდა და ძველი წესის აღდგენა არ ითხოვა. ერეკლე II-მ 1761 წელს გაცემული საბუთით, საბა ნინოწმინდელს ნათლისმცემლის მონასტერი გადასცა და ამით ძველად დარღვეული კანონი აღადგინა (38. 76, 77).

ერეკლე II-მ 1767 წელს კვლავ განაახლა ნინოწმინდის ძველი საბუთები და „როარტაგ გუჯარში“ ზემოთ აღწერილი მოვლენის თაობაზე იგი აღნიშნავს: „მრავალ გზის უკუჴ ბრძანა ღირსად სანატრელ

ვსენებულმან მამამან ჩუჴნმან, მეფემან ქართუელთამან თეიმურაზ მეორემან: რომელ ბრძანებდისო მამა ჩემი (რომელი იყო მეფე ქართუჴლთა ირაკლი პირუჴლი), მიკვირს ნინონმინდელისაგან იოსებისა, რად უტევებს მყსად კანარელსა სამწყსოჲსა თჴსისა და აძლევს მონასტერსა ნინამორბედისასა“ (96. 273r-275r; 103. 14r-15v).

ამდენად, ჩვენი აზრით, ეს გამოყოფა სწორედ ერეკლე I-ის მეფობის (1688-1703 წწ.) დროს მოხდა. როგორც ჩანს, მეფეს წინააღმდეგობა არ გაუწევია ნინონმინდელის სურვილისათვის, თუმცა კი მისი საქციელი გაჴკვირებია. ამას ადასტურებს 1710 და 1714 წლების მეფე დავით იმამყული-ხანის სიგელებიც, სადაც ნათქვამია, რომ ერეკლეს „თანაშემწეობა“ გაუწევია პირველი მოახალშენეებისათვის და ნათლისმცემლისათვის სოფლები და აგარაკები შეუწირავს (64. 37, 38; 72, 73).

ბ. ლომინაძის ვარაუდით, ნათლისმცემლის გამოყოფა ნინონმინდის ეპარხოსის გამგებლობიდან XVII საუკუნის 80-იან წლებში მოხდა, რადგან სამებელი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი 1688 წელს უკვე ალავერდელიაო (52. 141). საბუთების მიხედვით კი ირკვევა, რომ 1685-1694 წლებში ალავერდელი ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილია და არა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი. ეს უკანასკნელი კი ალავერდის კათედრაზე 1695-1700 წლებში მოჩანს (არის XVIII ს-ის დასაწყისშიც), ხოლო 1694 წელს იგი რუსთველია (193).

გ. ჯანდიერის გამოკვლევით, „დოკუმენტი (პირობის წიგნი ერთგულებისა და მორჩილების შესახებ, მიცემული ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის მიერ კათალიკოს იოანე დიასამიძისადმი) თ. ჟორდანიას ქრონიკებში შეცდომით 1688 წლით არის დათარიღებული: 1685-1694 წწ. დოკუმენტების მიხედვით, ალავერდელად ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილია. აქ მოხსენიებულია იოანე კათალიკოსი, რომლის კათალიკოსობის წლებია 1688-91; 1696-1700; ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი გვხვდება 1695-1700 წელს. საბუთი დათარიღდება 1696-1700 წწ“ (193. 336).

ამ მოსაზრებას ჩვენც ვიზიარებთ. XVII საუკუნის 80-90-იან წლებსა და XVIII საუკუნის დასაწყისში, ისტორიული საბუთების მიხედვით ჩანს სამი ნიკოლოზ ეპისკოპოსი, რომლებიც ერთდროულად მოღვაწეობენ აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა საეპის-

კოპოსო კათედრებზე. ისინი დროდადრო იცვლიან ამ კათედრებს და ეს ფაქტი ხანდახან მკვლევრებში გაურკვევლობას იწვევს. 1690 წელს ონოფრე მაჭუტაძის დავით-გარეჯის წინამძღვრად დასამაში მონაწილეობენ: ალავერდელი ნიკოლოზ, რუსთველი ნიკოლოზ და სამებელი ნიკოლოზ. აქედან ერთი ენდრონიკაშვილია, მეორე მდივანმწიგნობართუხუცესის ძე და მესამე ჩოლოყაშვილი (სახლ-თუხუცეს დურმიშხანის ძმა). ამდენად, ზემოთ აღნიშნული მოვლენების მიხედვით, ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი სამებელის კათედრაზე 1690-1693 წლებში უნდა ყოფილიყო, ხოლო იოსებ არაგვის ერისთავის ძე წინონმინდელად – დაახლოებით 1692-1697 წლებში. 1696 წლის საბუთების მიხედვით, სამივე ნიკოლოზ ეპისკოპოსი კვლავაც მოღვაწეობს, ოღონდ ამჯერად სხვადასხვა შეცვლილ კათედრებზე (ფ. 1448, ს. 1469; 166. 607, 608).

ბ. ლომინაძის აზრით, ზუსტად ვერ ირკვევა ნათლისმცემლის წინონმინდიდან გამოსვლის თარიღი, რადგან უცნობია წინონმინდელის (არაგვის ერისთავისშვილის) ან სამებელ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის ზეობანი, ან ბესარიონ ორბელიშვილის პირველი მისვლის დრო ნათლისმცემელში. მისი ვარაუდით, გამოყოფა XVII საუკუნის 80-იან წლებში უნდა მომხდარიყო (52. 141). ჩვენი აზრით კი, ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე, ნათლისმცემლის გადაცემა სამებელისათვის, რომელიც იოსების წინონმინდელობისა და ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის სამებლობის პერიოდს უკავშირდება, უნდა მოდიოდეს დაახლოებით 1692-1693 წლებზე, რადგან იგი ერეკლე I-ის მეფობის (1688-1703 წწ.) წლებშიც თავსდება და ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის სხვა კათედრებზე მოღვაწეობის თარიღებშიც არ ექცევა. ამასთან, ბ. ლომინაძეს გამოკვლეული აქვს, რომ ლეკთა დიდი თავდასხმა დავით-გარეჯში 1690-1691 წლებში უნდა მომხდარიყო (52. 26), განადგურებულ ნათლისმცემლის მონასტერში პირველ მოღვაწეთა მისვლაც აღმშენებლობითი საქმიანობისათვის, რომელსაც ერეკლე I-იც ხელს უმართავს, შესაბამისად, საფიქრებელია, სწორედ 1692-1693 წლებში ყოფილიყო.

რაც შეეხება შემდეგ წინონმინდელ ეპისკოპოსს, დ. ფურცელაძის მიერ გამოცემულ საბუთებში პირველად 1698 წელს ჩნდება იოსებ ვაჩნაძე (204. 28, 29), რომელიც წინონმინდის კათედრაზე XVIII საუკუნის I ნახევარში მოღვაწეობს და ამჯერად მას აღარ შევეხებით.

ამრიგად, გ. ჯანდიერის XVII საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი ასეთია:

ზაქარია მაყაშვილი – 1651-1654 (1651, 1654) წწ.

როსებ მაყაშვილი – 1655 წ.

ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილი – 1671-1673 (1671, 1673) წწ.

არსენ – 1690 წ. (193. 353)

ჩვენი აზრით კი, ნინოწმინდელთა ქრონოლოგიური რიგი XVII საუკუნეში ასე გამოიყურება:

იოსებ (სავარაუდოდ ჩოლოყაშვილი) – XVII საუკუნის 20-იანი წლებიდან – 1638 წლამდე.

კოზმა – 1639 – (XVII საუკუნის 40-იანი წლები).

ზაქარია მაყაშვილი – 1651-1654 წწ. – (XVII საუკუნის 50-იანი წლები).

როსებ მაყაშვილი – 1665 წ. – (XVII საუკუნის 60-იანი წლები).

ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილი – 1671-1676 წწ.

არსენ – 1679-1691 წწ.

იოსებ (არაგვის ერისთავის ძე) – 1692-1697 წწ.

4. XVIII საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი*

საბუთების მიხედვით, XVIII საუკუნის დასაწყისიდან ნინოწმინდის კათედრაზე მოღვაწეობს ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი იოსებ ვაჩნაძე. დ. ფურცელაძის მიერ გამოცემული ერთი სიგელით, იგი ეპისკოპოსად ჯერ კიდევ 1698 წელს მოიხსენიება. მეფე დავით იმამყული-ხანი წერს, რომ მძიმე დროის გამო ნინოწმინდის ეკლესიის საბუთები მისი მამის – ვახტანგ მეფის დროს დაიკარგა. ზოგიერთი მათგანი ნინოწმინდის ეპისკოპოსმა იოსებ ვაჩნაძემ სამ-

---

* ამ პარაგრაფთან დაკავშირებით იხილეთ ჩვენი სტატია – XVIII საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი; კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები, XXI, თბ., 2005, გვ. 182-200.

ცხეში მოძებნა და იგი ამ სიგელებს თავიდან აახლებს (204. 28, 29). დავით იმამყული-ხანი კახეთში 1703-1722 წლებში მეფობდა, ამდენად, ჩვენი აზრით, ამ საბუთის დ. ფურცელაძისეული დათარიღება 1698 წლით მიუღებელია. ამასთან ერთად, დავით II იმამყული-ხანის მამა ერეკლე I ნაზარალიხანია და არა სიგელში ნახსენები ვახტანგ მეფე.

1702 წელს იოსებ ნინოწმინდელი მონაწილეა ევდემოზ II დიასამიძის კათალიკოსობის დროს (1700-1705 წწ.) მოწვეული საეკლესიო კრებისა, რომელმაც მიიღო განჩინება სამონასტრო წესისა და რიგის თაობაზე (166. 634, 635).

1703 წლის საბუთით, ანა დედოფალი (და შემდეგ სიგელს ამტკიცებს მისი ძე დავით იმამყული-ხანი) იოსებ ნინოწმინდელს აძლევს „სახოხბის ჭალას“, რომელიც ძველად მეფეებს ნინოწმინდისთვის შეუწირავთ და ამის დამამტკიცებელი სიგელები დაკარგული იყო. გარეჯელთ ტყუილად დაეფიცათ და ხელი აეღებინებინათ ნინოწმინდელთათვის. მას შემდეგ სამცხეში გუჯარი ეპოვათ და მოეტანათ ნინოწმინდელისათვის, რის საფუძველზეც ანა დედოფალი „სახოხბის ჭალას“ მისი საზღვრით (გაახლებული საბუთის ძალით) კვლავ ნინოწმინდას სწირავს და უმტკიცებს (137).

არსებობს 1708 წელს დავით იმამყული-ხანის მიერ გაცემული საბუთი, რომელშიც დანვრილებითაა აღწერილი ნინოწმინდისადმი მეფეთაგან მიცემული ძველი საბუთებით დამტკიცებული პირობები და ეს სიგელი წარმოგვიდგენს, როგორც ს. კაკაბაძე აღნიშნავს, მთელ გალერეას XVI-XVII და XVIII საუკუნის დასაწყისის კახთ ბატონებისა (40. 2, 10).

1709 წელს იოსებ ნინოწმინდელი შეწირულობას აძლევს დოდოს მონასტერს. უამთა ვითარებისაგან დოდოს მონასტერი მოოხრებულიყო. წინამძღვარი მარკოზ, ზაქარია და სხვა მამანი ნინოწმინდელ იოსებ ვაჩნაძესთან მისულან და დოდოს მონასტრის აღშენებისათვის შემწეობა უთხოვიათ, რადგან გარეჯის „ათორმეტ უდაბნოთა მაკურთხეველი“ ძველი დროიდანვე ნინოწმინდელი იყო. იოსებ ნინოწმინდელი, როგორც შეეძლო, დაეხმარა მათ და დოდოს მონასტერს წმ. ნინოს ეკლესიის კუთვნილი ადგილნი საარსებოდ შესწირა, ოღონდ იმ პირობით, რომ თუ მომავალში დოდოს

მონასტერი კვლავ მოიშლებოდა და წინამძღვარი არ ეყოლებოდა, აღნიშნული მამული ისევ წინონმინდას დაუბრუნდებოდა (166. 659, 663).

1709 წლითვე დათარიღებული საბუთის მიხედვით, მეფე დავით იმამყული-ხანი სამცხეში ნაპოვნი საბუთის საფუძველზე იოსებ წინონმინდელს სწირავს თვალათში მცხოვრებ გლეხებს და მამულს (129), ხოლო 1710 წლის სიგელით მეფე დავითი კვლავ უახლებს წმ. ნინოს ეკლესიასა და წინონმინდელ იოსებ ვაჩნაძეს ძველ და ახალ შეწირულობებს (136).

1711 წლის სიგელში – „ნასყიდობის წიგნი ვაჩნაძეებისა ჯანდ-იერიშვილისადმი“ – მოწმეებში დასახელებულია იოსებ წინონმინდელი (ფ. 1449, ს. 2922).

XVIII საუკუნის I ნახევრის ერთი საბუთის მიხედვით, იოსებ წინონმინდელი იოანე ნეკრესელს მიმართავს, რომ ღვთისა და წმ. დავითის შუამდგომლობით მან წინამძღვრობა მიართვა ნეკრესელს და ამ უკანასკნელისგანაც დიდი ალთქმა და პირობა მიიღო. მას შემდეგ ბევრჯერ უწყენინებია და შეუწუხებია ურჩობით წინონმინდელს და ამისათვის შენდობას ითხოვს მისგან (166. 814, 815).

1718 წელს დავით იმამყული-ხანის მიერ გაცემულია ბრძანება საგარეჯოს მოურავისა და ნაცვლებისადმი იოსებ წინონმინდელისათვის ნაწყალობევი ყმის ხელუხლებლობის შესახებ (144).

1721 წელს წინონმინდისათვის შეწირული სახარების მინაწერიდან ვგებულობთ, რომ ეს სახარება მარიამ-მაცკრინას შეუწირავს წინონმინდელ იოსებ ვაჩნაძისათვის: „მხევალი შენი, ასული დიდებით ამაღლებულისა ქართველთა მეფისა ერეკლესი, და დიდათ წარჩინებულისა კახთ მეფისა დავითისა და თანამეცხედრე კახეთის სახლთუხუცისა ჩოლოყაშვილის ედიშერისა, რძალი ამა ალავერდელის ნიკოლოზისა, სოფლისა საცთურებათაგან განცდილი და აწ ენკრატის ქმნილი, პირველ მარიამობით ხმობილი უბადრუკი მაკრინა... სასოებითა ჩემითა აღვიღე წმ. ესე და სულთა განმანათლებელი სახარება და შემოგწირე სასოსა და შესავედრებელსა ჩვენსა წმიდა წინოს ტაძარსა, რომელ არს გარესჯს და მივართვი... მაკურთხეველსა და ტაძრისა შენისა ღირსებით მპყრობელსა და შენ ძალით საუფლოს ტაძარსა ზედა მჯდომარესა, ღვთივ კურთხეულსა ვაჩნაძეს უფალსა იოსებს... დაიცევ კეთილად

ორსავესა ცხოვრებასა ნინოწმინდელი იოსებ, რომლისა ნადილითა შემწირველ ვიქმენ ამისა“...

შეინირა წმ. ესე სახარება მას ჟამსა, ოდეს მეფობდა კახეთის მეფე დავით ქორონიკონსა უთ“ (1721 წ.) (104. 1r-2r).

სახარება ინახებოდა გიორგი ლეონიძის ბიძის, დეკანოზ ალექსი გულისაშვილის, სახლში და 1928 წელს გ. ლეონიძემ იგი საქართველოს ხელნაწერთა ინსტიტუტს შესწირა.

არსებობს 1724 წლით დათარიღებული კახეთის ეპისკოპოსთა, თავადთა და აზნაურთა ერთი წერილი რუსეთის მეფისადმი, სადაც ნათქვამია, რომ მტრის მძლავრობის გამო ისინი თავიანთ მეფესთან ერთად (სავარაუდოდ, იგულისხმება კონსტანტინე II მაჰმადყული-ხანი – 1722-1733 წწ. ? – მ. შ.) მთაში არიან გახიზნული „შენუხებული შიმშილითა, წყურვილითა და სიშიშულითა“. იმედი აქვთ რუსეთის მეფისაგან ჯარის გამოგზავნისა და დახმარებისა. ეპისკოპოსები აღნიშნავენ, რომ საქართველო ღვთისმშობლის ნილხვედრი ქვეყანაა და წმ. ნინოს მიერ განათლებული, ამიტომ „არც ყოვლადნმიდა ღვთისმშობელი წარმართებდა და ჴელს მოგვიმართებდა სხვას ალავს რომ წავსულიყავით, ვერც წმიდის მოციქულის ნინოს საფლავი გაუშვით და სხვების წმინდაების საფლავიც ბევრია ჩვენს ქვეყანაში, ანამც უარესი უსჯულობა შექმნილიყო ამ ქვეყანას, რა სიტყვა უნდა მიგვეცა ყოვლად წმიდისათვის და ამ წმინდაებისათვის... ჩვენ, ეპისკოპოზნი, უსჯულო რომ არ შევიქნებით, თავების დახოცის მეტი აღარა იმედი იქნება“... (203. 170, 172). ამ წერილის მიხედვით, რუსეთის მეფეს მიმართავენ: ალავერდელი ნიკოლაოზ, ბოდბელი, რუსთველი და ნინოწმინდელი, სამებელი, ხარჭაშნელი და ჭერემელი, ასევე ნეკრესის მოძღვართ-მოძღვარი. ამათგან წერილს ბოლოში ხელს აწერენ: ალავერდელი ნიკოლაოზ, ბოდბელი ზაქარია, რუსთველი ბესარიონ, იოსებ, ნიკოლოზ, ეფრემ... (203. 172).

პ. კარბელაშვილის აზრით, ნინოწმინდელი იოსებ ვაჩნაძე ვახტანგ VI-ის მომხრეობისთვის განიდევნა და ეპარქიას განაგებდა რუსთველი ბესარიონ (მითითებული აქვს აღნიშნული წერილი) (157).

მართალია, წერილში მოიხსენიება რუსთველი ბესარიონ, მაგრამ თუ იგი ამ დროს ნინოწმინდის კათედრასაც განაგებდა, ეს ბოლომდე ჯერ კიდევ არ ჩანს. მის შემდეგ ხელრთვაში ნახსენებია

იოსებ, მაგრამ ხარისხის გარეშე, ამდენად, ძნელი სათქმელია ამ იოსებში ვინ იგულისხმება.

რაც შეეხება ნინოწმინდელ იოსებ ვაჩნაძეს, იგი მომდევნო წლებშიც მოჩანს ნინოწმინდის ეპისკოპოსად და 1733 წელს მას სიგელს აძლევს თეიმურაზ მეფე:... „ჩვენი ბეთალმანი საგარეჯოს თვალს ამოწყვეტილის ყორღანაშვილის აბრამას ნაქონი სადგომის ვენაჭი თავის სამძღვრით, ეს სადგომის ვენაჭი მისი გარეშემო, ძველადგან წმიდის ნინოს მამულად თქმულიყო და სალაპარაკოდ იყო და ჟამთა სიგრძისა და სოფლის ვითარებათაგან საყდრის მამულად აღარ იყო“... თეიმურაზ II მტრისგან გაოხრებული ნინოწმინდის ზურისა და ვენახის სანაცვლოდ სწირავს ზემოთ აღნიშნულ ვენახს ნინოწმინდელ იოსებ ვაჩნაძეს ქორონიკონს – უკა (1733 წ.) (38. 46, 48).

არსებობს აგრეთვე 1737 წლით დათარიღებული ერთი საბუთი, სადაც მოიხსენიება ნინოწმინდელი იოსებ ვაჩნაძე. ეს დოკუმენტი აქამდე გამოცემული არ ყოფილა. იგი წარმოადგენს დედნის პირს. დანერილია მხედრულით ქალაქდზე ზომით $82 \times 25 \frac{1}{2}$, განკვეთილობის ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდგომ ნახმარია ორ-ორი წერტილი, უზის თარიღი, ქორონიკონი უკე, იანვრის კ (1737 წლის 20 იანვარი). საბუთი დაცულია ცხსა, ფონდი 1449 № 2383-ში.

სიგელის დიდი მოცულობის გამო ჩვენ მას ამჯერად მოკლე შინაარსით გადმოვცემთ.

(ნაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია – მ. შ.).

თეიმურაზ II-ის, დედოფალ თამარისა და ბატონიშვილ ერეკლეს თანხმობითა და ბრძანებით, კარის დეკანოზი, მოძღვარი გაბრიელი წმ. ნინოს ეკლესიასა და ნინოწმინდელ იოსებ ვაჩნაძეს სწირავს მამულს: ... „კარის დეკანოზმან მოძღვარმან გაბრიელ და მეუღლემან ჩემმან მარიამ, შემოგწირეთ შენ, ჩვენს დიდად სასოსა და სიქადულსა წმინდასა ნინოს ჯელმწიფეთაგან ჩვენთვის დიდად წყალობად ბოძებული და დიდის საფიცრით და წიგნით ნაბოძები ნიგოზ წყალზედ ჯანასშვილის მამისიმედის ნაქონი ვენაჭი და მამული და რისაც მქონებული ნიგოს წყალზედ იყო, ის შემოგვწირავს. ამას გარდა კიდემ, რაც ან ჯელმწიფეთ ოქმში სწერია, ან ჩვენგან ნასყიდი არის ნიგოზ წყალზედ, ან სახნავი, ან მამული, ესეები ყველა უნაკლულოდ და ყოველის კაცის მოუდევარად უყილებელად... ჩვენს სასოვებით, სარწმუნოვებით და დიდის

გულს მოდგინებით შემოგვინირავს ჩვენის ცოდვილის სულისათვის და ჩვენის ცხოვრების წასამართებლათ და ჩვენის სასურველ, საყვარელს ქეთ[ე]ქ[ა]ნის სულის მოსახსენებლათ. ასე და ამა პირსა ზედა, ჩვენ შვილი აღარ გვესვა და ჩვენ წმინდის ნინოს სასოვებით მიწდობილნი ვიყვეთ, უწინაც შესანიშნავით გვინდოდა ეს მამული და ჩვენი თავიცა და დრომ ჟამი აღარ გვაცადა. მერმე ჟამთა ვითარებისაგან და ქვეყნის არეულობისგან, ოდეს ლეკთა, ურუმთა და ყიზილბაშთა ქვეყნები მოა[ო] ხრეს, იმ დროს მეც ლეკთ დამიჭირეს და დალისტანში დამატყოვეს და დიდს გაჭირებაში ვიყავ და მაშინ კიდემ უფრო დიდის სასოვებით, ალთქმით, პირობით და გულს მოდგინებით, შევსწირეთ მლთითა და წმინდის ნინოს მადლითა, იმ დიდის შეჭირვებისა და გაუძლებელის ტყვეობისგან ამ წმინდის ნინოს მადლით დაიხსენ, ამ მოწყალების სანაცლოდ. ეს ჩვენი ბატონის წყალობა მამული, ნასყიდი და უსყიდი ჩვენის სასოს წმინდის ნინოსთვის შეგვინირავს და მისსა ხარისხსა ზედა მჯდომრისა და მისსა საჭედ ღირსა მპყრობელისა ნინონწმინდელი ვაჩნაძე იოსებისათვის მოგვირთმევია მცირე ესე და კნინი შესანიშნავი შეინირე შენ, წმინდაო ნინო, ჩვენი ესე სასოვებით შემოწირული, სანაცვლოდ გვაგე დღესა მას დიდსა განკითხვისასა... დაიწერა სიგელი ესე ხელითა ჩემ ცოდვილის გაბრიელისათა, შემწირველიც მე ვარ ამ მამულ-დედულისა, ქ(ორონი)კ(ო)ნს უკე, იანვრის კ." (140).

საბუთს სხვა ხელით ახლავს ნინონწმინდელ იოსებ ვაჩნაძის მინაწერი, რომლის მიხედვითაც, ამ შემოსანიშნავის სანაცვლოდ, ნინონწმინდელი პირობას აძლევს მღვდელ გაბრიელს და მის ოჯახს, რომ მთავარანგელოზობას მათ ის მოიხსენიებდა და მსხვერპლს შესწირავდა. ამას მოუწოდებს იოსები თავის შემდგომ ნინონწმინდელებსაც, რათა წმ. ნინოს გულისათვის ამ ალთქმას ნურავინ დაივიწყებდა. (შემდგომში 1771 წლის საბუთით კუდაშვილების მიერ მითვისებულ ამ მამულს საბა ნინონწმინდელი კვლავ იბრუნებს. (ქართ. სამართ. ძეგლები. IV. გვ. 616-618).

ამდენად, ზემოთ აღნიშნული ყველა საბუთისა და დოკუმენტის გათვალისწინებით, იოსებ ნინონწმინდელის მოღვაწეობა, ჩვენი აზრით, 1702-1737 წლებით უნდა დათარიღდეს. თ. ჟორდანიას გამოცემული აქვს ერთი ხელნაწერი, სადაც ნათქვამია, რომ „ქკს ულ (1742 წ.) მიიცვალა თებერვალს ია ნინონმდელი იოსებ ვაჩნაძე" (175. 170; A № 186).

პ. კარბელაშვილი ნინონმინდელ იოსებ ვაჩნაძის მოღვაწეობას 1698-1736 წლებით განსაზღვრავს (157).

წყაროების მიხედვით, XVIII საუკუნეში ნინონმინდის კათედრაზე მიტროფანე ნინონმინდელიც მოღვაწეობდა. გერგეტის სამების „მატიანე მოსაწყენებელი სულთა“, რომელიც დაწერილია XV საუკუნეში და ოთხი საუკუნის მანძილზე შექმნილ მდიდარ მასალებს შეიცავს (ალექსანდრე დიდის დროიდან 1412-1442 წწ. ერეკლე II-ის მეფობის უკანასკნელ ათეულ წლებამდე), იხსენიებს არაგვის ერისთავის ბაინდურის ძმას – ნინონმინდელ მიტროფანეს. „ქ. უფალო შეიწყალე არაგვის ერისთავის ბაინდურის ძმა, ნინონმინდელი მიტროფანე, ამინ“ (179. 285). მიტროფანე ნინონმინდელის დაკვეთით ვინმე გიორგის 1763 წელს გადაუწერია სახარება-სამოციქულო (59. 353), ხოლო 1772 წლის ერთი წარწერის მიხედვით, მიტროფანე ნინონმინდელს განუახლებია ბოდორნის ტაძარი, რომლის დასრულებულ სახესაც იგი ველარ მოსწრებია. „1. ქ. დედაო ქრისტეს ქალწულო მარიამ, მეოხ მექმენ მე 2. არაგვის ერისთავის შვილს ნინონმინდელს მ 3. იტრაფონეს (sic) და ჩემ თანამშრომელსა კობიაშვილს სა 4. ხლთუხუცეს ქაიყუბათს რომელთა განვაახლეთ ტა 5. ძარი შენი ბოდორნას რომელი დარღვეულ იყო ჟამთა სი 6. გრძეთაგან ს'მე გარდავიცვალე ამიერ სოფლით და ქაიყუბა 7. თ სახლთუხუცესმა სრულ ყო დიდის შრომითა და წარსაგებ 8. ლითა ადიდოს ღ'თნ ორსავე შინა ცხოვრებასა ქ'კს უ'თ“ (207. 48, 49).

პ. კარბელაშვილი მიტროფანეს მოღვაწეობას ნინონმინდის კათედრაზე 1615-1627 წლებით ათარიღებს, მაგრამ ეს დათარიღება მიუღებელია, რადგან, თუკი იგი 1763 წელს ჯერ კიდევ ცოცხალია, 1615-1627 წლებისათვის ის, ბუნებრივია, ვერცერთ შემთხვევაში ეპისკოპოსი ვერ იქნებოდა. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია ერთი საბუთი (AD184), „პირობის წიგნი ნინონმინდაში დასაფლავების აკრძალვის შესახებ, მიცემული ბოქაულთუხუცეს დემეტრე ჩოლოყაშვილის მიერ ნინონმინდელ მიტროფანე ერისთავის შვილისათვის“, რომლის თარიღი ჯერ კიდევ გასარკვევია და სავარაუდოდ იგი XVIII საუკუნის I ნახევარს განეკუთვნება.

ჩვენი ვარაუდით, ნინონმინდელი მიტროფანე ეპისკოპოსად უნდა ყოფილიყო იოსებ ვაჩნაძის შემდგომ, დაახლოებით 1738-1740 წლებში. შემდგომში მას დავით-გარეჯის მონასტერში გაუგრძელებ

ბია თავისი მოღვაწეობა, რასაც პ. კარბელაშვილიც აღნიშნავს: „მოხუცების ჟამს სცხოვრებდა დავით-გარეჯის უდაბნოში, იქვე აღსრულდა და დასაფლავდა ნმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში. აღწერა ნიგნი „წინწილისა“ (157).

პ. კარბელაშვილი იოსებ ნინოწმინდელის შემდგომ ეპისკოპოსად ასახელებს იოანე ჯანდიერს, მოურავის ძეს – 1738-1745 წწ., ხოლო კიდევ ერთი ნინოწმინდელის – იოანეს (ჯორჯაძე-ბარამიშვილის) მოღვაწეობას იგი 1743 წლით განსაზღვრავს, რომელიც „განშორებული იყო და იმერეთში მთავარეპისკოპოს ანტონთან იმყოფებოდა“ (157). იოანეს – ბარამოვების თავადთა გვარიდან იხსენიებს პ. იოსელიანიც (197. 31).

იოანე ბატონიშვილის ცნობით, „იოანე ნინოწმინდელი ჯანდიერის შვილი იყო სწავლული კაცი, მეცნიერი და სრული მგალობელი. ამან სწავლასა და მგალობლობასა შინა აღზარდა მეფე ირაკლი და სხვანიცა თავადნი და კეთილადცა იღვანა ეკლესიისათვის თვისისა, და ესრეთ გარდავლნო წელნი თვისნი“ (32. 199).

1743 წლის 3 მაისის საბუთის მიხედვით, იოანე ნინოწმინდელი პირობის წიგნს აძლევს ნიკოლოზ ალავერდელს იმის შესახებ, რომ მეფეთაგან ნაბოძები გუჯრით, რადგან კახეთში ალავერდელის ნებართვის გარეშე „ეპისკოპოსი ვერ გაპატიოსნდებოდა“, მისგან ნინოწმინდელმა ბისონი ითხოვა (როგორც უწინდელი ნინოწმინდელი ატარებდნენ) და ალავერდელს მორჩილება აღუთქვა. მაგალითისთვის იოანე ნინოწმინდელს მოჰყავს ნეკრესელი, რომელიც ხარისხით ნინოწმინდელზე დაბალი იყო და „ბისონი და მიტრა იშოვა“. ამ მიზეზით ნინოწმინდელიც ალავერდელს ძველი ხარისხის სამართლიან აღდგენას სთხოვს (166. 773; 64. 249, 250).

რადგანაც ნინოწმინდელ იოანე ჯანდიერზე სხვა ცნობები წყაროებში ნაკლებად მოიპოვება, ჩვენი აზრით, მისი ეპისკოპოსობის წლები დაახლოებით 1741-1743 წლებით უნდა განისაზღვროს. (1768 წლის ერთ საბუთში იოანე ნინოწმინდელი გარდაცვლილი ჩანს. (ქართ. სამართ. ძეგლები. IV. თბ. 1972. გვ. 552).

განსაკუთრებით გაძლიერდა ნინოწმინდის საეპისკოპოსო და გაიზარდა ნინოწმინდელის პატივი საბა ტუსიშვილის ნინოწმინდელობის პერიოდში.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მისი მოღვაწეობის დასაწყისად 1745 წელს მიიჩნევენ, მაგრამ არსებობს 1744 წლით დათარიღებული ერთი სიგელი, სადაც უკვე მოიხსენიება საბა ნინონმინდელი. კერძოდ, თეიმურაზ II-ის 1743 წლის საბუთს 1744 წელს ერეკლე II ამტკიცებს. „ქ. ჩვენი ბძანება არის, ვინცა ვინ ჩვენი მოჭელენი იყვნეთ, რაც ნინონმინდლის მამულში ჩალთუქი იყოს, თქვენ ჯელი ნუ გაქვსთ, ლალა ნინონმინდლისათვის აიღონ, ქორონიკონს ულა (1743 წ.)“. საბუთს უზის თეიმურაზის ბეჭედი, განზე კი მიწერილი აქვს: „ქ. ჩვენ, მეფე ერეკლეს ასე ვამტკიცებთ, როგორც ბატონს უბძანებია. ახლა საბა ნინონმინდელმა აიღოს რაც ამ ოქმში მამა ჩვენს ლალა უბძანებია. ოკდომბ<რ>ერს ვ. ქორონიკონს ულბ" (1744 წ.), (ნაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია – მ. შ.) (143).

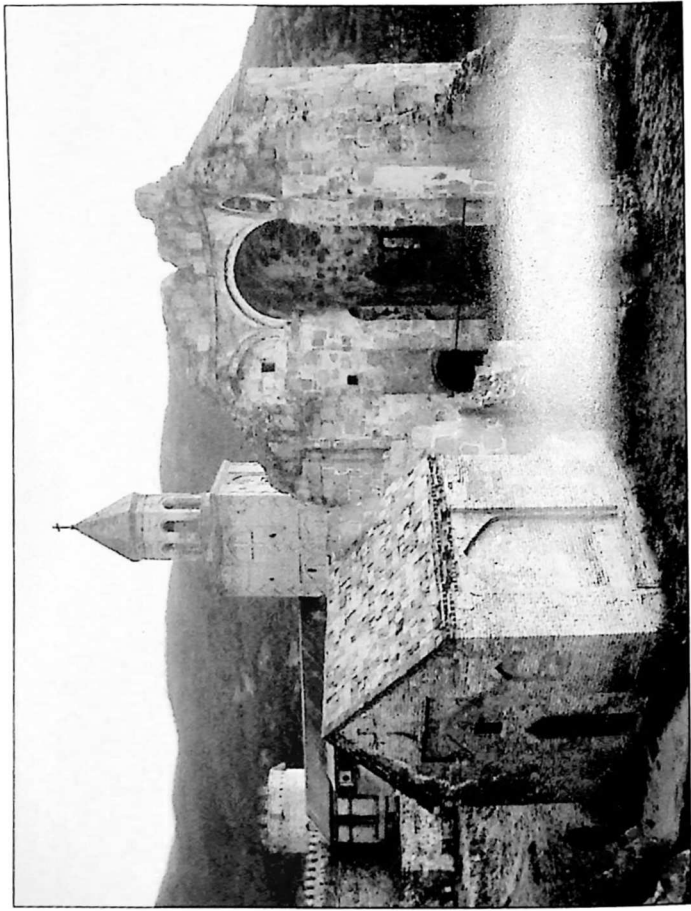
1749 წლის საეკლესიო კრებაზე ერეკლე II და ანტონ I ნინონმინდელის პატივს საგრძნობლად ამაღლებენ და ამიერიდან იგი დარბაზობის დროს მე-5 ადგილზე ინაცვლებს. ნინონმინდელი გახდა უწინარესი მანგლელისა, რუსთველისა, ნილკნელისა, კანარელისა (თუკი იგი განახლდებოდა), ურბნელისა, მროველისა, ნეკრესელისა, სამთავნელისა, ნიქოზელისა, ბოლნელისა (თუკი იგი განახლდებოდა), ხარჭაშნელისა (რომელიც მოშლილი იყო), ნალკელისა, დმანელისა (რომელიც ასევე მოშლილი იყვნენ) და გიშელისა (რომელიც ადრიდანვე მოშლილი იყო). ნინონმინდელი ადრე თვით თბილელზე ზემოთ მჯდარა, რადგან ადრე თბილისი დედაქალაქი არ იყო და მისი აღზევება შემდგომში მომხდარა, „ვითარ იგი წერილ არს განჩინებასა შინა მეფეთა გვრგვნოსან ყოფილთა და დარბაზობისათა“. ამასთანავე, ნინონმინდელს დაუბრუნდა მიტროპოლიტის ხარისხი, რომელსაც იგი ძველი დროიდანვე ატარებდა (175. 205, 207; 28. 87, 88; 103. 25r).

1757 წელს თეიმურაზ მეფე, მისი ძე ერეკლე და კათალიკოსო იოსებ გასცემენ სიგელს, რომლის ძალითაც ჭერემის საეპისკოპოსო სამ მღვდელმთავარს – ამბა ალავერდელ ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილს, ბოდბელ მიტროპოლიტს, ენისელთ მოურავის ძეს იოანეს და ნინონმინდელ ტუსიშვილს საბას მიეზარა სამმართველოდ (64. 257, 258; 166. 408, 410). 1758 წელს კი ერეკლე II-ის განჩინებით ჭერემის ეკლესია ნინონმინდელს ახლა უკვე მთლიანად მიემატა (187. 102).

ნინოწმინდელ ხაბა ტაძრის იახლე. XVIII

ნინოწმინდის სამრეკლო. XVI ს.

ნიწოწმინდის სამონასტრო კომპლექსი. VI-XVII სს

1760 წელს მეფე თეიმურაზ II და ერეკლე II ნინოწმინდელ საბას ნათლისმცემლის უდაბნოს უბრუნებენ: „ვინებეთ მბრძანებელთა კვალად პირველსავე მგზავსად მიცემა წმინდის ნათლისმცემლის უდაბნოსი ნინოწმინდლისათვის ტუსისშვილის საბასა, რომელიც რომ ძველადვე დიადთ ღმრთის მსახურთ მეფეთა და წმინდათა კათალიკოზ-პატრიარქთა სულისაგან განწესათ ათორთ უდაბნოთ მაკურთხეულად სახელის დამდებთა არქიმანდრიტელად...“ (166. 843).

1766 წელს ერეკლე II და ანტონ I კანარის (სამეხელის) სამწყსოს რუსთველ დომენტის და ნინოწმინდელ საბას აბარებენ (138; 204. 30), ხოლო 1767 წელს ნინოწმინდელ საბასვე უმტკიცებს ერეკლე II დოდორქისა და ბერთუბნის მამულებს (204. 30).

1767 წელს ერეკლემ განაახლა ძველი საბუთები, რომლებშიც აღნიშნული იყო ქართველ მეფეთა შეწირულობანი ნინოწმინდის ეკლესიისადმი (103. 1r-27r; 98. 36r-54r).

ყველაზე მეტი საბუთი და სიგელი, რომლებიც გაცემულია ნინოწმინდელი ეპისკოპოსისადმი, საბა ტუსიშვილს ეკუთვნის. ჩვენ ამჯერად აღარ შევუდგებით მათ განხილვას, მხოლოდ ნინოწმინდელი საბას კულტურული მოღვაწეობის შესახებ აღვნიშნავთ, რომ მისი შეკვეთით გადაინერა დიდი სჯულისკანონი, ლიტურგიკული კრებული, აღინერა წმ. ნინოს საგალობლები, „დაუჯდომელი ჯუარისა“, წმ. ნინოს დაუჯდომელი და მისივე ლოცვა (იხ. 59. 354).

ცნობილია საბა ნინოწმინდელის „ანდერძისებრნი ღუნანი“ (5), რომელშიც აღწერილია საბას ნინოწმინდელად დანიშვნა, ძველ გუჯართა განახლება, ნინოწმინდის დანგრეული ტაძრის აშენება და შემკობა, გუმბათის ჯვრით დამშვენება, კართა გაკეთება, წიგნების შეძენა, მარნის აგება, გალავნის აშენება, ნინოწმინდის ყმისა და მამულის საქმეთა მოგვარება და სხვ. (25. 211, 236).

ნინოწმინდელი საბა ტუსიშვილი მონაწილეა ანტონ I-ის (1744-1755; 1764-1788 წწ.) სანინაალმდეგო მოძრაობისა. მისი კათალიკოსობიდან გადაყენების საქმეში საბა მომხრეა მღვდელ ზაქარია გაბაშვილისა, რომელიც ანტონს ბრალს სდებდა კათალიკობისაკენ გადახრაში (96. 249r-250v). თუმცა, როგორც ცნობილია, შემდგომში 1764 წლის კრების გადაწყვეტილებით, თვითონ ზაქარია გაბაშვილი

განკვეთეს მღვდლობიდან და ანტონ I კათალიკოსად აღადგინეს. საბა ამ პროცესის მონაწილეცაა და ხელს აწერს (ქართ. სამართ. ძეგლები. IV. გვ. 503-508; 185. 41).

საბა ნინოწმინდელი იყო შვილი მოღარეთუხუცეს შიოშ ტუ-სიშვილისა (ფ. 1449, ს. 2744). პ. იოსელიანის ცნობით, საბა ძალიან დაახლოებული პირი გახდა მეფე ერეკლე II-ის ოჯახისა. იგი იყო ნათლია-მიმრქმელი მეფე გიორგი XII-სა: „მეგობარი თვისი და მახლობელი საბა ნინოწმინდელი მოუწოდა თფილისად, რათა ექმნას მიმქმელად წმინდისა ემბაზიდან მეფისა ყრმასა გიორგის“ (33. 4). 9 დღის გიორგი ბატონიშვილი, 1746 წლის 19 ნოემბერს, წმ. ილარიონ ქართველის ხსენების დღეს, კათალიკოსმა ანტონ I-მა მონათლა და „მიმქმელად იყო არქიეპისკოპოსი საბა ნინოწმინდელი, ამასვე დღესა აღყვანილი მეფისაგან მიტროპოლიტობისა ხარისხსა“ (33. 4).

საბა ნინოწმინდელი მონაწილეობას იღებს ერეკლე II-სა და დარეჯან დედოფლის შეუღლებაში. პაპუნა ორბელიანის ცნობით, „წარავლინეს იმერეთად ხორაშან ბატონის-შვილი და თან აახლეს ნინო-წმინდელი საბა ეპისკოპოზი და ითხოვეს ქალი დადიანისა დარეჯან, მეფის ერეკლესა-თვის“ (63. 181).

1782 წელს გარდაიცვალა მეფე გიორგის მეუღლე ქეთევანი და იგი დავით-გარეჯის წმ. იოანე ნათლისმცემლის დიდ ეკლესიაში, აღსავლის კარის წინ დაასაფლავეს. მის ცხედარს „ნინოწმინდელი საბა ბავრაცითა თვისითა და დროშითა, დავით რუსთველი და დანიილ ბოდბელი მიტროპოლიტნი შეერთდნენ და მიეგებნენ ლოცვითა და ვედრებითა... სადაცა იწყება სივრცე და სიგანე თე-ბაიდისა ანუ გარესჯის უდაბნოთა სადგური“ (33. 12).

ერთ-ერთი ცნობით, საბა 1782 წელს გარდაიცვალა (90. 411), რაც, ვფიქრობთ, სიმართლეს არ უნდა შეეფერებოდეს. საბუთების მიხედვით, 1783 წელს საბა ჯერ კიდევ ნინოწმინდელია და დასახელებულია მონშეებში (72; 149). არსებობს ცნობა, რომ იგი 1785 წელს გარდაიცვალა (93), მაგრამ 1784 წლის საბუთის მიხედვით, ის უკვე გარდაცვლილად მოჩანს (204. 33). ამასთან ერთად, 1785 წლის ერთ სიგელში ნინოწმინდელი იოანე იხსენიება (166. 960, 961).

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე, ჩვენი აზრით, საბა-
ნინონმინდელი 1744-1783 წლებში მოღვაწეობდა. იგი დაკრძალუ-
ლია დავით-გარეჯის წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში (188).

არსებობს ცნობა, რომ 1786-1787 წლებში ნინონმინდელ ეპის-
კოპოსად ფორმალურად აკურთხეს რუსეთში მყოფი ანტონ II, სა-
ნამ იგი კათალიკოსი გახდებოდა. ბაგრატ ბატონიშვილის თქმით,
„წელსა 1787 მოერთვა უკვე ამბავი როსით იმპერატრიცას მიერ,
ვჲდ ძე შენი ანტონიო ვაკურთხეთ მიტროპოლიტად ნინო-წმინდისა,
რომლისა გამო მეფე ირაკლი იქმნა მზიარულ და მიუბოძა ძესა
თვისსა ანტონის ალავერ/დობა და დაშთა შემდგომად წელი ორი
როსიასა შინა“ (4. 61).

ამ ფაქტს უფრო სრულად გადმოსცემს პ. იოსელიანი, რო-
მელიც აღნიშნავს, რომ ანტონი ნინონმინდის ეპისკოპოსად ცარ-
სკოე სელოში, სასახლის კარის ქრისტეს აღდგომის ეკლესიაში
1786 წლის 1 ივნისს აკურთხეს იმპერატრიცა ეკატერინეს თან-
დასწრებით. მალე იგი, ანტონ I-სა და ერეკლე II-ის თხოვნით,
წმ. სინოდმა ალავერდელ არქიეპისკოპოსად დაადგინა, სანამ იგი,
1788 წელს კათალიკოსი გახდებოდა (197. 31).

რეალურად ამ დროს ნინონმინდის ეპარქიას იოანე მაყაშ-
ვილი (მაყას ძე) განაგებს. ის ადრე ბოდბელი ეპისკოპოსი იყო
და, როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ, პირველად ნინონმინდელად
1785 წლის საბუთში მოიხსენიება. ამ სიგელის მიხედვით, არქი-
მანდრიტები, სამღვდელო და საერო პირები აღთქმას და პირობას
სდებენ უქმე დღის გაუტეხაობის შესახებ (166. 960, 961).

1788 წლის ერთი სიგელის მიხედვით კი (რომელსაც ი. დოლ-
იძე, რატომღაც, შეცდომით 1800 წლით ათარილებს), დიკასტერია
ბრძანებას აძლევს იოანე ნინონმინდელს მის სამწყსოში გრძნეულ-
თა და მკითხავთა ძებნის თაობაზე. რომელი ხუტესიც მათ დამა-
ლავს, საუკუნოდ მღვდლობიდან განიკვეთება (166. 1062, 1063).
1789 წელს ერეკლე II-სა და ანტონ II-ის განწესების მიხედვით,
დავით-გარეჯისათვის ბერებს წლის საზრდელი უნდა მოერეწათ
და მონასტრისთვის შეეკრიბათ, ამ საქმეში კი მათ ნინონმინდელი
იოანე და ბოდბელი ეპისკოპოსიც შეენეოდნენ (166. 983, 984).

იოანე ნინონმინდელი მოხსენიებულია 1789 წლის ორ სხვა სი-
გელშიც (64. 270, 271; 113), აგრეთვე 1791 წელს შედგენილი ერთი

კრებულის ანდერძში ნათქვამია, რომ ერეკლე მეფისა და ანტონ კათალიკოსის დროს (ქორონიკონია უოთ - 1791 წ.) ნათლისმცემლის უდაბნოს „მწყსიდა“ ნინოწმინდელი მაყას ძე იოანე (92. 329).

1792 წლის საბუთის მიხედვით, ერეკლე II ნინოწმინდელ იოანეს მიმართავს, რომ გარეჯის მონასტრიდან ბერების მისვლა-მოსვლისა და დაფანტვის ამბავი ესმის. ნინოწმინდელს ევალება, მათზე თვალი ეჭიროს და ეს აღარ განმეორდეს (64. 268; 19. 15, 16).

1793 წელს ნინოწმინდელი იოანე დოდოს მონასტრის წინამძღვარ თეოდოსის მონასტრისთვის საჭირო ნივთებს სწირავს (85).

1794 წელს გაცემული საბუთებიდან ვგებულობთ, რომ ერეკლე II ნინოწმინდელ იოანეს საგარეჯოში მდებარე დოდოს მონასტრის მამულებს გადასცემს (132). ერეკლე II-ის ბრძანებით, დოდოს მონასტრის ყმებს ნინოწმინდის მიტროპოლიტისადმი მორჩილება ევალებათ (131), ნინოწმინდელ იოანესვე გადასცემს იგი დოდორქის მონასტრის ზეარს (130).

ნინოწმინდელი იოანე მოიხსენიება 1795 წლით დათარიღებული ერთი კრებულის ანდერძის მინაწერშიც, საიდანაც ვგებულობთ, რომ ნინოწმინდელი იოანე მაყაშვილის დაკვეთით მომხდარა ამ კრებულის შედგენა (99. 281v-282r).

დ. ფურცელაძე 1799 წლით ათარიღებს საბუთს, რომლის მიხედვითაც, დოდოს მონასტრის გლეხები ნინოწმინდელ იოანეს დაქვემდებარებაში გადადიან (204. 35). ჩვენი აზრით, აქ დათარიღებაში შეცდომაა და ამ საბუთში ზემოთ აღნიშნული 1794 წლის დოკუმენტი უნდა იგულისხმებოდეს.

აქედან გამომდინარე კი, იოანე ნინოწმინდელის ეპისკოპოსობა, ჩვენი ვარაუდით, 1784-1795 წლებით უნდა განისაზღვროს.

პ. იოსელიანი ნინოწმინდელ იოანეს გარდაცვალების თარიღად 1837 წელს უთითებს (197. 31), პ. კარბელაშვილი კი მისი ეპისკოპოსობის თარიღად 1788-1792 წლებს მიიჩნევს (157).

1796 წლის ერთ საბუთში მოიხსენიება შემდგომი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი მიხაილი. მამულის ნასყიდობის ამ წიგნში, მიცემულს როსტომაშვილებისა და ბიბილაძეების მიერ ნინოწმინდის მიტროპოლიტ მიხაილისადმი, აღწერილია ბოდბელ იოანეს ნინოწმინდლობის პერიოდში ივრიდან წისქვილისათვის არხის წამოღების ამბავი. იოანე რომ კვლავ ბოდბელი გახდა, მამულის მეპატრონე-

ბმა ნინონმინდელ მიხაილს მოსთხოვეს მისი შესყიდვა და მანაც შეისყიდა (146). მიხეილ ნინონმინდელი 1797 წელს ხელს აწერს კათალიკოს ანტონ II-ის განაჩენს ალავერდელის მიმართ (110).

1799 წელს ზაალ ჯილაური არზას უგზავნის მეფე გიორგი XII-ს, რომ მისი საქმე ნინონმინდელმა მიხაილმა და მოურავმა ვახტანგ ორბელიანმა გაარჩიონ (118). მიხაილი ნინონმინდელად მოიხსენიება 1800 წელსაც (108).

არსებობს საბუთი „კათალიკოზის სამწყსო სოფელნი და ხელქვეშენი მღვდელმთავარნი ქართლსა და კახეთში“ (რომელიც პირობითად ანტონ II-ის კათალიკოსობის წლებითაა დათარიღებული – 1788-1811 წწ.), საიდანაც ვგებულობთ, რომ კახეთში ალავერდელის კათედრა უპირველესია და მოქმედებენ საეპისკოპოსოები, რომელთაც ამ დროს განაგებენ ბოდბელი მიტროპოლიტი იოანე (ცხოვრობს წმ. ნინოს მონასტერში), ნინონმინდელი მიხაილი (ის ფლობს 30 სოფელს და საარქიმანდრიტოდ – გარეჯის ორ მონასტერს), რუსთავის არქიეპისკოპოსი სტეფანე (ცხოვრობს მარტყოფში) და ნეკრესელი ამბროსი (ცხოვრობს შილდას) (166. 1113, 1114).

მიხაილ ნინონმინდელის შენიშვნა უძღვის XVIII საუკუნის ერთ კრებულს (81; 90), მისივე მინაწერია სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე-სიცრუის“ წიგნზე: „ეს წიგნი მიხეილ ნინონმინდლისა არის იმისმა მადლმა“ (101. 46r).

პ. კარბელაშვილის მიხედვით, მიხაილ ნინონმინდელი გვარად ინასარიძე იყო, ძე იოანე მხატვრისა (157). პ. იოსელიანის ცნობით, „მიხაილ ნინონმინდელი არ უყვარდა მეფესა გიორგის. მოკვდა 1813 წელსა ბრმად. იყო მოწაფე ანტონი კათალიკოსისა. ამან უქმნა სარდალსა დავით ყაფლანიშვილსა ზედა წარწერა, ღვთისა დედისა ხატზედ“... (33. 252).

პ. კარბელაშვილის თანახმად, მიხაილს მოძღვრად ჰყავდა ბრმავე ნათლისმცემლის უდაბნოს მოღვაწე დანიილი (157).

მიხაილი დამსწრეა ერეკლე II-ის გარდაცვალებისა 1798 წელს. გიორგი XII-მ „გარდაახდევინა პანაშვიდი მღვდელ-მთავართა მუნ მყოფთა ბოდბელს იოანეს, რუსთველსა სტეფანეს და ნინონმინდელსა მიხაილს“ (33. 50).

3. კარბელაშვილის მიხედვით, მიხაილ ნინოწმინდელი 1784-1801 წლებში მოღვაწეობდა (157), ჩვენი აზრით კი, იგი 1796-1800 წლებში იყო ეპისკოპოსად ნინოწმინდის კათედრაზე.

მიხაილ ნინოწმინდელი დასაფლავებულია დავით-გარეჯის იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში (188).

შემდეგი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი, რომელიც საბუთებში მოჩანს, არის სტეფანე ჯორჯაძე, ენისელთ მოურავის ძე. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ის მანამდე რუსთველი ეპისკოპოსია, შემდგომში კი იწოდება ხარისხით – „ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი და არქიეპისკოპოსი რუსთავისა“.

1803 წელს ნინოწმინდელ-რუსთველი სტეფანე წერილს სწერს ეპიკალადაშ ავალოვს (119), ხოლო 1806 წელს იგი ნათლისმცემლის მონასტრის კრებულს მეფის ადრინდელი ბრძანების საფუძველზე აძლევს გაზრდილ შეწირულობებს (120).

1791 წელს შედგენილ „წყალობის წიგნს ევთიმი წინამძღვრისა თამაზ ნახუცრიშვილისადმი“ 1807 წელს ამტკიცებს ნინოწმინდელ-რუსთველი სტეფანე (166. 1004, 1005).

„მეფე გიორგის ცხოვრებაში“ რუსთველი სტეფანე ხშირად მოიხსენიება. იგი სხვა მღვდელმთავრებთან ერთად მონაწილეობს მრავალ მნიშვნელოვან ღონისძიებაში, მაგრამ გიორგი XII-ის მეფობის პერიოდში (1798-1800 წწ.) სტეფანე არსად მოიხსენიება, როგორც ნინოწმინდელი (33).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია სტეფანე ნინოწმინდელ-რუსთველის კულტურულ-სამწერლობო საქმიანობა. მისი დაკვეთით მოღვაწეობდა ცნობილი ქართველი სასულიერო მოღვაწე, მწერალი და კალიგრაფი გაბრიელ მცირე.

რადგანაც ამ ნაშრომებს აქვთ მინაწერები „ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი და არქიეპისკოპოსი რუსთავისა სტეფანე“, როგორც ჩანს, ისინი შემდგომ დროინდელ მინაწერებს უნდა წარმოადგენდნენ, რადგან გაბრიელ მცირე 1802 წელს გარდაიცვალა (ლექებმა მას თავი მოჰკვეთეს) და 1801 წლის წინ დაწერილი ან გადაწერილი კრებულები სტეფანეს რუსთველ ეპისკოპოსად ყოფნის პერიოდში თავსდება. აქედან გამომდინარე, ჩვენი ვარაუდით, 1801 და 1802 წლებში (გაბრიელ მცირის გარდაცვალებამდე) შე-

ქმნილი ნაშრომები უშუალოდ სტეფანე ნინოწმინდელ-რუსთველის დაკვეთითაა შესრულებული, ხოლო მისი წინა დროის ნაშრომები სტეფანე რუსთველ ეპისკოპოსის კუთვნილებას წარმოადგენს და მინანერებიც, შესაბამისად, მისი თანადროული და შემდგომ დროინდელია. ამათგან აღსანიშნავია: კრებული 1791 წლისა (78), „სამსეული“ (1797 წ.) (71), „კლიტე“ (1799 წ.) (72), „გვრგვნი“ (1795 წ.) (73), მცირე სჯულის კანონი (1781 წ.) (74), „სუფევა“ (1799 წ.) (75), „კატილორია სიმეტნე“ (1791 წ.) (76), „სამოთხის ყუავილი“ (1797 წ.) (79), მაქსიმე აღმსარებელი (77), „მარგალიტი“ (1793 წ.) (94) და სხვ.

მარტყოფის ტაძრის წარწერებიდან ვგებულობთ, რომ ტაძარი 1810 წელს ნინოწმინდელ მიტროპოლიტსა და რუსთავის არქიეპისკოპოს სტეფანეს განუახლებია. 1825 წელს მასვე შეუმზადებია კანკელი, ხოლო 1839 წლის 18 ნოემბერს 85 წლის ასაკში გარდაცვლილა, რის შესახებაც გვაუწყებს ეპიტაფია სვეტზე მისსავე საფლავთან (210. 52, 53; 175. 471, 547).

პ. კარბელაშვილი სტეფანე ნინოწმინდელ-რუსთველის მოღვაწეობას 1788-1807 წლებით ათარილებს (157), ჩვენი აზრით კი, იგი 1801-1810 წლებით უნდა განისაზღვროს.

როგორც ცნობილია, 1811 წელს რუსეთის ცარიზმმა საქართველოში ყველა საეპისკოპოსო კათედრა გააუქმა, მათ შორის იყო ნინოწმინდის ეპარქიაც. ეკლესიის მართვა კათალიკოსის ნაცვლად ეგზარქოსებმა დაიწყეს.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, XVIII საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი დაახლოებით ასე გამოიყურება:

იოსებ ვაჩნაძე – 1702-1737 წწ.

მიტროფანე (არაგვის ერისთავის ბაინდურის ძმა) – 1738-1740 წწ.

იოანე ჯანდიერი (მოურავის ძე) – 1741-1743 წწ.

იოანე ჯორჯაძე (ბარამიშვილი) – (1743 წელს განმორებული იყო და იმყოფებოდა იმერეთში).

საბა ტუსიშვილი – 1744-1783 წწ.

ანტონ ბაგრატიონი – 1786-1787 წწ.

იოანე მაყაშვილი – 1784-1795 წწ.

მიხაილ (ინასარიძე) – 1796-1800 წწ.

სტეფანე ჯორჯაძე (ენისელთ მოურავის ძე) – 1801-1810 წწ.

ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XVI-XVIII საუკუნეებში

ნინოწმინდელთა ქრონოლოგიური რიგის დადგენისათვის ჩვენ ზემოთ გარკვეული დოკუმენტების ნაწილს უკვე შევეხეთ, მაგრამ ამჯერად ზოგიერთი მათგანის განხილვა სხვა კონტექსტსა და მიმართებაში დაგვჭირდება.

როგორც აღვნიშნეთ, XVI საუკუნეში ლევან კახთა მეფემ (1520-1574 წწ.) მოშლილი და დაქცეული ნინოწმინდის საეპისკოპოსო აღადგინა, შესწირა მამულები და სამწყსოდ „წინა უკანა საგარეჯო“ განუსაზღვრა. კერძოდ, 1597 წლის ალექსანდრე მეფის მიერ ნინოწმინდელისადმი ბოძებულ სიგელში ნათქვამია: „უამთა სიგარძისა და ვითარებისაგან თქუენი ტაძარი მოშლილი და დაქცეული იყო და [მამამან ჩუენმან] მეფემან პატრონმან ლეონ ახლა მეორედ აღაშენა და შეამკო ყოვლითურთ და დასუა ეპისკოპოზი და შესწირნა სოფელნი და აგარაკნი ორკოშინს, რაცა სომეხი მსახლობელი არის... აგრევე საჯოჯბის ქალა თავს ჳევი რომე ჩაიარს. კიდევე საკანს სააბრეშუმე სოფელი ბიქვილი, აგრევე სარჯულავად წინა უკანა საგარეჯო მთისა და ბარისა და ჩერქაზნი უთქანელამდის“... (36. 90, 91; 174. 429; 124).

ლევან მეფე და მისი შვილები ყოველმხრივ ეხმარებიან და ხელს უმართავენ ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს.

1553 წელს მეფე ლეონი და მისი ძენი – გიორგი, იესე, ალექსანდრე, ელიმირზა და დავით – აძლევენ სიგელს ნინოწმინდელ ზაქარიას, „ათორმეტთა უდაბნოთა“ მაკურთხეველ არქიმანდრიტს და სწირავენ აზამბურის ღალას: „რასაც სახლის ყმა აზამბურშია

მოწვევდეს, მისი ღალა არა ვსთხოვოთ და არცა ავილოთ, ესე ასრე გაგითავდეს და არაოდეს არა მოგეშალოს და არა ჩუენგან და არა შემდგომად სხუათა მეპატრონეთაგან" (36. 64; 174. 396).

ლეონ მეფის ზეობის წლებითაა დათარიღებული სიგელი (1520-1574 წწ.), რომელსაც კვლავ ლეონ მეფე აძლევს ნინოწმინდელ ზაქარიას ეკლესიის ყმების აუყრელობის შესახებ (125; 174. 396).

1560 წელს კი ლეონის ძე მეფე გიორგი ნიგნს აძლევს ნინოწმინდის საყდარს და „ათორმეტთა უდაბნოთა“ არქიმანდრიტსა მამასა სილაონს, რომ „თუ ნინოწმინდას მღებვარი დასუათ და რაცა იმას გამოუვიდეს, თქუენთუის შემოგუენირავს“-ო (174. 395; 126).

1595 წელს ალექსანდრე მეფე (1574-1605 წწ.) კვლავ უახლებს ნინოწმინდას სიგელს მისი კუთვნილი მამულებიდან ყმების აუყრელობის შესახებ (36. 87).

1590 წელს ალექსანდრე მეფისა და დედოფალ თინათინის დავით-გარეჯისადმი მიცემული სიგელიდან კიდევ ერთხელ იკვეთება ის გარემოება, რომ XVI საუკუნეში დავით-გარეჯის მონასტრები ნინოწმინდელის დაქვემდებარებაში იმყოფებიან. კერძოდ, დოკუმენტში ნათქვამია, რომ მეფე დავით-გარეჯის მონასტერს სწირავს სოფელ ჟატს, ხოლო დოდორქის მონასტერს – სოფელ ტაზრებს, მათაანს, ოთხ კომლს უჯარმაში და „თუალზე ზუარს“, ხოლო ამ შეწირულობის შემდგომ ნათქვამია: „ამაზე ჳელი არავის შეუვიდოდეს, არა მოურავსა, არცა ნაცვალსა, ერთი ვინგინდავინ იყოს ნინოწმინდელი, მისთვის მიგუიბარებია“ (36. 81, 82).

იგივეა ნათქვამი ალექსანდრე კახთა მეფის დოდორქისადმი ბოძებულ სიგელში და აღნიშნულია, რომ „ასრე რომე, ძველთ მეფეთაგანც შემოწირული იყო და ჩვენც ისრევე შემოგწირეთ“-ო (35. 57).

არსებობს 1591 წლით დათარიღებული საბუთი ალექსანდრე II-სა ნინოწმინდელის ვაჭრის ერთი საპალნე აბრეშუმის დამლისაგან გათავისუფლების შესახებ, საიდანაც ვგებულობთ, რომ ნინოწმინდელის ვაჭარ ნისანას გრემსა და წაღმაბაზრის მოურავებმა აბრეშუმის დამლა არ უნდა გამოართვან: „ჩუენ მაგიერად, გრემისა და წაღმა ბაზრის მოურავს და მედამლეთ, ასრე უამბეთ, მერმე ბატონის ნინოწმინდელის ვაჭრის ნისანასი ერთის საპალნის აბრეშუმის დამლასა ნუ სთხოვთ სამუდამოდ გუითარ-

ხნებია და ბრძანება ნიშნად გუიბოძებია" (109). საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივის ფონდ 1448-ში (ს. 612) დაცულ ამ საბუთს მეფე არჩილის (არჩილ II კახეთის მეფე (1664-1675 წწ.) მიერ გაცემულად მიიჩნევენ, რადგან ბოლო მინანერიც თითქოს არჩილ მეფისას წააგავს, მაგრამ ვ. ფუთურიძე მას ალექსანდრე II-ის (1574-1605 წწ.) სიგელად თვლის, რადგან 1591 წელი კახეთში მისი მეფობის წლებში თავსდება (167. 43, 45). არსებობს საბუთის 1691 წლით დათარიღებაც და ის სწორედ არჩილ II-ის გაცემულად მოიხსენიება (H-607. 41r). საბუთის სპარსულ ტექსტში კი მეტად საინტერესო რამ იკითხება: „გამოვიდა მაღალი ბრძანებულება, რომ ამჟამად ბედნიერის, მონაზონთა [შორის] რჩეულის, ნინონმინდელი ეპისკოპოსის გარეჯელის მიმართ უმნიცვლო ღმობიერების და სრული შეწყალების [მოვლინების] გამო, ჩვენ ვითარხნეთ და ვათავისუფლეთ ერთი მისი ყმა ებრაელი, სახელად ისრაილი, ერთი ხარვარი აბრეშუმის დამლისაგან. საჭიროა, რომ ქალაქების - ძეგამისა და გრემის მმართველებმა, ამაღლებმა და დივანის საქმეთა გამგეებმა დაწერილის თანახმად დადგენილად იცნონ ეს და დამლის [მოთხოვნით] ნუ შეანუხებენ მას, მისგან [ასაღებო] ერთი ხარვარი აბრეშუმის დამლა მათს გადასახადებშია გატარებული და ჩათვლილი...“ (167. 43, 45). როგორც ჩანს, ნინონმინდელ ეპისკოპოსს იმ დროისათვის განსაკუთრებული პატივით ეპყრობოდნენ და მისი დამსახურება იხიც, რომ ნინონმინდელის ვაჭარს მოურავები, მეფის ბრძანებისამებრ, აბრეშუმის დამლას არ ართმევენ, მაგრამ კიდევ უფრო საინტერესოა ის გარემოება, რომ ნინონმინდელი მოიხსენიება, როგორც „მონაზონთა [შორის] რჩეული, ნინონმინდელი ეპისკოპოსის გარეჯელი“. ასეთი ტიტულით იგი არც ერთ სხვა საბუთში, მათ შორის არც გვიანდელში, არ მოიხსენიება. ეს ფაქტი კი კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს გარეჯის მონასტრებთან მის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას.

1597 წელს ალექსანდრე მეფე ნინონმინდას სხვა შეწირულობებსაც აძლევს, რაც საეპისკოპოსოს გაძლიერებისა და განმტკიცების საქმეს ემსახურება: „ვიგულე და ვიგულს მოდგინეთ და შემოგწირეთ მთა თუშთ სამარხის გზა, რომე გარდიარს და იქით გარდაჭრილს კლდემდის, ასრე რომე, სხუას სოფელსა და აგარაკსთანა სასაძოვრე მთა არა გქონდა და ჩუენ მოგახსენეთ და სიგლითა ამით დაგიმტკიცეთ“ (36. 89; 174. 428, 429; 123).

1597 წლის სიგელითვე ალექსანდრე მეფე ნინოწმინდელს უდაბნოს მონასტერთა მეურვეობას აკისრებს: „ რარიგადაც ამასწინათ ყოფილიყოს ნინოწმინდელის სამწყსო და მეტოქი იყოს და სახიზარი დიდის უდაბნოსა. სხუა რაც საუდაბნოე პირველთა მეფეთა აღარ... იყვნენ ისინი ისრევე მოუშლელი და შეუცვალელებელი იყოს. მას გარეთად, სულკურთხეულისა მეფისა ბატონის მამის ჭუნისა ლეონისაგან ორნი სიგელნი იყვნეს... და იმ წიგნსა ასრე ეწერა, რომე რაც წინა უკანა საგარეჯოსა გამოსალებსა და ნახევარსა უდაბნოსა თქუენსა და მუნ მყოფთა მონაზონთა, ისრევე მთასა და ბარსა საბალახესა აიღებდენ, იმისგანცა ნახევარ-ნახევარსა მიიღებდენ... რარიგადაც ყოფილიყოს ისრევე ვინგიდავინ თორმეტ უდაბნოთა მაკურთხეველი არქიმანდრიტი იყოს მისი მეტოქი და სახიზარი იყოს და დიდისა უდაბნოსი სალარო...“ (174. 430).

როგორც საბუთიდან ჩანს, ნინოწმინდელის ასეთი დამოკიდებულება გარეჯის მონასტრებისადმი, ჯერ კიდევ ლევან კახთა მეფის დროიდან მოქმედებდა, რითაც ალექსანდრე მეფეც ხელმძღვანელობს.

რაც შეეხება XVII საუკუნეს, არც იგი გამოირჩევა ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს შესახებ ცნობების დიდი სიუხვით.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XVII საუკუნის 30-იანი წლების კახეთის საეპისკოპოსოთა მდგომარეობის შესახებ ცნობებს განიხილავს მ. პოლიევქტოვი. ამ პერიოდის კახეთში იგი ადასტურებს 7 საეპისკოპოსოსა და 300-ზე მეტი ეკლესიის არსებობას. ეს საეპისკოპოსოებია: 1) ალავერდის, 2) ბოდბის, 3) ნეკრესის, 4) ნინოწმინდის, 5) ჭერემის, 6) რუსთავისა და 7) ხარჭაშნისა (199. 413, 414).

XVII საუკუნის 60-იანი წლების „საქართველოს აღწერილობა“ კი მოცემული აქვს ანტიოქიის პატრიარქ მაკარიოსის შვილს არქიდიაკონ პავლე ალექსოელს, რომელმაც ამ პერიოდში იმოგზაურა საქართველოში და აღწერა მისი მდგომარეობა (54). მისი ნაშრომიდან ჩვენთვის საინტერესოა ის ადგილი, სადაც მას დაცული აქვს ცნობები კახეთის საეპისკოპოსოთა შესახებ. კერძოდ, პავლე ალექსოელი კახეთში, მ. პოლიევქტოვის ხელთ არსებული ცნობებისაგან განსხვავებით, ორი სამიტროპოლიტოსა და შვიდი საეპისკოპოსოს

არსებობას ადასტურებს. მართალია, მასთანაც სახელები დამახინჯებულია, მაგრამ მაინც გასაგები. ესენია: ალავერდისა და ბოდბის სამიტროპოლიტო, ხოლო საეპისკოპოსოები 1) რუსთავის, 2) სამეგრის, 3) ნინოწმინდის, 4) ჭერემის, 5) ნეკრესის, 6) ხარჭაშის, 7) გიშის.

„В Кахете есть 2 митрополии и 7 еп[и]ск[о]пии. Первая митрополия Аливердель, второе Бедбель, Еп[и]ск[о]пии первая архиеп[и]ск[о]пия Ростонел, вторая – Св[я]тые Троицы, третья – Никотсмендел (უზდა იყოს ნინოწმინდელ – მ. შ.), четвертая – Черемел, пятое – Некреселис, шестая – Хаджисниелис, седмая – Дишель. (54. 74). მისივე ცნობით, В первой митрополии Аливерделю был сударь вл[а]д[и]м[и]хр[и]ста, и егда пле[н]ниша место шах Аббас и взяли тот сударь со иными чесными вещами. Во второй митрополии Бедебель есть мощи пр[е]п[о]д[о]бные и равноап[о]ст[о]льные Нины, что кр[е]ст[и]ла в Грузех вес[е]с[ь] народ. И пленения ряди нечестивог[о] шах / Аббаса погн[о]боша многия ц[е]рк[в]и и м[о]н[а]ст[ы]ри и честные св[я]тые вещи и восемьдесят тысяч ч[е]л[о]в[е]к погн[о]боша“ (54. 74).

ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს მიმართ კახეთის მეფეთა შეწირულობები XVII საუკუნეში კვლავაც გრძელდება. 1602 წელს დავით მეფემ (1601-1602 წწ.) და დედოფალმა ქეთევანმა ნინოწმინდას შესწირეს „თუალთათ თათეოზასშვილი გოგია, დავითა და მისნი სახლეულნი, მამსაშვილი სულა, ზურაბა და მისნი სახლეულნი, გიორგი და მისნი სახლეულნი“... (37. 3; 150).

არსებობს 1627 წლის კათალიკოს ზაქარიას მიერ შედგენილი ერთი საბუთი, რომელიც წყალობის წიგნს აძლევს თულუხმას და მის შვილებს და, სადაც მოწმეებში დასახელებულია უცნობი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი (116).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „პირობის წიგნი ხოჯა ამირანასი კოზმან ნინოწმინდელისადმი“ XVII საუკუნით უნდა დათარიღდეს, საიდანაც ვგებულობთ, რომ საბაუოდან მესამედი წილი ნინოწმინდელს ეკუთვნოდა, ხოლო ორი წილი – ჯელმნიფეს (114; იხ. გვ. 59).

1651 წელს როსტომ მეფე (1632-1658 წწ.) სითარხნის განხლების წიგნს აძლევს ნინოწმინდის ეკლესიას. მეფემ ნახა ძვე-

ლი გუჯარი და როგორც ძველად მეფეებს გაერიგებინათ საყდრის მამულის საქმე, მანაც იმავე ნესით გასცა აღნიშნული სიგელი. ნინოწმინდის საყდრის ყმას მხოლოდ ლაშქარ-ნადირობის უფლება ეძლეოდა და საურის მიცემა ევალებოდა (127).

1651 წელსევა გაცემული საბუთი, საიდანაც ვგებულობთ, რომ ნინოწმინდელნი და თვალელნი სახობის ჭალაზე დაობდნენ. XVII საუკუნემდე იგი ნინოწმინდის კათედრას ეკუთვნოდა, მაგრამ XVII-XVIII საუკუნეებში სახობის ჭალა თვალ-საგარეჯოს მოსახლეობასა და ნინოწმინდის ეკლესიის შეხლა-შემოხლის ობიექტს წარმოადგენდა.

საბუთიდან ჩანს, რომ თვალელნი სხვადასხვა სახის ძალადობას მიმართავდნენ, მათ შორის ტყუილ ფიცსაც კი. როსტომ მეფისა და კათალიკოს ქრისტეფორეს ჩარევის შედეგად „შემოიყარნენ ერთობილი თვალელნი და აისვენეს ხატი წმიდის ნინოსი და წარგვიდღვენ საჯოჯბის ჭალას და ქვემო საცილობელი იყო კარგა გზას ქვემოთ და დავდეგით საცილოელს ალაგზედა სადამდისაც ცილობდენ და დაიფიცა გულბათის შვილმა და ერთობილთ თვალელთა და ამოიარეს და დაიფიცა დრეიძემ ბეჟიტამ და მივედით შუაზედა და დაიფიცა ეთიბერას შვილმა და მივედით ნანისქვილეუთანა და ორმა ქურუხულმა და ამოვედით თავსა ჯევის პირსა და დაიფიცეს ერთობილთ და სულ საჯოჯბის ჭალა ასრე გამოიფიცეს“... (37. 33, 34). როგორც ჩანს, ფიცს სავსებით დაურწმუნებია მოსამართლენი, მეფე და კათალიკოსი, რის შემდეგაც ჭალა თვალელთათვის მიუკუთვნებიათ ისე, რომ „ვერა ნინოწმინდელი და ვერა მისი ყმა ვერ შემოეცილოს საჯოჯბის ჭალასა“ (37. 33, 34; 151).

1703 წლამდე „სახობის ჭალა“ თვალელებს სჭერიათ, თუმცა 1703 წელს სამცხეში დაკარგული გუჯარი უპოვიათ, ჩამოუტანიათ და ნინოწმინდელთ თავისი სიმართლე მაშინ დაუმტკიცებიათ. ანა დედოფალი ამის გამო გასცემს სიგელს, რომელსაც შემდგომში დავით II იმამყული-ხანიც (1703-1722 წწ.) ამტკიცებს, რის საფუძველზეც ნინოწმინდას ეკუთვნილი „სახობის ჭალა“ კვლავ უბრუნდება. „საჯოჯბის ჭალა ძველათ ჯელმწიფეთაგან თქუენის მონასტრის შემონირული ყოფილიყო, გუჯარი დაგკარგოდათ, გარეჯელთ ტყუვილათ დაეფიცათ და ჯელი აეღებინათ. ჩვენს საქართველოს მპყრობელობაში სამცხიდამ გუჯარი მოიტანეს, იქ ეპოვათ და ისევ

თქვენს საყდარს გამოვგზავნეთ, გარეჯელთათვის გეჩვენებინათ და დამტყუნებულებს, ჯელი აეღოთ... ახლა ჩვენც ამ წიგნით გაგვიახლებია, საწოჯბის ჭალა მისის სამძღვრით წმინდის წინოს ტაძრისათვის შემოგვინიშნავს"... (137).

ამ საბუთიდანაც ნათლად ჩანს, რომ თვალი გარეჯის საკუთრებაშია, რადგან, თუკი 1651 წლის სიგელში თვალელების დაფიცებაზეა საუბარი, 1703 წლის სიგელში ფიცის ტყუილად დამდებად გარეჯელები მოიხსენიებიან. როგორც ჩანს, ამ უკანასკნელში გარეჯის კუთვნილი თვალელნი იგულისხმებიან, რომელნიც უკვე გარეჯელებადაც მოიაზრებიან.

ზემოთ აღნიშნულ 1602 წლის სიგელს (37. 3; 150) 1709 წელს უახლებს წინონმინდას მეფე დავით იმამყული-ხანი და თვალათში მცხოვრებ გლეხებსა და მამულებს ხელახლა უმტკიცებს (129).

1710 წელს შეწირულობებს კვლავ მეფე დავით იმამყული-ხანი აახლებს. იოსებ წინონმინდელი თხოვნით მივიდა მეფესთან, რომ აღედგინა ძველი გუჯრები და კუთვნილი პრიორიტეტები მიენიჭებინა მისი ეპარქიისათვის. სიგელში აღნიშნულია, რომ ალექსანდრე მეფის წიგნის მიხედვით, გაღმა-გამოღმა თვალელთა და გარეჯელთა მამული მთითა და ბარით იგივე დაუტოვეს, წინონმინდას აზამბურის ღალის გამოურთმევლობა, სამღებროს შემოსავალი და ასევე მესამედი ბაჟი საგარეჯოდან ხელმეორედ დაუკანონეს. „შესწირეს ორკოშანი აქ მსახლობელი სომეხი და ქართველი ხალხით. საწოჯბის ჭალა, სახნავი-სანისქეილო, საკანას სააბრეშუმე, სოფელი ბიქვილი სარჯულაჲად, წინა-უკანა საგარეჯო მთისა და ბარისა, ჩერქეზი უთაქნელამდის"... (136).

როგორც ჩანს, XVIII საუკუნის დასაწყისიდან ხდება ეკლესიისადმი მეფის ხელისუფლებისაგან მეტი ყურადღებისა და ინტერესის გამოჩენა. ამ საუკუნიდან, XVI-XVII საუკუნეებთან შედარებით, მატულობს დოკუმენტების რაოდენობაც და საეპისკოპოსოს ისტორიის უფრო ნათელი სურათის აღდგენა ხერხდება. ამასთანავე გასათვალისწინებელია ისიც, რომ XVIII საუკუნის II ნახევრიდან პოლიტიკური ცხოვრებაც საქართველოში შედარებით მშვიდობიანი და დანყნარებულია, რის გამოც, შესაბამისად, ეკლესიაც გაცილებით ძლიერი და მონესრიგებული ხდება, თუმცა ეს არ ითქმის

ყველა საეპისკოპოსოზე, ზოგიერთი მათგანი საერთოდ გაუქმდა, ზოგიერთმა მონასტერმა კი საბოლოოდ შეწყვიტა არსებობა. რაც შეეხება ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს, მისმა განვითარებამ ამ საუკუნის მეორე ნახევრისათვის განსაკუთრებულ საფეხურს მიაღწია.

ჯერ კიდევ 1702 წლიდან კახეთში დიდი ზრუნვა დაიწყო სამონასტრო ცხოვრების მონესრიგებისათვის. ამ წელს ჩატარდა საეკლესიო კრება, რომელმაც მიიღო განჩინება სამონასტრო წესისა და რიგის თაობაზე. კერძოდ, ბერებს ეკრძალებათ, თავისი ნებით, ერთი მონასტრიდან სხვა მონასტერში გადასვლა; თუ ბერი მეტანიის შესახებ ალთქმას დადებს და დაარღვევს, შეჩვენებული იქნება, თუ ერთმანეთის შურითა და ქიშპობით ერთი მონასტრიდან მეორეში დასადგომად ბერი მიიყვანოს ან თვითონ მივიდეს კრებულისა და მამის დაუკითხავად, ისიც შეჩვენებული იქნება. „თუ მეფეთაგან, კათალიკოზთაგან, ეფისკოპოზთა და დარბაზის ერთაგან გამორჩევით გამოვიდეს ეფისკოპოზად ანუ წინამძღვრად ანუ რომელსამე წესსა ზედა მდგომლად, ამას შენდობა და მადლი ჰქონდეს“ და ა. შ. ამ სიგელს კათალიკოსსა და ეპისკოპოსებთან ერთად ხელს აწერს და ამტკიცებს იოსებ ნინოწმინდელიც (166. 634, 635).

საეკლესიო კრება ჩატარდა 1748 წელსაც, რომელმაც მიიღო მთელი რიგი კანონებისა და რომელიც 27 მუხლს შეიცავდა (166. 803, 805). ამ კრების მონაწილეა საბა ნინოწმინდელიც.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართლ-კახეთის სამეფოში საგრძნობლად გაიზარდა საბა ნინოწმინდელის პატივი და დარბაზობის დროს მას მე-5 ადგილი ეკავა. ჩვენ გვაქვს 1771 წლის დოკუმენტი, შედგენილი ანტონ I-ის მიერ „სამწყსოს საქმეთა განწესების“ შესახებ, სადაც მითითებულია, თუ ვის აბარებს საქმეებს და ვის ადგენს ზედამხედველად კათალიკოსი ქვეყანაში თავისი არყოფნის შემთხვევაში. ესენი არიან: მიტროპოლიტი სამთავროსა და გორისა ბესარიონ, ყოვლადსამღვდელო მიტროპოლიტი თბილისისა მიხაილ (შემდგომში ნინოწმინდელი – მ. შ.), ყოვლადსამღვდელო ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი და ათორმეტთა მონასტერთა არქიმანდრიტი საბა და დეკანოზი ანჩისხატის ეკლესიისა გიორგი“ (166. 892).

განწესებაში ნათქვამია, რომ ზემოთ ჩამოთვლილ პირებს ევალებათ ეპისკოპოსის გამორჩევა და ხელდასხმა, მეფემ კათალიკოსთან შესათანხმებელი საქმე ამ კრებულს უნდა ჰკითხოვს, მათვე სთხოვს კათალიკოსი, რომ ხუცესად და დიაკონად უმცარნი არ დაადგინონ, არც ასაკით „ჭაბუკს“ არ დაასხან ხელი, მისი სამწყსოს სახუცო დრამა და საკანონო მათ უნდა აიღონ. თუ ეკლესია გამოჩნდება საკურთხეველი, ამ კრებულმა უნდა გაუგზავნოს ეპისკოპოსს ნაკურთხი ოდიკი, მათ აქვთ უფლება შერისხვისა და შეკერისა, ან პირიქით, შეკრულის ახსნისა, ხსენებულ პირთა შეკრება საპატრიარქო პალატაში უნდა მომხდარიყო, მნიგნობრად და მწერლად მეცნიერ კაცად ცნობილი, სასახლის პროტოდიაკონი ნათლისძე გიორგი უნდა ჰყოლოდათ და ა. შ. (166. 892, 895).

განწესებიდან ჩანს, რომ ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი საბატონიშვილი გამორჩეულია სხვა ეპისკოპოსთა შორის და მეფისა და კათალიკოსისათვის პატივსაცემი, ანგარიშგასაწევი პიროვნებაა.

XVIII საუკუნეში კახეთის სასულიერო პირებში უქმე დღის გატეხის შემთხვევებიც ყოფილა. ამის თაობაზე ნინოწმინდელი არქიმანდრიტი იოანე, დავით-გარეჯის არქიმანდრიტი თეოდოსი და ნათლისმცემლის მონასტრის არქიმანდრიტი ექვთიმე, საგარეჯოს მოურავ ჯამასპის თანდასწრებით, 1785 წელს აღთქმასა და პირობას სდებენ უქმე დღის გაუტეხაობის შესახებ (166. 960, 961).

ნინოწმინდის საეპისკოპოსოსათვის მეფეთა შეწირულობები კი კვლავაც გრძელდება. 1708 წელს მეფე დავით იმამყული-ხანი დავით-გარეჯს სოფელ აკურას სწირავს. სიგელში ნათქვამია: „...რა რიგათაც ამას წინათ ყოფილიყოს ნინოწმინდის სამწყსო და მეტოქი იყოს სახიზარი დიდის უდაბნოსა და სხვა რაც პირველთ მეფეთ აღაზნი იყვნენ, ისრევე მოუშლელნი და შეუცვალბელი იყოს“... (64. 25, 26).

1703-1722 წლებშია გაცემული საბუთი კახეთში მდებარე მცხეთის სვეტიცხოვლის მამულების დაბრუნების შესახებ მეფე დავით იმამყული-ხანის განკარგულებით. სიგელში აღნიშნულია, რომ ნინოწმინდელს ზოგიერთ ყმასა და მამულზე ხელი ააღებინეს: „საგარეჯოს გაუცემლობის წიგნი მოგვართვეს, ზოგი რამ გაცემულიყო, ასე გაურიგეთ: ნინოწმინდელს წიგნები ჰქონდა ჩეენის

სახლის ჯელმნიფეთაგან, პატარძელს ოთხი კვამლი კაცი ეწერა, იმაზე ჯელი ავალებინეთ, ანთოკის წიგნი ქონდა, იმაზედაც ჯელი ავალებინეთ და სხვა, რომელიც წიგნით მიცემული იყო დავანებეთ, ისევ წინონმინდელს მივეცი, სხვაზე ჯელი აღარა აქვს წინონმინდელს" (135). „ასევე ანთოკის წიგნი წინონმინდელსაც აქვს, გამდლის შვილსაც ქონია, სუეტის ცხოვლის გუჯარშიაც სწერია, ამათთვის ჯელი აგვილებინებია, სუეტის ცხოვლისადა ბატონის კათალიკოზისათვის მიგვირთმევია" (წაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩენია - მ. შ.) (135).

როგორც ჩანს, წინონმინდელ საბას 1771 წელს ამის თაობაზე გუჯრები წარუდგენია მეფე ერეკლესათვის და ჩამორთმეული ყმების უკან დაბრუნება უთხოვია. მეფე ერეკლესა და ანტონ კათალიკოსის გადაწყვეტილებით, მას, მართლაც, დაუბრუნეს აღნიშნული ყმები და მამულნი. იმავე სიგელის არშიაზე მინერილია ანტონ კათალიკოსის ბრძანება: „ქ. წინონმინდისათვის რომ პატარძელს ოთხს კომლს კაცზედ ჯელი ავლებინებინა ბიძა ჩენს, მეფეს იმამყული-ხანს და ამ წუსხის განაჩენით გამოერთმია. მასუკან ყოვლადსამღვდელო წინონმინდელი საბა მოვიდა და ჩენს ძმას, მათს უმაღლესობას მეფეს ირაკლის და ჩვენ, წმიდის დედოფლის ქეთევანის გუჯარი მოგვართვა, რომ წმიდის წინოს ეკლესიისათვის შეენირა მეფეს დავითს, წმიდის დედოფლის ქეთევანის მეუღლეს... ამისათვის მისმა სიმაღლემ, ჩვენმა ძმამ, მეფემ ირაკლიმ იმ კვალად მასვე წმიდის წინოს ეკლესიას და წინონმინდელს საბას გუიბოძა გუჯრით, დამტკიცებით და ჩვენც მასვე მივართვით და შევსწირეთ. დეკემბერს და წელსა განწორციელებითგან სიტყვისა ღვთისა ჩლოა" (1771 წ.) (წაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩენია - მ. შ.) (135).

1733 წელს თეიმურაზ მეფის გაცემულ სიგელში ნათქვამია: „შემოგწირე შენ, მფარველსა და მეოხსა და წარმმართველსა ცხოვრებისა ჩვენისასა და ჩვენს განმანათლებელსა და ემბაზსა და დედასა ჩვენსა მეცამეტესა მოციქულს წმიდასა წინოს, ჩვენი ბეითალმანი საგარეჯოს-თვალს ამოწყვეტილის ყორღანაშვილის აბრამას ნაქონი სადგომის ვენაჭი თავის სამძღვრით..." (38. 47; 154).

1737 წელს თეიმურაზ II-ის კარის დეკანოზი გაბრიელი ნიგოზწყალზედ მდებარე ვენახისა და მამულის შეწირულობის წიგნს

აძლევს ნინონმინდის ეკლესიას, რასაც ზემოთ უკვე ვრცლად შევეხეთ (140. იხ. გვ. 78-79).

1754 წელს ზაზა და სხვა სოლოლაშვილები სადავო ყმას ნინონმინდელ საბას უბრუნებენ და აკუთვნებენ (134), რადგან ჯერ კიდევ პატარაობაში იგი საგარეჯოს წმინდა ნინოს ტაძარში მისულიყო და თავის სახლელულთან ერთად იქ ცხოვრობდა. ოსმალთა-ყიზილბაშობის დროს ბევრი იყო ასეთი ხიზანი კახეთში. მართალია, დიდი მსჯელობები და დავა მოჰყვა ამ ყმის ამბავს, მაგრამ, საბოლოოდ, სოლოლაშვილმა იგი ნინონმინდელს დაუთმო.

1754 წელს დიმიტრი ამილახვარი შენირულობის წიგნს აძლევს ნინონმინდელ საბას და კარბში მცხოვრებ გლეხებს სწირავს წმინდა ნინოს ეკლესიას... წიგნი და სიგელი მოგართვით თქვენ, ქართველთა განმანათლებლისა ნინო მოციქულისა საყდარსა ზედან მჯდომარესა ნინონმინდელ მიტროპოლიტს ბატონს საბას, ჩუენ, სინმიდისა თქუენისა მოსაემან ამილახორმან დიმიტრიმ, პატრონმან ამირინდომ, რევაზ, თეიმურაზ, ნიკოლოზ და იოანემ... ასრე რომე, თქვენ ჩვენს სახლსა და ოჯახში იყავით გაზრდილი და ჩვენც თქვენი დიდი სიყუარული გექონდა. მობრძანდით და გვეაჯენით, ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქვენი... შემოგნირეთ წმიდას ნინოს და მოგართვით და მოგეცით ჩვენი მკვიდრი ყმა კარბელი საბანაძე პაპუა და მისი ძმა გიორგი, ასე რომე, ცოტანი თქვენს მონასტერსა და თქვენს საფარველსა ქვეშე გაზრდილიყვნენ..." (139).

რაც შეეხება ნინონმინდის ყმებს, ისინი დიდი რაოდენობით არიან ნინონმინდელის დაქვემდებარებაში. არსებობს ნუსხა საგარეჯოში მცხოვრები ნინონმინდის ეკლესიის ყმებისა XVIII საუკუნეში (145).

მაგალითად, თვალზედ – ბედიშვილები, კუჭუაშვილები, აზარიშვილები, ზარიძეშვილები, ქურთიშვილები, თათეოზაშვილები, შაქარაშვილები, სულიკაშვილები, ალექსაშვილები, ზარავანდიშვილები, ტიგინაშვილები, როსტიაშვილები, მამუკაშვილები, ლაფერიშვილები, ჩუნთიაშვილები, მათიაშვილები, საბანაძეები, დარისპანაშვილები, ჭიაურელები, მამისაშვილები, ურდულაძეები, კავთოაშვილები, აფრიაშვილები, მოსიაშვილები, ჯღირეძეები, რუსიაშვილები და სხვ.

ბოლო ნინოწმინდაში ნინოწმინდელის ყმები იყვნენ: როსტი-
აშვილები, შიოშვილები, ივანეშვილები, გულიაშვილები, ტოპაშაშ-
ვილები, კაკუტაშვილები, კონიაშვილები, თამაზაშვილები, ყანდი-
აშვილები, როსტომაშვილები, ფეიქრისშვილები, როჭიკაშვილები,
თევდორეშვილები, დემეტრეშვილები, არუთინაშვილები, ლაღაძე-
ბი და სხვ. ნინოწმინდელი საბას ნასყიდი იყვნენ ასრათაშვილები,
ნინოწმინდელს გლეხები ჰყავდა პატარძელშიც. ზოგიერთი ამ
ყმათაგან იყო უმამულო, ბოგანო და ხიზანი, მაგრამ ეკლესიის
ყმები, როგორც ყოველთვის, ბევრად უკეთეს მდგომარეობაში
იყვნენ ყოველთვის, ვიდრე ჩვეულებრივი ბატონისა (გვარებზე იხ.
163. 219, 227).

აღნიშნული სიგელის ბოლოს მითითებულია, რომ ....„სადაც რომ
თქენის ეკლესიის ყმა მამულზედ გისახლობდეთ, ან ნინოწმინდას
ან პატარძელს, ან თვალზედ, იქნა ჯამი მამულიანის კაცისა /
ნა/ და ბოგანოს კაცისა /დ/ და ხიზანის უმამულოს კაცისა /იზ/“
(145).

საბუთში „კათალიკოზის სამწყსო სოფელნი და ხელქვეშენი
მღვდელმთავარნი ქართლსა და კახეთში“ (1788-1811 წწ.) აღნიშ-
ნულია, რომ მიხაილ ნინოწმინდელი 30 სოფელს და საარქიმან-
დრიტოდ გარეჯის ორ მონასტერს ფლობდა (166. 1113, 1114; 194.
531).

XVIII საუკუნის ნინოწმინდის სამწყსოში გავრცელებული ყო-
ფილა მკითხაობა. გრძნეულთა და მკითხავთა ძეგნის თაობაზე
გაცემულია დიკასტერიის ბრძანება იოანე ნინოწმინდელისადმი,
რომ მისი ეპარქიის ხუცეებმა იპოვონ მისანნი და მკითხავნი და
წერილით მოახსენონ მეფესა და კათალიკოსს. რომელი ხუცესიც
ამას დამალავს, საუკუნოდ მღვდლობიდან განიკვეთება და ერის-
კაცად დაიდგინება. ასეთი ბრძანება კახეთის ყველა ეპისკოპოსს
დაეგზავნა (166. 1062, 1063).

აღსანიშნავია, რომ ნინოწმინდის ეკლესიას საგარეჯოს მესამე-
დი ბაჟი ეკუთვნოდა და ეს წესი არასოდეს უნდა დარღვეულიყო.

1754 წელს ერეკლე II გასცემს საბუთს, სადაც ნათქვამია: „ჩვენ
მაგიერად ასლან ეშიკაღაღბაშს – ასე უანბეთ მერმე, რადგანაც
ნინოწმინდელს ძველადგან მეფეების წიგნი ქონია და საგარეჯოს

ბაშის (sic) (ბაჟის – მ. შ.) მესამედის წყალობა სჭირვებია, ჩვენც ისევე წყალობა უყავით“ (64. 73).

1776 წელს ერეკლე მეფე ბრძანებას აძლევს ქალაქისა და კახეთის მებაჟეებს საგარეჯოს მესამედი ბაჟის ნინონმინდისადმი შეწირვის შესახებ. „ჩვენი ბრძანება არის ქალაქისა და კახეთის მებაჟეებს, მერე, რადგან ჩვენთა პირველთა პაპა-მამათა და ჩვენგანცა სრულიად საგარეჯოს მესამედი ბაჟი ნინონმინდის ეკლესიის შეწირული ყოფილა და მათგან ნაბოძები გუჯრები ჩვენგანაც დამტკიცებული არის. რაც საგარეჯოდამაც გასასყიდი ღვინო აქ ქალაქში ჩამოსულა აქამდინ, იმ აქ ჩამოსულის ღვინის მესამედი ბაჟი არც სულ არ გიძლევიანთ ყოვლად სამღვდელს ნინონმინდელ მიტროპოლიტ საბასათვის. ახლა ჩვენის ძმის მათის უწმინდესობის ბატონიშვილის პატრიარქის ანტონის ნებაც ასე არის და ჩვენც მეორედ დამტკიცებით ასე გვიბოძებია. იმ ნაწილშიდამ მოკიდებული ამ ნაწილშიდამ, რაც საგარეჯოდამ ღვინო ჩამოსულიყოს და ან ამას იქით ჩამოვიდეს, თავისი საგარეჯოს მესამედი ბაჟი იმ ნინონმინდელს საბას უნდა მისცეთ თავისის ანგარიშით. ამას იქითაც ყოველ წელიწადს თავისის ეკლესიის შეწირული საგარეჯოს ბაჟის მესამედი ღვინისა თუ რისაც ფრის ბაჟი და უკლებლად და ულაპარაკოთ უნდა აძლიოთ...“ (141).

მსგავს ბრძანებას აძლევს ერეკლე II მებაჟე ოჰანეზას საგარეჯოს ბაჟის საბა ნინონმინდელისათვის ჩაბარების შესახებ 1786 წელსაც....„სამართლიანის საქმით უნდა შენ აართო ამისი მესამედი ბაჟი და ამ ნინონმინდელ საბას ანგარიშით უნდა მიაბარო და არა დაუკარგო რა ღვინიდან თუ პურიდან, ენდროდან და ყოვლის რისას ფრიდამ...“ (142).

როგორც ჩანს, ყოფილა შემთხვევები, როცა მებაჟეები ცდილობდნენ, თავი აერიდებინათ ამ გადასახადისათვის და ნინონმინდელს ამაზე მეფის შეწუხებაც კი დასჭირვებია. ადგილი ჰქონია მებაჟეთაგან მოტყუების ფაქტსაც. ამის თაობაზეა გაცემული 1777 წლის საბუთი (111).

1743 წელს თეიმურაზ II ბრძანებას გასცემს ნინონმინდის ეკლესიისათვის მის მამულში აღებული ღალის (ჩალთუქის) ეპისკოპოსის განკარგულებაში გადაცემის შესახებ. „ჩვენი ბრძანება არის ვინცა

ვინ ჩვენი მოწელენი იყვნეთ, რაც ნინონმინდელის მამულში ჩაღ-
თუქი იყოს თქვენ ჴელი ნუ გაქვსთ, ღალა ნინონმინდლისათვის აუ-
ღონ ქორონიკონს ულა" (143). ამ სიგელს 1744 წელს კვლავ უმტ-
კიცებს ერეკლე II საბა ნინონმინდელს.

ნინონმინდის საეპისკოპოსო ფლობს სამღებროებსაც, რასაც
მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ფეოდალური საქართველოს
მეურნეობაში. გამოკვლევა „სამღებროთა შესახებ XVIII საუკუნის
საქართველოში“ აკად. ნ. ბერძენიშვილს ეკუთვნის, რომელმაც სამ-
ღებროებისა და ლეგის საქმის მნიშვნელობა საინტერესოდ წარ-
მოაჩინა (9).

დავით იმამყული-ხანი XVIII საუკუნის დასაწყისში წყალობად
აძლევს ღვთაების მონასტერს პატარძეულიდან მარტყოფამდე სამ-
ღებროების აშენების უფლებას, რაც შემდგომშიც გრძელდება და
გიორგი XII 1798 წელს აღნიშნული სამღებროების შენირულობის
წიგნს ნმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიას აძლევს და სწირავს
(148).

ნ. ბერძენიშვილის გამოკვლევით, მე-18 საუკუნის მანძილზე
საინტერესო მოვლენას აქვს ადგილი: ჯერ ერთი, სამღებროთა
რიცხვი იზრდება, ახალი სამღებროები კეთდება და მეორე, მრავ-
ალი სამღებრო სადედოფლოდან საფეოდალო (საუფლისწულო,
სათავადო, საეკლესიო) ხდება (9. 317).

კახეთში სამღებროები იყო თელავს, ყვარელს, ნინონმინდას,
ბოდბეს, მანავს, თვალს, მარტყოფს, ხაშმს (?), მაშნარს.

ნ. ბერძენიშვილის აზრითვე, სულ კახეთ-ქიზიყში 16-20 სამღე-
ბრო მაინც უნდა ყოფილიყო (9. 324). თანდათან სახელოსნოებში
სხვაზედ ადრე დაირღვევა ხელოსნურ-ამქრული წარმოების წესი
და მის ადგილს მანუფაქტურულ-ბურჟუაზიული წესი დაიჭერს, -
აღნიშნავს მკვლევარი (9. 325). იგი უარყოფს პროფ. ნათაძის აზრს,
რომ „მღებარი“ ნიშნავდა „მებაჟეს“ ან არსებობდა ტერმინი „ამ-
ღებარი“ იმავე „ბაჟის“ მნიშვნელობით და სამართლიანად მიიჩნევს,
რომ მღებარი სხვა იყო და მებაჟე - სხვა... (9. 330, 331).

როგორც ჩანს, საეპისკოპოსოებს, და მათ შორის ნინონმინ-
დის საეპისკოპოსოს, სამღებროდან საკმაოდ კარგი შემოსავალი
მემოსდიოდა, აქ ხდებოდა არა მარტო ლეგვა, არამედ აქ მუშაო-

ბდნენ „მეჩითებები, ფეიქრები, მელაინები, თავთათა და დარაიას მქსოველები“.

როგორც აღვნიშნეთ, 1798 წელს გიორგი ბატონიშვილი ნათლისმცემლის მონასტერს აძლევს სიგელს პატარძეულიდან მარტყოფამდე სამღებროს შენიშულობის შესახებ. ამ დროისათვის კი ნათლისმცემლის მონასტერი ნინოწმინდელის სამწყსოს წარმოადგენს. „ყოველივე უნაკულოებით შეგვინირავს მის გუჯრისა წერილისაებრ, მრავალმთისა წმიდისა მონასტრისა შენისა ნათლისმცემლისა უდაბნოისათა და კუალად შეგვინირავს სამღებრო პატარძეულითაგან მარტყოფამდე, ამათ შინა სოფელნი იყუნენ სამღებროისა შენისა, სამუშაყედ იყუნენ ღებვად, ვინაჲთგან სხუათა ეკლესიათა აქუნდა ბაჟი უმეტეს მონასტერსა შენსა შვენის ბაჟი შენიშულად და მძღუანვად, ვითარ უწინარეს ჰქონია წმიდასა მონასტერსა შენსა....“ (148).

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს თავისი კანონები ჰქონია, რომლის მიხედვითაც დანაშაულისა და ადამიანთა სისხლის ფასი განისაზღვრებოდა. ამ კანონებს იგი მსაჯულთა დახმარებით სასამართლო ორგანოებში იცავდა. არსებობს 1771 წლის ოქმი, სადაც ნინოწმინდელი შემდეგნაირად მიმართავს მსაჯულებს: „...ჩვენის ეკლესიის ყმათაში ქურდობის საზღაური და სისხლის საზღაური როგორც ყოფილა სამართლიანად, იმისი გარჩეულობის ბრძანება გვებოძოს, როცა ეკლესიას რა ერგება ვიცოდეთ... მის სიმაღლეს მეფეს ჩვენ მსაჯულთათვის ნინოწმინდელის და დავით-გარეჯის წინამძღვრის ყმის სისხლისა და ქურდობის განჩინება ეკითხა. ჩვენ ასე ვიცით და ასე შეგვიტყვი: სახასომ თუ გინა თავადის ყმამ ეკლესიის ყმა მოკლას, საკანონო ეფისკოპოზისა არის და სისხლი პატრონისა... თუ მეძაობა მოხდარამე იმ სოფელში ან გამოცხადდა, თავის ეფისკოპოზთან უნდა იჩივლონ და სამართალი იმან მისცეს და საკანონოსაც ეფისკოპოზი აიღებს, სხვას საქმე არავის რა აქვს, ეფისკოპოზის მეტს. სახასომ, გინა თავადის ყმამ ეკლესიის ყმას მოჰპაროს, შვიდეულს აზღვევინებენ, ორს პატრონს მისცემენ და ხუთს ბატონი აიღებს. თუ ეკლესიის ყმამ სახასოს, გინა თავადის ყმას მოჰპაროს, შვიდეულს აზღვევინებენ, ორს პატრონს მისცემენ და ხუთი ეკლესი-

სა არის. რომ შეგვიტყუა და ვიცით, ეკლესიის ყმასთან საზღაურში ჯევის თავს საქმე არა აქვს რა და ვერცა რას აიღებს. აგრეთვე თუ ეკლესიის ყმამ ან სახასო, ან თავადის შვილის ყმა მოკლას და სისხლის გაბჭ(ო)ბაში იმ სოფლის მოურავი დაესწრას, იქიდანაც მცირედი რამე სამდივანბეგოსავით ერგება"... (118) (ნაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია - მ. შ.).

ამდენად, როგორც დავინახეთ, ნინონმინდის ეპარქიის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XVIII საუკუნის II ნახევრისათვის განსაკუთრებული აღმავლობით აღინიშნება. ეს განაპირობა იმანაც, რომ მეფე და კათალიკოსი დიდად შეენეოდნენ საეპისკოპოსოს. ნინონმინდას მიემატა ჭერემის ეპარქია, სამების საეპისკოპოსოს ნაწილი და, ამასთან, ნინონმინდელი ხომ დავით-გარეჯის მონასტერთა მეურვეც იყო. რა თქმა უნდა, ამ ფაქტორებმა, თავის მხრივ, ნინონმინდელის პატივიც საგრძნობლად გაზარდა.

ნინონმინდის საეპისკოპოსოს დანიშნულებისა და აღმავლობის შესახებ უნიკალურ წყაროს წარმოადგენს ნინონმინდელ საბატუსიშვილის მიერ შედგენილი „ანდერძისებრი ღუნანი" (5), სადაც მოთხრობილია მისი ღვანლის შესახებ, რომელიც მან დასდო საეპისკოპოსოს გაძლიერების საქმეში.

საბა ნინონმინდელის საბუთს წინ უძღვის როარტაგ-გუჯარი, მიცემული ერეკლე II-ის მიერ 1767 წელს ნინონმინდის საეპისკოპოსო ეკლესიისათვის (103). ანდერძში მოთხრობილია საბას ნინონმინდელ ეპისკოპოსად კურთხევის შესახებ, მისი მეცადინეობა მეფე ერეკლესა და ანტონ კათალიკოსის დახმარებით ნინონმინდის ეკლესიის სამიტროპოლიტოდ გარდაქმნისათვის. საბას თხოვნა მეფე ერეკლესადმი „ძველთა მეფეთაგან ძღვანვილთა" გუჯართა განახლებისათვის, მეფემ შეასრულა. აგრეთვე მოთხრობილია საბას შრომანი ნინონმინდის „ეკლესიასა ზედა და გალავანსა ზედა", ეკლესიის შემკობა, ტაძრის დაძველებული გვირგვინ-გუმბათის დაქცევა და ახლის აშენება, შემკობა გუმბათის ჯვრისა, „ზე აღდგმითა და მტკიცედ დამყარებითა", გუმბათის ყელსა და ძირს ეკლესიის ფანჯარათა განყობა, შრომა საკურთხეველზე: ახალი იატაკის გაკეთება, ტრაპეზის სამეუფეო კართან დაახლოება, ახალი სამკვეთლოს აშენება, ძველი კანკელის აღება, ახლის

აგება, კანკელის კართა გაკეთება, ნინონმინდის ეკლესიის დიდი ეკლესიის და კარიბჭის კართა გაკეთება, ნინონმინდის ეკლესიის „შესამკობელთა სამკაულთა მოღვაწეობა“, სინმინდის ჭურჭლის შექმნევენება და ყიდვა, ნიგნების ყიდვა, შემკობა, სამღვდელმთავრო შესამოსლის განყოფილება, ნინონმინდის გალავნის აშენება, გალავნის შიგნით ჭების გათხრა, მარნის აგება, ჭურჭლის შეძენა. გარდა ამისა, საბას დიდი შრომა გაუწევია ნინონმინდის ყმისა და მამულის საქმეთა წარმართვისათვის, ფასეული შენაძენი იყო ეკლესიისათვის „დიდი როარტაგ-გუჯარის“ შოვნა და მეფე ერეკლესაგან მისი დამტკიცება, დედოფალ ქეთევანის მიერ ოდესღაც შეწირული პატარძელის საკომლოების დაბრუნება: დავით იმამყულიხანს „ხელი აუღებინებია“ ნინონმინდელთათვის ამ საკომლოებზე, საბა კი ხელახლა ამტკიცებინებს ერეკლე II-ს ქეთევანის გუჯარს (ამაზე იხ. ზემოთ, გვ. 98-99), ასევე საბა ნინონმინდელს ყიზლარიდან მოუყვანია ლეკთაგან „დაკარგული“ ნინონმინდის ყმათა შვილი პეტრე ურდულაძე, გაუზრდია, მღვდლად უკურთხებია და ნინონმინდის დეკანოზად განუწესებია, საბასვე დაუსახლებია თვალზე, მოყალნის მამულზე, თავად ამილახორისშვილებისაგან შეძენილი ერთი კომლი კაცი, უყიდია და ეკლესიისათვის შეუწირავს მრავალი ყმა, ნინონმინდიდან აყრილი ხიზნები კვლავ მოუყვანია, დაუხსნია ლეკთაგან დაკარგული ყმა და ეკლესიისთვის შეუწირავს, დავის საშუალებით სხვის მიერ დაჭერილი ყმები და ასევე ჟამთა ვითარებისაგან მეფის დავთარში დანერგილი ყმები უკან დაუბრუნებია და სხვა.

საბა ნინონმინდელს მისთვის რწმუნებულ სამწყსოსათვის, ე. ი. სამიტროპოლიტოში შემავალ მონასტრებზეც უზრუნია – დოდოს მონასტერზე, ბერთუბანზე, მის კუთვნილ საჭერემლო ეკლესიის ყმებსა და მამულებზე, კანარის ეკლესიის სამწყსოს, ყმისა და მამულის განაწილებაზე და ა. შ. (5. 226, 235).

საბა ამ ყოველივეს აღწერს იმისათვის, რომ „შემდგომად ჩემსა საყდრისა ჩემისა მენაცვალენო, რათამცა... დავიწყებასა არა მიმცეთ და საუკუნო ჭსენება განმიგრძოთ ჩემსა შრომილსა ეკლესიასა შინა“ (5. 37v).

ანდერძს აქვს მეორე ძალიან საყურადღებო ნაწილი – განკარგულება ქონებისა და საბუთთა დაცვის შესახებ, რომელსაც საბა ნინონმინდელი თურმე ეკლესიაში, სპეციალურ კოლოფში ინახავდა. „გუჯარნიცა ძველნი და ახალნი ჩემგან ნალუანნი, იგიცა ანუსხვილი, ერთსა კოლოფსა შინა არს მტკიცედ დაცული“ (5. 37v). აქედან ირკვევა, თუ როგორი წესი ყოფილა საეკლესიო საბუთების შენახვისა და როგორ იყო ამ სპეციალურ კოლოფში „მტკიცედ დაცული“ ყველა ძველი და ახალი გუჯარი ყმისა, მამულისა და სამწყსოსი. შემდგომი ტექსტიდან ირკვევა, რომ საბას საბუთების ერთი ნაწილი (სამეზბის ეკლესიისა), ცალკე ბუდეში იყო შეკრული და ისე იდო კოლოფში (5. 215, 216).

საბას ანდერძის მინანერიც ნაღვანს შეეხება: გალავანს შიგნით სასახლის ეკლესიის აშენება, დადგმა მცირე სახლისა (თაღრის მსგავსისა) ჭის თავზე, ძველი სამღვდელთმთავრო ტახტის დაქცევა და ახლის შექმნა და შემკობა, ჩაბარება დავით-გარეჯის მონასტრისათვის დოდოს მონასტრის ყმისა, მამულისა და ნივთისა, გადაცემა ნათლისმცემლის მონასტრისათვის კანარის ეპარქიის სამეზბის ეკლესიის მამულისა, ყმისა, სამწყსოსა და ნივთისა, დაცვის მიზნით, დედოფალ დარეჯანისათვის მეფე არჩილის მიერ გაკეთებული წმ. ნინოს ოთხკარედი ხატის მიბარება, საჩეხის მოვლება ნინონმინდის ეკლესიის ახლად გაკეთებული კანდელისათვის (5. 217).

საბა ნინონმინდელის შრომათა ნუსხა ცხადყოფს, რა მნიშვნელობა აქვს საბას ანდერძს ქართული ეკლესიის, სამართლის, ეკონომიკის, მატერიალური კულტურისა და, კერძოდ, ხელოვნების ისტორიისათვის. ის შესანიშნავ საისტორიო დოკუმენტს წარმოადგენს და აქ მოყვანილი ცნობები თვითმხილველთა ცნობების დამონშებით დასტურდება.

მნიშვნელოვანია ისიც, რომ შენების ინიციატორი და მთავარი მონაწილე თვით საბა ნინონმინდელია, რომელიც დაწვრილებით აღწერს მუშაობის პროცესსაც. საბას მიზანია ისიც, რომ გაძლიერდეს ნინონმინდის საეპისკოპოსოს მოსახლეობის მდგომარეობა როგორც სამხედრო საქმის, ისე ეკონომიკის თვალსაზრისით. ჩანს,

რომ საბა ყმა-ობლებისა და უპატრონო ბავშვების მზრუნველი და აღმზრდელია.

საბა ნინოწმინდელი მხარში ედგა ერეკლე II-ს საგლეხო პოლიტიკის გატარებაში, რომელიც ითვალისწინებდა აყრილ-დაკარგული, ხიზანი და ბოგანო გლეხთა რიცხვის შემცირებას და „სამშობლოს დამცველ მემკვიდრე გლეხთა, შეძლებულ გამომღებ მინის მუშათა გამრავლებას“ (5. 219). ერეკლე II საბას „როარტაგ-გუჯარში“ მოიხსენიებს, როგორც „თანაზრდილი და თანაგამზრახი, კარისა ჩვენისა ეპისკოპოსი-ტუსისშვილი“. ასევე თბილი დამოკიდებულება აქვს საბა ნინოწმინდელს მეფისა და კათალიკოსისადმი. ბევრჯერ მიუმართავთ მათ საბასათვის, რომ სხვა უკეთესი საეპისკოპოსო ჩაებარებინათ, მაგრამ საბას არ უნებებია უფრო დიდი პატივის მიღება იმ დროს, როცა ნინოწმინდის ეკლესიას ამალეობა ესაჭიროებოდა. ძველიდანვე მოვალეობას და ერთგვარ ტრადიციას შეადგენდა, რომ საეკლესიო მაღალ თანამდებობის მქონეთ უნდა ეზრუნათ მათდამი რწმუნებული ეკლესიის შემკობასა და გაძლიერებაზე. საბა ნინოწმინდელი კი, ამ მხრივ, გამორჩეული პიროვნება ჩანს. იგი თავმდაბალი, საქმის მოყვარე, ნესრიგისა და ნესიერების მიმდევარი, სჯულის საკითხების მკაცრად დამცველი ეპისკოპოსია.

საბა, როგორც ჩვეულებრივ ძველ დროს მღვდელმთავრობის ხარისხის მქონეთათვის იყო მიღებული, მაღალ ნოდებას ეკუთვნოდა. ვახუშტის მიხედვით, ტუსისშვილები წარჩინებული კახნი იყვნენ, ზედგინიძის გვარის ჩამომავალნი (25. 25). ტუსისშვილები „ღვთაების გუჯრის“ თანახმად რუსთველის სადროშოში შედიოდნენ (166. 369, 371).

როგორც აღვნიშნეთ, საბას ნინოწმინდელობის დროს მოხდა ჭერემისა და კანარის (სამების) ეპარქიების გაუქმება. მეფე თეიმურაზ II-მ, ერეკლე II-მ და იოსებ კათალიკოსმა 1757 წელს სამ ეპისკოპოსს – ამბა-ალავერდელ ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილს, ბოდბელ მიტროპოლიტს – იოანე ენისელთ მოურავის ძეს და ნინოწმინდელ საბა ტუსისშვილს გაუყვეს ჭერემის ეპარქია და თითოეულს მიაკუთვნეს: ამბა-ალავერდელს – „სოფელი კონდოლი სრულიად, სოფელი კისის ჭევი სრულიად, სოფელი წინანდალი სრულიად და სამწყსოდ

თავადის შვილი მამუჩიშვილები; და ამას გარდა კიდევ – სოფელი ველის ციხე“, ბოდბელ მიტროპოლიტს – „სოფელი ვეჯინი სრულიად, თავადის შვილის ერასტის შვილებითა; და სოფელი ფხოველი სრულიად, თავადის – შვილის ზურაბის შვილებითა და ამას გარდა ქოდალა და მელაანი“. ნინოწმინდელს კი ერგო – „კალაურში თავადის-შვილები ვაჩნაძეები, თავეთის ყმითა და სახასო ძველთაგანვე ნინოწმინდლისა არის და ამას გარდა სოფელი ურიათ-უბანი სრულიად, სოფელი ჩუმლაყი სრულიად და სოფელი ზეგანი, თავადის შვილის ჯანდიერიოთა. გურჯანში მარტო თავადის-შვილების ყმა და სახასო ძველთაგანვე ნინოწმინდლისა არის. ამას გარდა სოფელი კოშკი და სოფელი დარჩიეთი და სოფელი ჯალაბაური და სოფელი შიბლიანი“ (166. 408, 409).

1758 წელს გადაწყვეტილება შეიცვალა და მეფე ერეკლე II-მ ახლა უკვე მხოლოდ ნინოწმინდელ საბას დაუმტკიცა მთლიანად ჭერემელის სამწყსო. „ქ. ჩვენ, კახთა მეფემან პატრონმან ირაკლი, ვიგულსმოდგინეთ და განვაჩინეთ დაუშენი ჭერემის ქალაქ-ეკლესია, და საჭერემლო მთა და მალნარი ყოვლად სამღუდელის ნინოწმინდელ მიტროპოლიტს საბას მიუწყალობეთ: ვიდრე უამადმდე აღშენებისა მისისა, რათა შემოსავალსა მის მთისასა, მხოლოდ ნინოწმინდელი აღილებდეს და თვისსა ეკლესიასა ახმარებდეს და სხვანი ეპისკოპოსნი არავინ იყვნენ მაცილობელ მისა, ესრეთ დაგვიმტკიცებიეს წელთა ჩლმჴ, თვესა თებერვალსა იგ, ქორონიკონსა უმჴ“ (187. 102; 166. 410).

რაც შეეხება კანარეთის სამწყსოს, მეფე ერეკლე II-მ და ანტონ I კათალიკოსმა იგი 1766 წელს რუსთველ დომენტის და ნინოწმინდელ საბას გაუნაწილეს: „...წმიდის სამების ეკლესიის კანარის, რომ ერთის ეპისკოპოსისათვის სარჩოდ საკმაო აღარც სამწყსო და აღარც ყმა და მამული იყო. ამისათვის ებრძანეთ, რომ წმიდის სამების ეკლესიის სამწყსო, ყმა თუ მამული სადაც იყოს, რუსთველისა და ნინოწმინდლის ეკლესიას გაეყოს დრომდის“... (166. 860). „...ერთურთისა სიყვარულითა, მეგობრობითა და დაგებითა მოვეზავენით, დარჩა ნინოწმინდელს საბას იორს გაღმართი თვით იგი საეპისკოპოსო ეკლესია კანარისა და დედათ მონასტერი ყოვლად წმიდისა, ზემო ხაშში და ქვემო ხაშში და რანიცა იმათ შიგან ყმა ჰყოლია და სამწყსო სრულიად ანუ აგარაკნი და მამულნი

და მას შიგან მემკვიდრენი გლეხნი, რომელნიცა არიან და სადაც იმყოფებიან და საგარეჯოს მჯრისა კერძ იორს გაღმართ სამწყსო მთა და ბარი. ამისად სამუქბოდ დარჩა რუსთველს დომენტის იორს გამომღართი მარტყოფისა კერძ უჯარმა და მას აქეთ რაც სამებელს ან საყმოდ ჰქონებია და ან სამწყსოდ იორს გამომღართ, სრულიად რუსთველის მიხვდა და სამძღვარი იორი არის"... (138).

როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, ნინონმინდელ საბას კეთილი ნება გამოუჩენია და თავისი სურვილით კიდევ მიუმატებია რუსთველისათვის სამწყსოს ნაწილი ჭერემელის ეპარქიიდან რომ მიეკუთვნა: "...ერნოს ორჯევი - ესენიც რუსთველს დარჩა, მაგრამ რუსთველს კვალად ნაკლულევანება მიხვდა ხვედრებასა ამას. და ნინონმიდელმა საბამ სიყვარულისათვის და აღსავსებელად ხვედრისა რუსთველისა, მისცა ნებსით თვისით, თვით თავით თვისით შოებული, რომელიცა არცა სანინონმიდლო იყო და არცა ვის სხვას ნინონმიდელს სჭეროდა: ჭერემლის სამწყსოთაგან ეშოვნა მის სიმაღლის მეფისა და კათალიკოზ-პატრიარქის ბრძანებით ჩუმლაყი და კოშკი სამწყსოდ მისცა რუსთველსა და ამით აღავსო ნაკლულევანება რუსთველის ხვედრისა... თუნდ რომელთამე ჟამთა სამებელი კვალად აგონ საეპისკოპოსოსა და სამწყსოსა თვისსა ზედა და ნინონმიდელს ყმა და სამწყსო ესე სრულიად გამოერთვას, მაშინ რუსთველს არა როდესმე გამოერთვას სამწყსოდ ჩუმლაყი და კოშკი. დღესითგან შეიქმნა ჩუმლაყი და კოშკი რუსთველის სამწყსოდ..." (138).

ამას გარდა, რაც სამებლის შესამოსელი იყო, ხატი, ჯვარი, წიგნები, სინმინდის იარაღი, ვერცხლის სასანთლე თუ საცეცხლური, ყოველივე რუსთველ დომენტის მიუთვალა ნინონმინდელმა საბამ „თვინიერ ერთისა ცალისა ზარისა და სტამბის მარხვნისა... ესეც ნაკლულევანისა ხვედრისა მისისა აღსავსებელად. უტოსა და ორჯევის გუჯარი რუსთველს აქვს და სხვა ყოველი გუჯრები ნინონმიდელმა წარიღო და მასთან არის. ერთი ამისთანა წიგნი რუსთველს აქვს და მეორე ეს არის, ნინონმიდელს აქვს"... (138).

მეზობელ ეპარქიათა სამწყსოს მიერთებამ, ბუნებრივია, ნინონმინდელის სამწყსო საგრძნობლად გააძლიერა, ეს პერიოდი საეპისკოპოსოს ისტორიაში დიდი აღმავლობით აღინიშნება.

ნინონმინდელ ეპისკოპოსებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირათ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც. გარდა იმისა, რომ საეპისკოპოსოებს ჯარი გამოჰყავდათ, როცა ეს საქართველოს სჭირდებოდა, ამასთანავე ნინონმინდელი და სხვა მღვდელმთავარნიც განსაკუთრებულ როლს ასრულებდნენ მეფისა თუ კათალიკოსის გადაწყვეტილებათა მიღების დროს. გავიხსენოთ ზოგიერთი მათგანი: როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, 1639 წელს კოზმა ნინონმინდელი მონანილეობას იღებს თეიმურაზ I-სა და რუსეთის მეფე მიხეილ თეოდორეს ძეს შორის დადებული „ფიცის ნიგნის“ მიღების ცერემონიაში, რომელსაც დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა ენიჭებოდა კახეთის სამეფოს ისტორიაში (199. 318, 321, 413). 1676 წელს ნიკოლოზ კათალიკოსი წერილს სწერს რუსეთის მეფე თეოდორე ალექსის ძეს, რომლის შედგენაშიც ნიკოლოზ ნინონმინდელიც მონანილეობს. კათალიკოსი რუსეთის მეფეს სთხოვს, რომ დაეხმაროს საქართველოს და ქართველებს, რომლებიც გზაბნეული ცხვრებივით დადიან, რადგან მეფე არ ჰყავთ და ლეკები და თურქები გამუდმებით თავს ესხმიან. საშიშროება იქმნება ქართველი ერის გამაჰმადიანებისა და კათალიკოსისა და მღვდელმთავრების სურვილია, უშუამდგომლოს რუსეთის მეფემ შაჰის წინაშე და გამოუგზავნოს მათ მეფედ ერეკლე (თეიმურაზ I-ის შვილიშვილი) (203. 92, 93)

1691 წელს ნინონმინდელი მონანილეა გიორგი XI-სა და ერეკლე I-ს შორის ბრძოლებისა. იგი არა მარტო მონანილეა, არამედ მასპინძლობს კიდევ ერეკლე I-ის თანამებრძოლებს და კონფლიქტები თვით ნინონმინდაში მიმდინარეობს (24. 467, 468).

1724 წელს კახეთის ეპისკოპოსნი, თავადნი და აზნაურნი რუსეთის მეფეს წერილით მიმართავენ, რომ ჯარი მიაშველოს და დაეხმაროს მათ მაჰმადიანთა მძლავრობისაგან თავის დასახსნელად. წერილს სხვებთან ერთად ხელს აწერს ნინონმინდელი ეპისკოპოსიც (203. 170, 172).

სახელმწიფოებრივ საქმეებში მონანილეობს საბა ნინონმინდელიც, როგორც ძალზედ დაახლოებული პირი მეფე ერეკლე II-ის ოჯახისა. მნიშვნელოვანი ფიგურაა მიხაილ ნინონმინდელი, სტეფანე ნინონმინდელ-რუსთველი და ა. შ.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდგომ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XVI საუკუნიდან თანდათან უმჯობესდება და XVIII საუკუნის II ნახევრისათვის განსაკუთრებული აღმავლობით ხასიათდება. ამას ხელი შეუწყო მეფეთა და კათალიკოსთა შემწეობამ და შეწირულობებმა, დარღვეული ძველი მდგომარეობის კვლავ აღდგენამ და განმტკიცებამ, ეკლესიის ქონებისა და ყმა-მამულის საქმეთა მოწესრიგებამ, მართლმადიდებლური სარწმუნოების მტკიცედ დაცვამ, სამწყსოს საქმეთა თანამიმდევრულად წარმართვამ და საეპისკოპოსო საყდრისა და კათედრის განახლება-შემკობამ. ნინოწმინდელი ეპისკოპოსები, თავის მხრივ, მხარში უდგანან მეფესა და კათალიკოსს, ერთგულად ემსახურებიან თავიანთ ქვეყანას და ეკლესიას და მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გადაწყვეტილებების მიღებაშიც აქტიურ მონაწილეობას ღებულობენ.

ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს დამოკიდებულება დავითგარეჯის მონასტრებთან

წყაროების სიმცირის გამო ძნელი დასადგენი ხდება გარეჯის ეპარქიალური დამოკიდებულების სურათის სრულად აღდგენა. განსაკუთრებით ეს ეხება XVI საუკუნემდე პერიოდს, როცა ნინოწმინდის საეპისკოპოსოსა და მთლიანად ეპარქიათა შესახებ ცნობები, ფაქტობრივად, კანტიკუნტად მოიპოვება.

ბ. ლომინაძის აზრით, რომელმაც შეისწავლა გარეჯის მონასტერთა დამოკიდებულება ეპარხოსთან, „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში“ მოთხრობილი ფაქტი, რუსთაველის მიერ დავით-გარეჯის წინამძღვრის ილარიონის კურთხევის შესახებ, მონიშნავს იმაზე, რომ IX საუკუნეში დავით-გარეჯა რუსთავის საეპისკოპოსოს ეკუთვნოდა და მონასტრის მაკურთხეველი მღვდელმთავარი რუსთაველი ეპისკოპოსი იყო (52. 137). მას შემდეგ კი, რაც 1265 წელს ბერქა-ყაენის ლაშქრობის შედეგად რუსთავი აოხრდა და მოისპვნენ რუსთავ-ყარაია და გარეჯის უშუალო მიმდგომი სამფლობელოები, საფიქრებელია, რომ ასეთ ვითარებაში, მდ. იორის მარცხენა სანაპიროზე არსებული საგარეჯო ობიექტები ნინოწმინდას დაკავშირებოდნენ, რაკი ტერიტორიულადაც ახლოს იყვნენ (ასეთი ვითარება სავარაუდებელია ვიდრე მცხეთის პატრონობაში გადასვლამდე) (52. 139). გარეჯის უდაბნოები სამეფო მონასტრებად ითვლებოდა 1424 წლამდე. ამ წელს ალექსანდრე მეფემ ისინი მცხეთის ტახტს გადასცა (52. 123). XV-XVI საუკუნეებში გარეჯის მონასტერთა მაკურთხეველია კათალიკოს-პატრიარქი (52. 146).

როგორც საბუთებიდან ვიცით, ნინოწმინდელი არა მხოლოდ მაკურთხეველი ეპისკოპოსი იყო, არამედ არქიმანდრიტიც. ბ. ლო-

მინაძის თქმით, ალექსანდრე მეფის 1597 წლის საბუთში არა გვაქვს იმის მითითება, ნინოწმინდელს უდაბნოების არქიმანდრიტობაც თავიდანვე ებოძა, თუ არა, მაგრამ ერთი გვიანდელი მითითება (1760 წ. საბუთი) იმის მანიშნებელია, რომ იგი მას თავიდანვე ერთდროულად ჰქონია. ძველი ტრადიციის ერთგვარ გამოცახილად მიიჩნევს ის XVIII საუკუნეში ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ზეპირ მტკიცებანს იმის თაობაზე, რომ გარეჯის უდაბნოები ძველი დროიდანვე ნინოწმინდას ემორჩილებოდნენ (52. 139).

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ და გავიზიარეთ ბ. კერატიშვილის მოსაზრება, რომ ნინოწმინდის ტაძრის X-XI საუკუნის ერთ-ერთი ნარნერა, რომელსაც მკვლევრები კითხულობენ „ქრისტე, შეიწყალე სტეფანე არქიეპისკოპოსი“ არამართებულია და სრულიად მისაღებია ის შეხედულება, რომ დაქარაგმებულ სიტყვა „არქ-ე“-ში „არქიმანდრიტი“ იკითხებოდეს და არა „არქიეპისკოპოსი“, რომელიც წყაროებში გაცილებით გვიან XVII-XVIII საუკუნეებიდან მკვიდრდება (48. 53, 54). ს. კერატიშვილის აზრით, ნარნერა შესრულებული უნდა იყოს არა უადრეს IX და არა უგვიანეს X საუკუნისა (48. 54) (ამაზე იხ. გვ. 37).

XIII საუკუნის „განგება დარბაზობისას“ მიხედვითაც, ნინოწმინდელი „არქიმანდრიტის“ ხარისხით მოიხსენიება, ეს კი, თავის მხრივ, გარეჯის მონასტრის მაკურთხეველობას გულისხმობს: „შემოვიდეს ნინოწმინდელი არქიმანდრიტი და დაჯდეს ქისიყელსა ქუეშოთ“ (166. 48). თუმცა ბ. ლომინაძის აზრით, ნინოწმინდელის არქიმანდრიტობა ეხებოდა არა მხოლოდ გარეჯის უდაბნოებს, არამედ თვით ნინოწმინდის კათედრასთან არსებულ მონასტერსაც (არქიმანდრიტი – რამდენიმე მონასტრის უფროსი). ნინოწმინდაში მონასტერი, საფიქრებელია, ძველადაც არსებობდა, ყოველ შემთხვევაში, ეს დასტურდება XVIII ს. წერილობითი წყაროების მიხედვით (52. 138). ამ მოსაზრებას ჩვენ ვერ გავიზიარებთ, რადგან ნინოწმინდელის „არქიმანდრიტობა“ გარეჯის მონასტერთა მაკურთხეველობას გულისხმობს და არა სხვა რამ მოვლენას, რადგან ასეთი მონასტრები თითქმის ყველა საეპისკოპოსო კათედრასთან არსებობდა, მაგრამ ამის გამო „არქიმანდრიტის“ ტიტულს არცერთი ეპისკოპოსი არ ატარებდა (გამონაკლისია ანჩელი, რომელიც „არქიმანდრიტის“ ტიტულს ნინოწმინდელის მსგავსად ატარებს).

ბ. ლომინაძის აღნიშნულ მოსაზრებას ენინააღმდეგება მისივე შეხედულება, რომ 1690-იანი წლებიდან უდაბნოების მაკურთხეველი ნინონმინდელი ერთდროულად უკვე „უდაბნოების არქიმანდრიტობას“ აღარ ატარებს... (იხ. 52. 140).

თუკი ნინონმინდელის არქიმანდრიტობა გულისხმობს თვით ნინონმინდის მონასტერსაც (კათედრასთან არსებულს), მაშინ 1702 წლის საბუთებში მოხსენიებული იოსებ ნინონმინდელი არქიმანდრიტობის გარეშე რატომღა მოჩანს, მას ხომ ეს ტიტული კათედრასთან არსებული მონასტრის მიხედვით, ისედაც უნდა ჰქონოდა? ან თუ არქიმანდრიტობა უბრალოდ გარეჯის მაკურთხელობას გულისხმობს მხოლოდ, რატომღა, რომ შემდგომ წლებში გარეჯის უდაბნოები არა მარტო ნინონმინდელის სამწყსოა და მის იურისდიქციაში იმყოფება, არამედ მეფე მას აკისრებს უდაბნოების ქონებისა და ყმა-მამულის გამგებლობას? საბა ნინონმინდელიც ხშირად უსვამს ხაზს ნინონმინდელის ძველადვე აღიარებულ უფლებებს გარეჯის მონასტრებზე და, ამასთანავე, „ათორმეტ უდაბნოთა მაკურთხეველი არქიმანდრიტის“ ტიტულის ტარების გამო მის პრიორიტეტზე.

მართალია, არის შემთხვევები, როცა გარკვეულ დროსა და გარკვეულ ვითარებაში ნინონმინდელი გარეჯის ყველა მონასტერს სრულად ვერ ფლობს და მას ხან რუსთველი, ხან ბოდბელი და ხან სამებელ-ნეკრესელი ეცილებიან, მაგრამ ამ ფაქტებს თავისი მიზეზები გააჩნიათ და თითოეულ აღნიშნულ მოვლენას კონკრეტულ შემთხვევაში თავისი ახსნა აქვს.

როგორც ბ. ლომინაძეს უკვე გარკვეული აქვს, მართალია, რაიმე წერილობითი მითითება გარეჯის მრავალმთის მონასტრების მდგომარეობის შესახებ IX საუკუნიდან XIII საუკუნემდე არ მოგვეპოვება, მაგრამ მატერიალურ ძეგლთა შესწავლა ადასტურებს ამ პერიოდისათვის მონასტრების მაღალ განვითარებულობას (52. 16). XIII საუკუნის მიწურულისათვის ბერთუბანი, წამებული და დოდოს დასავლეთი ნაწილი გაუქმებული არიან.

1245 წელს შიომღვიმის მონასტრის შეწირულობის სიგელს ამტკიცებს „სამნივე უდაბნონი გარეჯისანი“, რაც ადასტურებს ამ დროისათვის მათ მოქმედებას. ასევე, 1259 წლის რკონის მონას-

ტრის შენირულობის სიგელს ამტკიცებს „გარეჯის სამივე უდაბნო“ (იხ. 52. 16, 17).

1265 წელს დიდი ბრძოლა იმართება ოქროს ურდოს ყაენსა და ირანის ილხანთა ყაენს ბერქას შორის. ბერქა ლაშქრით უშუალოდ გარეჯაში დაბანაკებულა. ამ დროს „მოისპო“ ახლო მდებარე ქალაქი რუსთავი და მდ. იორის ნაპირებზე საგარეჯო სოფლები. დიდი ნგრევა განიცადეს გარეჯის მონასტრებმა. ბერთუბანი და წამებული ველარ აღდგნენ, უდაბნო კი XIII საუკუნის II ნახევარში დროებით აღდგა მეფე დიმიტრის ინიციატივით.

XIV საუკუნისთვის, „წელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით (შედგენილია გიორგი ბრწყინვალეს დროს – 1318-1346 წწ.) გარეჯის უდაბნოებს მეფის სასარგებლოდ გარკვეული სამსახური და ვალდებულება აკისრიათ. ძეგლში მოხსენიებულია „გარეჯული ძღვენი“ – კაპარი, კალამი... და, ამასთან ერთად, უდაბნოთა საწელიწადისთაო არ მართებს (189. 15).

XIII-XIV საუკუნეებში გარეჯი მძლავრ ორგანიზაციად გვევლინება, მაგრამ მონასტრები თემურ-ლენგის შემოსევების შემდეგ გაუქმებულა. 1424 წელს ალექსანდრე I-მა აღადგინა დავითისა და დოდოს გაუქმებული მონასტრები და შესწირა მცხეთას, ხოლო მათი ეკონომიკური მდგომარეობა, საგადასახადო შეუვალობის ბოძებით, მტკიცედ განსაზღვრა.

ამ დროიდან მოყოლებული, ვიდრე XVI საუკუნის დასასრულამდე, ეს ობიექტები მოქმედია და ფიზიკური შევინროება გარეშე მტრისაგან არ განუცდია (52. 18, 19).

XVII საუკუნის I მეოთხედში გარეჯის უდაბნოებს თავს დაატყდა შაჰ-აბასის მარბიელი ჯარის რისხვა. მონასტრებში ცხოვრება შეწყდა. მხოლოდ 1639 წელს კახეთის მეფე თეიმურაზ I-მა მოახერხა მათი აღდგენა. მოგვიანო ხანის საბუთებიდან ირკვევა, რომ აღუდგენიათ დოდო და დავითი, ნათლისმცემელი კი „უშენი დარჩენილა“ (52. 19, 20).

XVII საუკუნის II ნახევარში ცხოვრება გარეჯში ისევ შეწყვეტილა. ამჯერად განმაახლებლად არჩილი გვევლინება. 1672 წელს არჩილ მეფემ დავითსა და ნათლისმცემელს საერთო შტატი, ნინამძღვარი, ყოველწლიური სარჩო-ულუფა დაუდგინა (ფულისა და

სურსათ-სანოვავის სახით), განუახლა სოფლების შენორულობის აქტები (52. 20, 21).

რადიკალური გარდატეხა გარეჯის აღმავალ ცხოვრებაში XVII საუკუნის დასასრულიდან იწყება, როცა 1690 წელს მეფე ერეკლე I და კათალიკოსი იოანე დავით-გარეჯის ნინამძღვრად ენერგიულ, საქმის მცოდნე პირს – ონოფრე მაჭუტაძეს – დაადგენენ. ამ დროიდან გარეჯაში დიდი აღმშენებლობა იწყება და მნიგნობრული საქმიანობა გრძელდება. დოდოსა და ნათლისმცემლის მონასტრები ცალკე, დამოუკიდებელ ობიექტებად, გამოყოფილა. დოდოს ნინამძღვარი ზაქარია უკვე ჩანს 1704 წლიდან (64. 19), ხოლო ნათლისმცემლისა კი – 1702 წლიდან (37. 5).

დოდოს მონასტრის აღდგენისათვის დიდი შრომა გაუწევია ნინონმინდელ ეპისკოპოსს, იოსებ ვაჩნაძეს. მას თავისთან შეუფარებია აქ მოსული პირველი მოღვაწენი (მარკოზი და ზაქარია), გამოუყვია მათთვის ნინონმინდის საეპისკოპოსოს კუთვნილი ადგილ-მამულები და აღმშენებლობით საქმიანობაში დახმარებია. ამის შესახებ ნინონმინდელი იოსები დანვრილებით მოგვითხრობს 1709 (1710) წლის საბუთში. ის ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ „ათორმეტი უდაბნონი“ ადრიდანვე ნინონმინდელის სამწყსოს წარმოადგენდა. „ხოლო ამისა შემდგომად გამოჰჴდეს დღენი და ჟამნი და უფროსად აღეშენნეს მონასტერნი ეგე უდაბნოსანი, ვიდრემდეს შეიქმნნეს ადგილსა მაგას მონასტერნი ათორმეტნი თვის-თვისით ნინამძღვრითურთ და ესენი ყოველნი იყუნეს სამწყსო და მორჩილ ღმრთისა მიერ კურთხეულისა მთავარებისკოპოზისა ნინონმინდლისა და რომელნიცა უფლებდეს და განაგებდეს საგარეჯოს წმიდის ნინოს მონასტერსა, მათიცა ჯერ-არს პყრობა და კურთხევა ამათი“ (166. 659, 660).

რადგან დოდოს მონასტერს საარსებო საშუალებები არ გააჩნდა, ნინონმინდელმა მას თავისი კუთვნილი სამწყსოდან შემდეგი მამულები გამოუყო: „იორზედ წმიდის ნინოს ნაზვრევი მინდორი, იქივ სანისქუილო ზევიდამ რომ ჴევი ჩამოვარდების და შარაც ჩაივლის და წისქუილის რუს მიადგების და კიდევ ზემოთ რომ ქედური ჩასდევს, სანწეხელი რომ დგას, ბოლოს ჭიაურელის მიწის სამძღურამდინ ისე სწორად ჩაივლის და წისქვილის რუს მიადგების

და ამოჰყუება ის რუვი ნისქუილამდე და იმ რუს შიგნით ყუელა, ნაზვრევი იყო წმიდის წინოსი და თქუენ რომ არა გქონდათ რა სოფელში მამული, ამისთვის თქუენს მონასტერს შეესწირეთ" (166. 661, 662). იმ შემთხვევაში, თუკი ოდესმე მონასტერი გაუქმდებოდა, პირობისამებრ, თავისი კუთვნილი მამულები ისევ წინონწმინდელს უნდა დაბრუნებოდა.

1711 წელს დოდოს მონასტრის წინამძღვარ ზაქარიას თვალზე მდებარე ვენახის შეწირულობის წიგნს აძლევს საგარეჯოს მოურავი სუფრაჯი გიორგი ჩოლოყაშვილი (64. 39).

ოსმალების, ყიზილბაშებისა და ლეკების განუწყვეტელმა შემოსევებმა გარეჯის მონასტრების არსებობას კვლავ საფრთხე შეუქმნა, მაგრამ 1740-იანი წლებისათვის ჯერ კიდევ მოქმედია გარეჯის ხუთი მონასტერი. კერძოდ, ვახუშტი ბატონიშვილი შემდეგს გადმოგვცემს: „ნათლისმცემელს ზის არხიზანდრიტი, ჩიჩხიტურს ზის წინამძღვარი, დავითგარეჯას – არხიზანდრიტი, ბერთუბანს – წინამძღვარი, არამედ ყოფილან მონასტერნი მრავალნი ვიდრე მწარე-წყლამდე და მოწესითა სავსენი, ხოლო ან არს ხუთი მოწესითა მყოფი, მონასტერი დოდო... უზის წინამძღვარი“... (24. 50; 90).

დოდოს მონასტერი რომ 1750 წელს ჯერ კიდევ მოქმედია, მიუთითებს თეიმურაზ II-ის მიერ გაცემული სიგელი დოდოს წინამძღვარ სიმონისადმი. „შემოგწირეთ სასახლის ადგილი სიონს აქათ ნათლის მცემლიან – დავით გარეჯელთ სასახლემდის და აქათ წელის ჩასავალი გზამდის, ზემო შარის ქუჩის მიდგმამდის და ქვემო ბოლო წყლამდისინ. დავით-გარეჯელთ გზა ამ თქვენს სახლში გაივლის, ამ გზას ვერ დაუჭერთ და გზას ზეით და ქვეით დოდოს წინამძღვარმა როგორც უნდა სასახლე აიშენოს, რომ როცა ქალაქს ჩამოვიდოდენ სადგომი საძებრათ არ ექნებოდესთ. დავადევით დოდოელთ კრებულობით წირვა, წინამძღვარი მისის კრებულითა, მღვდლითა და დიაკვნით ყოველს ბრწყინვალეს კვირიაკის შაფათს დედოფლის თამარისათვის ჟამსა სწირვიდნენ და მოიხსენებდნენ და ჩვენთვისაც სხენებას ყოფდენ“... (133). მეფესთან ერთად სიგელს ამტკიცებს ანტონ კათალიკოსიც. შემდგომ კი 1767 და 1768 წლის მინაწერი წინონწმინდელ მიტროპოლიტ საბატუსიშვილისა. უნე, აპრილის ით, წინონწმინდელი მიტრაპოლიტი

საბა“, „უნე, ჩღჳ მამის, ნინონმიდელი მიტრაპოლიტი ტუსისშვილი საბა“ (133).

ბ. ლომინაძის აზრით, დოკუმენტური წყაროები გვიჩვენებს, რომ დოდო ხშირი ლეკიანობის მსხვერპლი გამხდარა, ის, საბოლოოდ დაცარიელებული, დავით-გარეჯისათვის შეუერთებიათ.

ერთი გვიანი ხანის (1830 წ.) ხელნაწერის მინაწერში ვკითხულობთ: „წმიდის დოდოს ქართველის საფლავის ლავრა დაიცალა უღმრთოთა ლეკთაგან წელსა ჩღწ“-ს (1755 წ.) (83), მაგრამ ბ. ლომინაძეს მოჰყავს საბა ნინონმინდელის 1760 წლის საბუთის შინაარსიც, რომელიც მას სპეციალურად დაუწერია დოდოს წინამძღვარ სვიმონის ნათლისმცემელში დანიშვნისა და დოდოს ქონების დავით-გარეჯისათვის გადაცემის გამო. „ქრისტეს აქეთ ჩღჳ. ქ. მეფის ირაკლის ბრძანებით, ჩვენ, ნინონმინდელმა საბამ წარვიყვანე ნათლისმცემლის მონასტერში დოდოს წინამძღვარი სვიმეონ, მას ჟამსა დავით-გარეჯის წინამძღვარი დავითიც ჩვენთან იმყოფებოდა, მივედით და ნათლისმცემლის მონასტერის წინამძღვრად განვანესეთ ღირსი მამა სიმეონ, რაც დოდოს მონასტერსა ჰქონდა... მიუგებარე დავით-გარეჯის მონასტერშიდ მე, ნინონმინდელმა საბამ წუხსით“ (52. 31, 32). ბ. ლომინაძე დაასკვნის, რომ 1760 წელს დოდოს მონასტერს აღარც რეზიდენცია აქვს თავისი, აღარც წინამძღვარი ჰყავს და მისი მამულების პატრონიც სხვაა – დავით-გარეჯა (რამდენიმე ხნით ნინონმინდელი). ეს კი ნიშნავდა მის სრულ გაუქმებას (52. 32).

არსებობს 1759 წლის 19 სექტემბრის საბუთი, რომელიც ეხება დოდოს მონასტრისათვის მამულის შეწირვას (64. 106). ბ. ლომინაძის აზრით, ეს ფაქტი ვერ გვირკვევს, თუ სად არის ამ დროს დოდოელთა რეზიდენცია (იგი არ გამოორიცხავს დავით-გარეჯასაც), მაგრამ ეს იმის უტყუარი დადასტურებაა, რომ 1759 წლისათვის დოდო გაუქმებული არ არის (გაუქმებულ მონასტერს მამულს არავინ შესწირავდა). მისი ფიქრით, ლეკების ხშირმა თავდასხმებმა გამოიწვია დოდოს მონასტრის დაუძლურება, რომელსაც მოჰყვა ჯერ მისი ბერთაგან დატოვება და შემდეგ სულ გაუქმება. არსებული მასალების საფუძველზე, თუ ჩავთვლით, რომ იგი დატოვებულ იქნა 1755 წელს (რასაც მაინცდამაინც მტკიცე საყრდენი არა

აქვს), მაშინ ამ დატოვებას ეპიზოდის მნიშვნელობა უნდა მივანიჭოთ. დოდოს მონასტრის საბოლოო დატოვება და გაუქმება მოხდა 1760 წელს (52. 32, 33).

ჩვენ ვერ დავეთანხმებით ბ. ლომინაძის მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ დოდოს მონასტერი იმის გამო, რომ მისი ქონება ნინოწმინდელმა დავით-გარეჯის მონასტერს მიაბარა, ამ უკანასკნელის საკუთრებაა, მისი მამულების პატრონია და ამით დოდოს მონასტერი დავით-გარეჯს შეუერთდა. დოდოს ქონება და მამულები ნინოწმინდელმა დავით-გარეჯს თავისი სურვილით გადასცა, რაზედაც მეტყველებს 1780 წლის ერეკლე II-სა და ანტონ II-ის ბრძანება დოდორქის მონასტრის ნინოწმინდის ეპისკოპოსის განკარგულებაში გადაცემის შესახებ. საბუთში ნათქვამია, რომ ნინოწმინდელმა თვითონ სთხოვა მეფეს, რომ დავით-გარეჯისა და ნათლისმცემლის მონასტრები გაჭირვებაში იმყოფებიან და ჩემთვის მობარებული დოდოსა და სამების ეკლესიის ქონება და მამულნი – ერთი დავით-გარეჯის მონასტრისათვის გადაეცათ და მეორე – ნათლისმცემლის მონასტრისათვის. ნინოწმინდელი, ბუნებრივია, ზრუნავს მისადმი რწმუნებული მონასტრების გაძლიერებაზე. აი, რას წერენ დოკუმენტში ერეკლე II და ანტონ II: „დავსწერეთ ბრძანება ესე შენდა მომართ ყოვლად სამღვდელო ნინოწმინდელ მიტრაპოლიტო უფალო საბა, ვინაჲთგან ძველთა გუჯრებთა შინა ეკკლესიისა შენისათა მეფეთა წინაპართა ჩუენთა მიერ ბოძებულთა ესრეთ წერილ იყო, ვითარმედ დოდოს რქის მონასტერი ყოვლად სამღვდელოს ნინოწმიდლისათვის მიგვიბარებიაო, სხვას ხელი არავისა აქუსო, გარდა იმისა ვინცავინ ნინოწმიდელი იყოსო... ამის შენდა რწმუნებულისა დოდოს მონასტრისა ყმისა და მამულისა, კვალად სამების ეკლესიის ყმისა და მამულისა, ორისავე მოგვახსენე და ვედრება ჰყავ ჩვენდა მომართ, რომელ დავით-გარეჯის მონასტერი და ნათლისმცემლის მონასტერი იწრო ყოფასა შინა არიანო, სახმართა ნივთთა საჭიროებისაგან და ჩემდა მობარებული დოდოს მონასტრის ყმა და მამული, დავით-გარეჯის არხიმანდრიტს გერმანეს და მისთა კრებულთა მოაბარეთო და სამების ეკლესიის ყმა და მამული ნათლისმცემლის არქიმანდრიტს ეფთვიმის და მისთა კრებულთა მიაბარეთო აღშენებადმდე დოდოს მონასტრისა და წმიდის

სამების ეკლესიისა, და ვინაოთგან არა მცირედი ზრუნვაჲ გაქუნდა მონასტერთათვის უდაბნოსათა, ვითა მწყემსსა და მაკურთხეველსა და მოურნედ ზედა მდგომარესა მათსა, ჩვენცა კეთილად ვრაცხეთ მოხსენება შენი და მივაბარეთ მოხსენებითა შენითა..." (128).

აღნიშნული საბუთი შემოკლებით აქვს გამოცემული ა. ხახანაშვილს, რომელსაც იგი 1779 წლით ათარილებს და რომელშიც სამების ეკლესიასა და ნათლისმცემელზე არაფერია ნათქვამი (187. 103, 104).

რაც შეეხება იმ ფაქტს, რომ დავით-გარეჯის მონასტრისათვის დოდოს მონასტრის ქონების ჩაბარება არ შეიძლება გავაიგივოთ შეერთებასთან, გვინდა დავიმოწმოთ ზემოთ ნახსენები საბუთი, სადაც ნათქვამია, რომ მეფე ნინოწმინდელს აკისრებს ამ მონასტრებისადმი ყურადღებასა და მზრუნველობას, რომ ძალადობითა და უსამართლობით არავინ შეანუხოს: „... ვიდრე აღშენებადმდე წმიდისა სამებისა ეკლესიისა, მისი ყმა და სამწყსო ხვედრებული შენი შენდავე რწმუნებული არს სამწყემსოდ, შენდა და შემდგომთა შენთა მიერ ნინოწმინდელთა განიგებოდეს, გარნა ანცა ნუ მოაკლებ ზედამხედველობასა, ორთავე მათდა რწმუნებულთა ყმათა და მამულთა (იგულისხმება დავით-გარეჯი და ნათლისმცემელი, რომლებზედაც ზემოთაა საუბარი – მ. შ.), რათა ძალდატანებით და უსამართლოდ მსახურებით არავინ შეანუხონ... აღინერა იანვრის ე, ქორონიკონს აქეთ ჩღჳ, ქართულსა ქორონიკონსა უჲჴ“ (1780 წ.) (128).

იმავეზე მიანიშნებს 1769 წლის საბუთი თეიმურაზ II-სა და იოსებ კათალიკოსისა ნათლისმცემლის უდაბნოს ნინოწმინდელისათვის მიბარების შესახებ, სადაც ნათქვამია: „და ახლა თქვენც, წმინდანო კრებულნო (იგულისხმება ნათლისმცემელი – მ. შ.), გიბრძანებთ, რომ ნინოწმინდლის ხელქვეშ იყვნეთ და იხსენებდეთ და ამ ნინოწმინდლისაგან იკურთხოოდეთ, როგორც დავით-გარეჯის და დოდოს უდაბნოები ემორჩილება (ხაზგასმა ჩვენია – მ. შ.) და ამ ბრძანების მიმდემ-მორჩილნი სამარადისოდ იხსენებდეთ“ (166. 843).

თანამიმდევრულადაა აღწერილი დოდოს მონასტრისა და მისი წინამძღვრის ამბავი 1778 წლის სიგელში, სადაც საბა ნინოწმინდელის მიერ დავით-გარეჯის წინამძღვარ გერმანესადმი მამულის მიბარების თაობაზეა საუბარი.

დოდოს მონასტრის წინამძღვარი სვიმონი მტრისგან შეეცნოებულ-
ლი ტოვებს მონასტერს და თავისი საეკლესიო ნივთებით, მამულები-
თა და ყმით დავით-გარეჯაში გადადის. რამდენიმე ხნის შემდეგ
სვიმონი ნათლისმცემლის წინამძღვრად გადაუყვანიათ ზენონის
ადგილზე. დოდოს ქონება დავით-გარეჯის მონასტერს დარჩენია,
თუმცა სვიმონს მოუწოდებია დოდოს მონასტრის სამკაული, მამუ-
ლი და ყმა „თან შეეტანა ნათლისმცემელში“... ამის ნება მისთვის არ
დაურთავთ, რადგან როგორც „უმკვიდრო“ ქონება, საერთო წესის
თანახმად, იგი წინონმინდელმა (ეპარხოსმა) ჩაიბარა (166. 917, 919).

ეხება რა აღნიშნულ სიგელს, ბ. ლომინაძე მიიჩნევს, რომ „წინო-
ნმინდელი შემდეგში ცდილა, თვითონ დაესაკუთრებინა დოდოს
ქონება. დოდოს აღდგენის მიზეზით, მას დავითისათვის გამოურთ-
მევია პირველად გადაცემული ქონება, მაგრამ, ეტყობა, ახლა აღარ
აპირებდა უკან დაბრუნებას. დავით-გარეჯის წინამძღვარს ენერგი-
ულად უზრუნია დაბრუნებისათვის (მეფესთან მისულა). აღნიშნული
1778 წლის საბუთი გაცემულია სწორედ იმასთან დაკავშირებით,
რომ წინონმინდელი ხელახლა უბრუნებს დავით-გარეჯას დოდოს
ქონებას. მოგვეპოვება 1779 წლით დათარიღებული მეფე ერეკლეს
„ბრძანებაც“ დავით-გარეჯისათვის დოდოს ქონების დაბრუნების
გამო (187. 103, 104). საბა ტუშიშვილი ანდერძის დამატებაში 1778
წლისათვის გადმოგვცემს დავითისათვის დოდოს ქონების გადა-
ცემის ამბავს, მაგრამ უკან გამორთმევის ფაქტს არ ახსენებს,
აშკარაა, მაღავს“ (5. 223, 334) (52. 32).

ჩვენი აზრით, ასეთი მიდგომა ამ საკითხისადმი არამართებუ-
ლია, რეალურ სურათს არ ასახავს და ბ. ლომინაძე უთანხმოების
ამბავს ამუქებს და აზვიადებს.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წინონმინდელმა საბამ თვითონ
სთხოვა მეფეს დოდოს ქონებისა და მამულების დავით-გარეჯის
მონასტრისათვის გადაცემა, ხოლო უკან გამორთმევის მიზეზს იგი
თავის 1778 წლის საბუთში გულწრფელად ასახელებს და განმარ-
ტავს: „შემდგომად მონასტრისა მის დოდოსსა აღშენებად ნებებად
ფიქრით მცირედს ხანს ისევ ჩამოგართვით, და მონასტრისა მის
აღშენება ავის დროსაგან და მისის უმაღლესობის მეფის მოუცლ-
ელობისაგან არ იქმნა და ჩვენც მივჰხედეთ, რომ შეუძლებლად

სწანდა აღშენება მისი იმ დროს" (166. 918). როგორც ჩანს, საქმის კურსში ყოფილა თვით მეფე და, უფრო მეტიც, სწორედ მას ვერ მოუცლია დოდოს მონასტრის აღსაშენებლად, ამიტომ იმის თქმა, რომ საბა თავის ანდერძში მალავს „უკან გამოერთმევის“ ფაქტს, არამართებულია, რადგან იგი ამის თაობაზე თავის საბუთში აღნიშნავს და ამის დამალვა არაფერში ესაჭიროება. ჩვენი აზრით, მეფესთან დავით-გარეჯის მონასტრის წინამძღვრის – გერმანეს – მისვლა განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ საქმის გაჭიანურების გამო დავით-გარეჯის მონასტერს დოდოს ქონება დიდად დაჰკლებია და წინამძღვარს ამის გამოსწორებაზე უზრუნია. რაც შეეხება 1779 წლის საბუთს, რომელსაც ბ. ლომინაძე იმონმებს და უწოდებს მეფე ერეკლეს „ბრძანებას“ დავით-გარეჯისათვის დოდოს ქონების დაბრუნების თაობაზე, მასში აღნიშნულ საკითხზე არაფერია ნათქვამი და მისი სრული ტექსტი (1780 წლისა და არა 1779-სა) ამის საფუძველს არ იძლევა. საბუთში აღნიშნულია მხოლოდ ის, რომ წინონმინდელმა თხოვნით მიმართა მეფეს დოდოს მამულების დავით-გარეჯის მონასტრისათვის გადაცემაზე, მეფემ შეასრულა ეს თხოვნა და წინონმინდელს მისი დაცვა-მზრუნველობა დაავალა.

აი, რას წერს საბა წინონმინდელი 1778 წლის საბუთში:

„ან ვინაჲთგან ღირსება შენი თვით მას მონასტერსა შინა დოდოსსა არს აღზრდილ, და ძალისამებრი ჭირდებულობა მოგაქუნდა მონასტერსა მას ზედა, და დროსა ამას მისრულ-იყავ წინაშე მისისა უწმინდესობისა, ყოვლისა საქართუელოჲსა პატრიარხისა, მეფის ძის ანტონი ნეტარისა, და შუამდგომელად აღგეძრათ წინაშე ძმისა მისისა ყოვლისა საქართუელოჲსა მეფისა ირაკლი მეორისად, რათა თქუენვე მოგბარებოდათ დოდოს მონასტრის სამკაული, ყმა და მამული. და მათ ბრძანეს ჩემდა მომართ ამისი აღსრულება. მეცა მხიარულ ვიქმენ, ვინაჲთგან სასოება მაქუნდა დავით-გარეჯის მონასტერსა ზედა შენც ფრიად საყუარელ ჩემდა იყავ“... (166. 918, 919). წინონმინდელმა დოდოს ქონება უკლებლივ დაუბრუნა დავით-გარეჯს და ნუსხით მიუთვალა. ამ სიგელს მეფე ერეკლეც ამტკიცებს.

ბ. ლომინაძის აზრით, დოდოს აღდგენა უცდიათ 1768-1778 წლებში, რაზედაც მონაშობს ერეკლე მეფის 1768 წლის საბუთიც, სადაც

მეფე ნინოწმინდელს აბარებს გაუქმებულ დოდოსა და ბერთუბნის ქონებას (ე. ი. მეორედ). საბუთი წარმოადგენს მეფის სანქციას აღნიშნული „ჩამორთმევის“ თაობაზე (204. 30; 52. 33).

ჩვენი აზრით, სწორედ 1768 წლის ამ საბუთის ძალით გამოართვა საბამ დოდოს მონასტრის ქონება დავით-გარეჯის მონასტერს და არა თავისი ნება-სურვილით ან თვითნებობით, ხოლო თუკი გარეჯის მონასტრებზე ნინოწმინდელი რაიმე გადაწყვეტილების განხორციელებას განიზრახავს, როგორც მათ მაკურთხეველ ეპისკოპოსს, იმის სრული უფლებაც მოეპოვება, რომ მეფის ნებართვით ეს გადაწყვეტილება სისრულეში მოიყვანოს.

ბ. ლომინაძის დასკვნით, დოდოს მონასტრის მაკურთხეველი ეპისკოპოსი ნინოწმინდელია XVI საუკუნიდან 1760 წლამდე (52. 146).

არსებობს მეფე ერეკლე II-ს საბუთი ნინოწმინდელ მიტროპოლიტ იოანესადმი დოდოს მონასტრის ზერის მის განკარგულებაში დატოვების შესახებ, რომელიც 1794 წლით თარიღდება: „წიგნი მოგენერა, მივიღეთ და რაც მოგენერა ვსცანით წმინდის დოდოს მონასტრის ზვარი შარშან ჩვენის ოქმით, როგორც მოგბარებოდეს წლეულ შენვე უნდა გებარებოდეს, რადგანაც გიმუშავნია და ღვთის მონყალეობით რომ მოირთელო, რაც იმ ზერის გამოსაყალი იყოს წმინდის დოდოს მონასტერს უნდა შეუნახო და მერმის წმინდის დავით-გარეჯის წინამძღვარს და კრებულთ უნდა მიაბარო წმინდის დოდოს მონასტრის მამული და რაც იმის გამოსაყალი იქნებოდეს, ნახევარს ისინი უნდა მოიხმარებდნენ და ნახევარს შენვე უნდა მოგაბარებდნენ, რომ დოდოს მონასტერს შეუნახევდე და ექესი საპალნე ღვინისა რომ მოგენერა ჩვენ მონასტრის არა გვინდა რა, ისიც გაყიდე და მონასტერს მოახმარე, მთიბათვის ით, ქორონიკონს უპბ“ (130).

მეორე, იმავე 1794 წლის, საბუთით ვგებულობთ, რომ მეფე ერეკლე ბრძანებას აძლევს საგარეჯოში მცხოვრებ დოდოს მონასტრის ყმებს, რომ ნინოწმინდის მიტროპოლიტ იოანეს დამორჩილდნენ: „ჩვენი ბრძანება არის ვინცავინ საგარეჯოში წმინდის დოდოს მონასტრის ყმანი ემყოფებით, ასე იცოდეთ: წმინდის დოდოს მამული და ყმა სრულად, აგრევე ზვარი და წისქვილი მათს ყოვლად სამღუდელოებას ნინოწმინდელს იოანეს მივაბარეთ ჟამა-

მდე, მანამდის მონასტერს ბინას მიეცემდით რასმე. ახლა თქვენს ბატონს ნინონმინდელს უნდა მიუდგეთ, ამისის სიტყვის მორჩილნი უნდა იყვნეთ ზვრის მუშაობაზედ... ხომ ყოვლითურთ აზატნი ხართ, როგორც დავით-გარეჯის მონასტრის ყმანი იმსახურებთან, თქვენც იმ გვარად უნდა იმსახუროთ. ამათის ყოვლად სამღვდელოების სიტყვის გამგონენი უნდა იყვნეთ. მარტის ით, ქორონიკონს უპბ" (131).

ხოლო მესამე, იმავე 1794 წლის საბუთით ვგებულობთ, რომ მეფე ერეკლე II ნინონმინდის მიტროპოლიტ იოანეს საგარეჯოში მდებარე დოდოს მონასტრის მამულებს გადასცემს მის განკარგულებაში: „ჩვენ მაგიერად მის ყოვლად სამღვდელოებას ბატონს ნინონმინდელს მიტრაპოლიტს იოანეს, ასე ეუწყოს მერმე, საგარეჯოს წმინდის დოდოს მონასტრის ზვარი, ნისქილი და სახნავი მამულები და ყმები თქვენთვის მოგვიბარებია, თქვენ მოუაროთ და ზვარიც კარგად უნდა ამუშავებინოთ, რაც ამ მონასტრის მამულის შემოსავალი იყოს, სრულებით თქვენ უნდა გებარებოდესთ, რაც გამოსავალი ექნებოდეს ან ღვინო, ან პური, ჟამზედ თქვენ უნდა გაყიდოთ... წლევეანდელი ზვრის გამოსავალისა ასე დაგვინერია, რადგან ზვარი თეოდოსი წინამძღვარს უმუშავნია. ამ ზვრის გამოსავლიდამ ნახევარი ერგებოდა, მაგრამ ჩვენ ათი საპანის ღვინის მეტს აღარა ვთხოვთ, ეს ათი საპანე ღვინოც ახლა თქვენ უნდა მოგაბაროთ და ჟამზედ ან რაც ზვრის მუშასა და ან მოჯამაგირეს ზვრისას გადარჩეს, უნდა გაყიდოთ, როგორც გვიბძანებია მონასტერს უნდა ენახებოდეს თქვენის ყოვლად სამღვდელოებისაგან, მარტის ით, ქორონიკონს უპბ" (132).

როგორც ჩანს, მეფესა და ეპისკოპოსს, მართლაც, მიზნად ჰქონდათ დოდოს მონასტრის აღდგენა და მისი მამულებიდან შემოსავლის შენახვას მეფე ნინონმინდელს ავალებს, მაგრამ საბუთებიდან არ ჩანს, მოხდა თუ არა ეს აღდგენა. როგორც ეტყობა, იგი ვერ განხორციელდა.

1793 წელს დავით-გარეჯის წინამძღვარი თეოდოსი სთხოვს მეფეს ნუ წაართმევს მას დოდოს მამულებს, მაგრამ მეფის ბრძანება მტკიცეა. „ღმერთმან თქვენს მოხუცებულს წინამძღვარს თეოდოსის, თუ დოდო აშენდება ჩვენ მზად ვართ წავიდეთ, თუ

არა და ღიქნებით, გვედრებით დოდოს მამულებს ნუ წაართმევთ დაჯალ-გარეჯს* (187. 46). ჩანს, დოდოს მამულები დავით-გარეჯს 1794 წელს ჩამოერთვა და კვლავ ნინოწმინდელს მიებარა ვიდრე ღოღოს აღმენებამდე. 1793 წელს დოდოს მამულები და ქონება რომ ჯერ კიდევ დავით-გარეჯს აბარია, მონაწილეს საბუთი, რომლის ძალითაც იოანე ნინოწმინდელი თეოდოსი წინამძღვარს აბარებს დოდოს ქონებას (85).

რაც შეეხება თვითონ დავით-გარეჯის მონასტერს, მისი მამულების მეურვეობაც ნინოწმინდელს ევალება. 1590 წლის სიგელით ვგებულობთ, რომ ალექსანდრე მეფე დავით-გარეჯის მონასტერს სწირავს სოფელ ჟატს, ხოლო დოდორქას – სოფელ ტაზრებს, მათაანს და „უჯარმოს კუამლი კაცი ოთხი, დეკანოზი, ყარაული ორი და თუალზე ზუარი და მისი მეზურე... ასრე რომე, ამაზედ ჳელი არავის შეუვიდოდეს, არა მოურავსა, არცა ნაცვალსა, ერთი ვინგინდავინ იყოს ნინოწმინდელი, მისთვის მიგუიბარებია“ (36. 81, 82).

ბ. ლომინაძეს გარკვეული აქვს, რომ 1739-40 წლიდან 1751 წლამდე დავით-გარეჯა ნეკრესელის საეპისკოპოსოში შედის, თანაც ნეკრესელი ეპისკოპოსი (იოანე) იმავე დროს დავით-გარეჯის წინამძღვარიცაა. ამას ასაბუთებს არა მხოლოდ პირდაპირი ჩვენება „ნეკრესელის“ წოდებულებისა, არამედ თვით ის ცოცხალი ურთიერთობა, რომელიც ნეკრესელს დამყარებული აქვს დავითის ყმამამულთან.

1751-1764 წლებში დავით-გარეჯა უკვე ბოდბელის საეპისკოპოსოში ინაცვლებს. ბოდბელი (იოანე) იმავე დროს მონასტრის წინამძღვარია, რომელიც, ჩვეულებრივ, სამამულო საქმეებსაც განაგებს (52. 141).

როგორც ვიცით, დავით-გარეჯის წინამძღვარი იოანე ჯორჯაძე ერთდროულად აიყვანეს საეპისკოპოსო ხარისხში, ჯერ ნეკრესელად, შემდეგ ბოდბელად. ბ. ლომინაძის გამოკვლევით, ნეკრესის ეპისკოპოსობა მას 1740-1751 წ. აპრილამდე ეჭირა, ბოდბის ეპისკოპოსობა – 1751 წ. მაისიდან 1763 წლამდე („ნეკრესელი მიტროპოლიტი და წმ. დავითის მამა“, შემდეგ „ბოდბელი და წმ. დავითის მონასტრის მამა“) (52. 151). რაც შეეხება დავით-გარეჯის

წინამძღვარსა და არქიმანდრიტ დავით ვაჩნაძეს, იგი 1729 წელს მიდის დავით-გარეჯში, 1729-1751 წწ. აქვე მოღვაწეობს, 1751-1762 წწ. ხდება დავით-გარეჯის „არხიმანდრიტი“, ხოლო 1764 წელს – ბოდბელი ეპისკოპოსი (იოანე ბოდბელის გარდაცვალების შემდეგ). 1751 წლიდან დავით-გარეჯის მონასტერს ერთსა და იმავე დროს განაგებენ: ბოდბელი იოანე ჯორჯაძე, როგორც „წმ. დავითის მამა“ და დავით ვაჩნაძე, როგორც „არხიმანდრიტი“ (52. 152).

აღსანიშნავია, რომ დავით-გარეჯში მისულ დავით ვაჩნაძეს 1729 წელს მასწავლებლად ჰყოლია ჯერ წინონმინდელი იოსებ ვაჩნაძე (რომელიც მისი სისხლით ნათესავიც იყო), შემდეგ 1740-1751 წლებში – იოანე ნეკრესელი (რომელიც 1751 წელს ბოდბელი ხდება და არქიმანდრიტობას დავითიც ამ წლიდან იწყებს).

არსებობს ერთი უთარილო წერილი (XVIII ს. I ნახევრისა), სადაც იოსებ წინონმინდელი იოანე ნეკრესელს შენდობას სთხოვს: „... ესეც მოიგონე და მოიხსენე: როდისაც მე და თქვენ ღმრთის შუამდგომელობით და წმინდის დავითის თავდებობით ერთმანეთს ჴელი ჴელს მივეცით, წი[ნა]მძღრობაც მოგართვი აღ[ა]ლის გულით და ჩემი ცოდვილი სულიც და სიცოცხლეც ყველა თქვენ შეგვედრე.

თქვენც მხიარულის გულით და კეთილის პირით დიდი აღთქმა და პირობა აღმითქვი.

ახლა ხომ ჭეშმარიტად ვიცი, მას უკან ბევრი განყენინე, ბევრი თქვენი ურჩეობაც ვქენ, ბევრჯელაც შეგანუხე, მაგრამ ღმერთი ხომ კაცთმოყუარებისათვის ზევით ქვეყანაზედ გარდამოჭდა და ცოდვილნი შეინყალნა... ყოველი ჩემი შეცოდება მომიტევეთ, შემინყალეთ და მანამდის ამ სოფელს სცხორებდით, ჩემის ცოდვილის სულის მოხსენებას ნურც თქვენ დაივიწყებთ და ნურც თქვენი კრებულნი“ (166. 814, 815).

წერილიდან ნათლად ჩანს, რომ თავის დროზე იოანე ნეკრესელისათვის დავით-გარეჯის წინამძღვრობა იოსებ წინონმინდელს თავისი ნებითა და სურვილით გადაუცია. ეს გადაცემა დროებით ხასიათს ატარებს, რადგან წერილიდან იკვეთება, რომ იოსებ წინონმინდელი თითქოს შეუძლოდა და ნეკრესელს შენდობასა და ლოცვებში მოხსენიებას შესთხოვს მანამდე, სანამ ცოცხალი იქნება

ისიც და მისი კრებულიც (ამ მოსაზრებას ბ. ლომინაძეც უშვებს - იოსები ავადმყოფი ხომ არაა ამ პერიოდში?).

თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ დავით-გარეჯი 1739/40-1751 წლებში ნეკრესელის სამწყსოა და იმასაც, რომ იოსებ ნინოწმინდელი დაახლოებით 1702-1737 წლებში მოღვაწეობს, ხოლო 1742 წელს გარდაიცვალა (175. 170), უნდა ვივარაუდოთ, რომ ნერილი მის გარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრეა დაწერილი, ხოლო ნეკრესელისადმი დავით-გარეჯის მონასტრის მიზარება მისი ეპისკოპოსობის ბოლო წლებში, დაახლ. 1737 წლისთვის, უნდა მომხდარიყო (შესაძლოა, მისი ავადმყოფობის გამო).

შემდგომი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსი იოანე ჯანდიერი 1743 წლის სიგელში ნიკოლოზ ალავერდელისადმი აღნიშნავს, რომ ნეკრესელმა, რომელიც ხარისხით ნინოწმინდელზე დაბლა იდგა, „ბისონი და მიტრა იშოვა“, ამიტომ ნინოწმინდელიც ალავერდელისაგან ბისონს ითხოვს (როგორც უწინდელი ნინოწმინდელნი ატარებდნენ) და მორჩილებას აღუთქვამს (166. 249, 250). ალავერდელმა მისი თხოვნა დააკმაყოფილა და ნინოწმინდელს ბისონის ტარების უფლება მიუღია.

ამ სიგელიდანაც ჩანს, რომ ნეკრესელი ამ პერიოდში, მართლაც, გაძლიერებულია და მისი დავით-გარეჯის წინამძღვრობაც ამაზე მეტყველებს.

1742 წლის ახლო დროის ერთი საბუთით ვგებულობთ, რომ დავით-გარეჯის საქმეებზე ნეკრესელთან ერთად ნინოწმინდელიც საქმის კურსში უნდა ჩააყენონ. კერძოდ, დედოფალი თამარი ნეკრესელ იოანეს წერს: „... მრავალი თქვენის სიკეთე-მიუწდომელის თავის შესაფერი მოკითხვა და ჯელს მთხვევნა მოგვიხსენებია: აკურის საქმეზე წიგნი მოგენერათ და თქვენმა მზემ რამნამს ეგ ითქვა და მაგისი წიგნი მოვიდა, ბატონმა მაშინვე ასე უბრძანა: ჩემი საქმე არ არისო, ნინოწმინდელისა და ნეკრესელის საქმეაო. გეპრიანებოდესთ უბოძეთ და როგორც გინდოდესთ ისე ქენით. ჩვენის შეწუხებულის ცხოვრების შესავედრებელს ბატონს ნინოწმინდელს თაყვანისცემით წმინდას მარჯვენეს ამბორებას მოვახსენებ“ (64. 97).

1760 წლიდან დავით-გარეჯის მონასტერი კელავ ნინოწმინდელ ეპისკოპოსს ემორჩილება, ის განაგებს დოდოს მონასტრის ქონებას და ნათლისმცემელსაც (166. 843).

რაც შეეხება ბერთუბნის მონასტერს, როგორც ასევე ბ. ლომინაძემ გაარკვია, იგი ოთხ მოქმედ მონასტერთა შორის მოხსენიებულია ჯერ კიდევ 1702 წელს. 1707 წელს ბერთუბანი დაცარიელებულია, ხოლო 1716 წლისთვის ის უკვე მოქმედი. ამას მოწმობს 1716 წ. საბუთი, რომელიც ბერთუბნისთვის მამულის შეწირვას ეხება. ასევე ბერთუბნის მოქმედებას ამ პერიოდში ადასტურებს ვახუშტის ერთი მინიშნებაც. ქართლის მეფის იესეს ზეობაში ვახუშტის დასახელებული ჰყავს „იოანე სააკაძე, გარესჯის ბერთუბნის მამა“. ამავე პირს – „მამა იოანე მანგლელს“ – დასახელებს ნინოწმინდელი საბა ტუსიშვილი თავის ანდერძში (52. 29, 30). კერძოდ, საბა აღნიშნავს, რომ „ქ“დ მრავალმთის ბერთუბნისათვის შეწირულ იყო ჩითუხას ჭევი და ყაზანიანი, თავისის სახასოს ნაზურევითა, ხოდაბუნებითა და საწნავეებითა ძუძლთა მეფეთაგან და ამ შემოწირულობის გუჯარი მის მონასტრისა ყოვლად ღირსსა, წმიდასა მამასა იოანე მანგლელს რუსეთს გაჰყოლოდა, და ბერთუბანს სოფელში მდგომნი მონასტერს ამ მამულებს ეცილებოდნენ.

იგი ძველი შემოწირულობის გუჯარი რუსეთით მე მომივიდა, მეფესთან ვილაპარაკეთ, ბერთუბნელნი განცრუვდნენ, და ეს მამულები მონასტერს დარჩა“ (5. 232) (იხ. ჩვენი ნაშრომი „წმ. იოანე მანგლელი (სააკაძე)“. თბ. 2000).

1768 წლის ერთი საბუთის ცნობით, ბერთუბანი უკვე გაუქმებულია და ნინოწმინდელისათვის არის მიბარებული. საბუთის რუსული შინაარსი ფურცელადეს დათარიღებული აქვს 1767 წლით (52. 29; 204. 29, 30).

დავა ნინოწმინდელის ეკლესიის ყმებსა და ბერთუბნელებს შორის შემდგომშიც გრძელდება. 1801 წელს ანტონ კათალიკოსი წერს საგარეჯოს მოურავს, რომ სათიბსა და სახნავზე ჩხუბი შეაჩეროს და სასამართლომდე ორივე მხარემ მოიცადოს. „... მერმე ყოვლად სამღუდელო ნინოწმინდელმა მოგვახსენა და შემოგვჩივლა, ბერთუბნელთაგან და თავის ეკლესიის ყმათა ჩხუბი, წინააღმდეგობა და სათიბსა და სახნავზედ ცილობა. ეს დავა და ცილობა სანატრელის მამის ჩვენის დროსაც ყოფილა და ჩვენის ძმის მეფის გიორ-

გის დროსაც და ორისავე ოქმი აქვს, რომ ერთმანერთში დაეა და შფოთი დაუყენებიათ სამართლამდე ჩვენს ნახვამდეო. ორნიც მიიცვალნენ და აქამომდე დარჩა. ახლა თქვენ უნდა მიხვიდეთ და უფროს უფროსნი კაცნი თან იახლოთ და მაგათი შფოთი და დაეა უნდა დააცხროთ... ყველამ მოიცადოს და უბრალოს დავას ნუ ას-ტეხენ, ჩვენ მოგვიცადონ... ჩვენს გუჯრებს, მონასტრის გუჯრებს და ნინოწმიდლის გუჯრებს ყველას გავსინჯავთ და ერთმანერთს შევამონშებთ და ისე რიგიანად განვასამართლებთ..." (115).

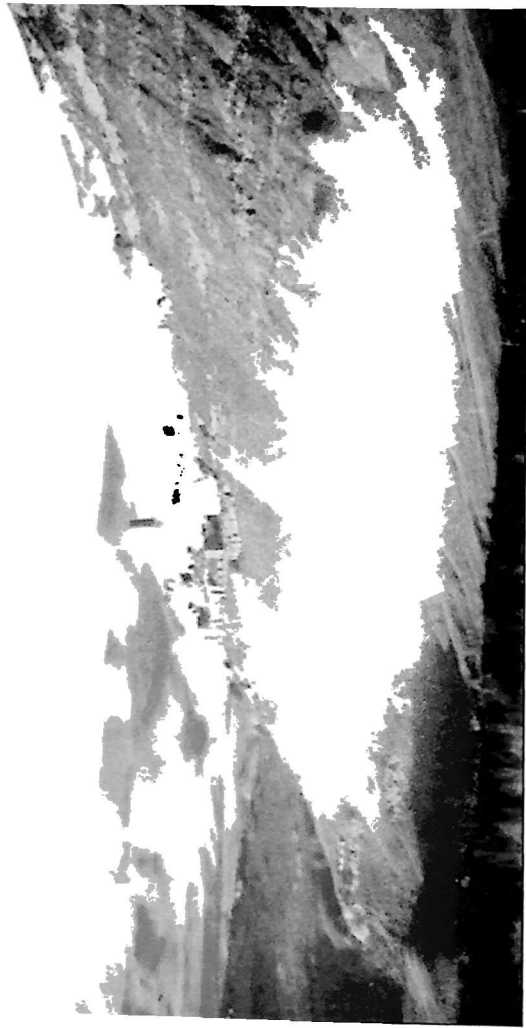
როგორც ჩანს, XIX საუკუნის დასაწყისისთვისაც ბერთუბ-ნის მამულებს ნინოწმინდელი განაგებს, თუმცა ზოგიერთი დავის გადანყევტაში მეფისა და კათალიკოსის ჩარევა აუცილებლობითაა განპირობებული.

ნათლისმცემლის მონასტრის შესახებ ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონ-და საუბარი, როცა XVII საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი დავადგინეთ. როგორც აღვნიშნეთ, არ-ამართებულად მიგვაჩნია ბ. ლომინაძის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ნათლისმცემლის ნინოწმინდიდან გამოსვლა XVII საუკუნის 80-იან წლებში უნდა მომხდარიყო (52. 141). ჩვენი აზრით, ეს გამოყო-ფა, რომელიც იოსებ არაგვის ერისთავის ძის ნინოწმინდელობისა და ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის სამეპლობის პერიოდს უკავშირდ-ება, უნდა მოდიოდეს დაახლოებით 1692-1693 წლებზე, რადგან იგი ერეკლე I-ის მეფობის (1688-1703 წწ.) წლებშიც თავსდება და ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის სხვა კათედრებზე მოღვაწეობის თარი-ღებშიც არ ექცევა (იხილეთ ნაშრომის გვ. 71-73).

1760 წელს მეფე თეიმურაზ II და ერეკლე II ნინოწმინდელ სა-ბას ნათლისმცემლის უდაბნოს უბრუნებენ (166. 843). 1761 წლის სიგელით საბა ნინოწმინდელი ნათლისმცემლის მონასტერს მამუ-ლებსა და ყმებს სწირავს: რადგან ნათლისმცემლის მონასტერი ისევ ჩვენს ეკლესიას მიეცა და კიდევ უჭირდა მამულზედ, მეფე-ების და კათალიკოზის ნებითა და ბრძანებითა ჩვენც, ნინოწმინდე-ლა სამამ ჩვენის ეკლესიის მემკვიდრე ყმა, თვალზედ მსახლობელი ლაფერიშვილი იესე თავისის მამულით და სამართლიანის სამძღვრ-ით, მეორე დემეტრე გესელიელის მამულზედ მსახლობელი თავისის სამართლიანის მამულითა. კიდევ ერთი ბეითალმანი მამული ლო-

ნმ. დაეით გარეჯელის ლავრა. VI-XIX

გარეჯის წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი. VI-XIX სს

რიაშვილის ნაქონი შემოგწირეთ წმინდას ნათლისმცემლის მონასტერს და მივაბარეთ ღირსს მამას სვიმონს..." (ფ. 1449, ს-2746).

1806 წლის საბუთით კი, რომელსაც სტეფანე ნინოწმინდელ-რუსთველი წერს, ვგებულობთ, რომ ერეკლე II-ის დროს ნათლისმცემლის მონასტერს ოცი თუმანი ჯამაგირი ეძლეოდა, შეიდი ხალვარი პური, ორი ლიტრა წმინდა სანთელი, ხოლო გიორგი XII-ის დროს მოემატა ხუთი თუმანი, „რომელიცა შეიქმნებოდა თეთრი ოცდა ხუთი თუმანი" „რომელიცა ხაშმისა სოფლისა ენდროს შემოსავლის მაღიისა ბაჟი იქმნებოდა და გამოერთმეოდა, ისიცა წმინდისა მონასტრისათვის შემოეწირა და მათ მიერ ბოძებული ოქმებიც გახლავსთ..." (120). ნათლისმცემლის მონასტრის ყმებს ბაჟი არ მოეთხოვებოდათ.

როცა ნათლისმცემელი სამეხელის სამწყსოს წარმოადგენდა, პატარძელის მინების ნაწილი მის საკუთრებად ითვლებოდა. შემდგომში ერეკლე II გასცემს ბრძანებას, რომ პატარძელელებმა აღებული მოსავლიდან ღალა საბა ნინოწმინდელს გადაუხადონ. „ჩვენი ბრძანება არის ნამანგლელების შვილო დავით, მერე სამეხელის მამულში თუ რამ პატარძელელთ უხნასთ, სამართლიანი ღალა გამოართვი და ნინოწმინდელს საბას მოაბარე. აღწერა მკათათვის იზ, ქორონიკონი უფდ (1776 წ.)" (147).

მიმდინარეობს დავა პატარძელელებსა და სამეხელის ყმებს შორის, პატარძელელებსა და ხაშმელებს შორის მინების თაობაზე, რომელსაც მეფე და კათალიკოსი აწესრიგებენ.

ბ. ლომინაძის დაკვირვებით, ეპარქოსის მოქმედებას მეფე განსაზღვრავს. ეპისკოპოსი მეფის წარმომადგენელია გარეჯის მონასტერში... გარეჯა XVIII საუკუნეში უშუალოდ მეფის ხელდებულია, ის მცხეთისგან გამოყოფილია (52. 143).

ჩვენი აზრით, ასეთი დასკვნა ცოტა გაზვიადებულია. მართალია, მეფის ნებართვა და ბრძანება გადამწყვეტია საეპისკოპოსოს საქმეთა მოგვარებაში, მაგრამ კათალიკოსის ნებართვაც მეფესთან ერთად ხშირად ახლავს სიგელებს, რაც მისი ხელმოწერითაც დასტურდება, მონმეთა რიცხვში კი ხშირად გვხვდებიან ეპისკოპოსების.

ნინოწმინდელს ევალებოდა დავით-გარეჯის მონასტრები დაეცვა ძალადობისა და უსამართლო მოხელეებისაგან. გარეჯის რომე-

ლიმე მონასტრის გაუქმების შემთხვევაში მონასტრის ყმა-მამული და ეკლესიის ქონება ნინოწმინდელს უნდა ჩაეხარებინა და მის აღდგენამდე განეგო. ნინოწმინდელი იყო გარეჯის მონასტრების მაკურთხეველი. ის ზრუნავდა სამონასტრო შტატის დაცვა-შენარჩუნებაზე. მართალია, მეფე ერეკლე მონასტრის სამეურნეო საქმეებში, მაგრამ არა მარტო იმისათვის, რომ, ბ. ლომინაძის სიტყვით, ეს მოწმობა მეფის კართან მონასტრის ღრმა სიახლოვისა და ნინოწმინდელი მეფის ნების უშუალო შემსრულებელია, არამედ იმისათვის, რომ მეფე ზრუნავს ეკლესიების ბედზე და რასაც ნინოწმინდელი თავისი ძალებით ვერ უმკლავდება, მეფე ეხმარება და გვერდში უდგას ამა თუ იმ საქმის განხორციელებაში, ხოლო გადანაცვებილების მიღების დროს მეფე ითვალისწინებს ეპისკოპოსის თხოვნას და მისი ნების პატივისცემის ნიშნად უმტკიცებს სიგელებს. ასეთი დამოკიდებულება დამახასიათებელია განსაკუთრებით XVIII საუკუნისათვის.

რაც შეეხება ეპარქიალურ დამოკიდებულებას, ვიცით, რომ არსებობდა სამწყსო გადასახადები, რომელთაც მოსახლეობა ეპისკოპოსს უხდიდა, მაგ.: დრამა, სახუცო, სანირავი, ნიშანი, წასახური.

გარკვეულ პერიოდში საგარეჯოს საყმო გლეხური ფენა გათავისუფლებული იყო სამწყსო გადასახადისაგან. საეკლესიო გადასახადების შეუვალობა ხელს უწყობდა დაკნინებული საგარეჯო მამულების ეკონომიკურ აღდგენას (52. 145).

არსებობს ერთი საბუთი XVIII საუკუნის I ნახევრისა, საიდანაც ვგებულობთ, რომ ამ პერიოდში ნინოწმინდელსა და გარეჯის მესვეურთა შორის მწვავე კონფლიქტი ჩამოვარდნილა, რაც გარეჯის ნინოწმინდის საეპისკოპოსოდან გამოყოფის ცდამდეც მისულა.

დავითისა და დოდოს მონასტრების ბერები ნინოწმინდელს განუდგნენ და მისი მოხსენიება შეწყვიტეს, ამასთან, კათალიკოსს მიმართეს, რომ აეღო გარეჯის მაკურთხეველობა. მათ მიმხრობია ნათლისმცემლის (მაშინ სამების ეპარქიაში მყოფი) მონასტერიც. „ღმერთმან მოგცათ სამი მონასტერი საუკუნოთ. ახლა თქვენ იცით“ (64. 258). კონფლიქტის მიზეზი გამხდარა ნინოწმინდელის სიმკაცრე და უდიერი მოპყრობა. მას ერთ-ერთი ბერისათვის უცემია. ბერები ქებით მოიხსენიებდნენ წინანდელ ნინოწმინდელებს,

რომლებიც თურმე, „ვისაც ბერს დაახელებდა... ძმათა და მშვიდობითა მიიჩნევდა, ანირვინებდა, აჩუქებდა, ნუგეშინის – სცემდა და ასე გაისტუმრებდა“. ბერები კათალიკოსის ეკონომიკური და მატერიალური დაინტერესებით მიმხრობასაც ცდილობენ: „არავინ გასცთინოთ, ამ მონასტრისთანას საშოვარს ვერას იშოვნით“-ო (52. 145).

ძნელი სათქმელია, აღნიშნულ ნინონმინდელ ეპისკოპოსში, რომლის სახელიც არ იხსენიება, რომელი ნინონმინდელი იგულისხმება. XVIII საუკუნის I ნახევარში რამდენიმე ეპისკოპოსი მოღვაწეობდა, თუმცა ფაქტი, რასაც ბერები აღწერენ, მართლაც, მწვავე კონფლიქტის მიზეზი უნდა გამხდარიყო, მაგრამ გაურკვეველია, თუ კონკრეტულად, რის გამო წარმოიშვა ეს კონფლიქტი.

ბ. ლომინაძის ფიქრით, გარეჯის უდაბნოებისა და მისი ყმა-მამულის შესვლა სანიონმინდლოში, ჯერ კიდევ ლევან კახთა მეფის (1520-1574 წწ.) დროს, არ უნდა იყოს პირველადი, მაგრამ მისი აზრით, „ლევანმა მცხეთისაგან გამოჰყო უდაბნოები და სამეფოდ დაიჭირა. უეჭველია, მაშინ ეპარქიალურადაც მოხდებოდა კათალიკოსისაგან გამოყოფა. ეს მოხდა 1532 წლამდე. მეფემ ვერ შეძლო მონასტრების სამეფოდ შენარჩუნება, იგი მხოლოდ ეპიზოდური ხასიათის გამოდგა. მაგრამ შესაძლებელია, მან შემდეგში მცხეთისაგან „ჩამოშორება“ იმით მაინც განახორციელა, რომ უდაბნოები ნინონმინდელ ეპისკოპოსს გადასცა სამწყსოდ. ასე რომ, მოსალოდნელია, ნინონმინდელისადმი უდაბნოების დაქვემდებარება ლევანის პოლიტიკის ერთი ნაწილი იყო მცხეთის მიმართ“ (52. 138).

ჩვენი აზრით, ლევან კახთა მეფემ ისტორიული სამართლიანობა აღადგინა და აქ არაფერ შუაში უნდა იყოს მისი მცხეთასთან დამოკიდებულება. წყაროები მიაწინებენ იმაზე, რომ ნინონმინდელი ადრიდანვე ყოფილა „ათორმეტ უდაბნოთა მაკურთხეველი არქიმანდრიტი“, XIII საუკუნის „განგება დარბაზობის“ მიხედვითაც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იგი „არქიმანდრიტია“. ამასთანავე, რო-არტაგ-გუჯარში, რომელიც შედგენილია 1767 წელს, აღნიშნულია, რომ ნინონმინდელი ადრე თვით თბილელზე ზემოთ მჯდარა, მაშინ, როცა თბილისი ჯერ კიდევ არ იყო დედაქალაქი და ეს ყოველივე დაწერილი ყოფილა „განჩინებასა შინა მეფეთა გვრგვინოსან ყოფილთა და დარბაზობისათა“ (103. 25r).

ბოლოს კი გვინდა, დასკვნის სახით გავაკეთოთ შემდეგი.

ბ. ლომინაძის აზრით, გარეჯის უდაბნოებისა და მისი ყმა-მამულის მაკურთხეველ ეპისკოპოსებად გვევლინებიან: რუსთველი IX ს., კათალიკოს-პატრიარქი XV-XVI სს. დავითისათვის: ნინოწმინდელი XVI ს.-დან 1739-40 წ.-მდე, ნეკრესელი 1740-1751 წწ., ბოდბელი 1751-1764 წწ. და ნინოწმინდელი 1764-1810 წწ. დოდოსათვის: ნინოწმინდელი XVI ს.-დან 1760 წ. ნათლისმცემლისათვის: ნინოწმინდელი XVI-XVII ს. 80-იან წ., სამეპელი XVII ს. 80-იანი - 1760 წ. და ნინოწმინდელი 1760 წ. - ბოლომდე (52. 146).

ჩვენი ვარაუდით კი სურათი ასე გამოიყურება:

დავითისათვის ნინოწმინდელი XVI საუკუნიდან 1737 წლამდე (იოსებ ვაჩნაძემ თავის ნინოწმინდლობაში გადასცა იოანე ნეკრესელს დავით-გარეჯი, ის მოღვაწეობდა 1702-1737 წლებში), ნეკრესელი - 1737-1751 წწ., ბოდბელი - 1751-1760 წწ. (1760 წლის საბუთში ნინოწმინდელის სამწყსოში იხსენიება დავით-გარეჯის მონასტერი) (166. 843) და ნინოწმინდელი 1760-1810 წწ. დოდოსათვის: ნინოწმინდელი XVI საუკუნიდან 1760 წლამდე და 1794 წლიდან ბოლომდე. ნათლისმცემლისათვის: ნინოწმინდელი XVI ს.-დან XVII საუკუნის 90-იან წლებამდე (1692-1693 წწ.), სამეპელი 1692-1693 წლიდან - 1760 წლამდე და ნინოწმინდელი 1760 წ. - ბოლომდე.

აღსანიშნავია ისიც, რომ დავით-გარეჯის მონასტერთა გადაცემა სხვა ეპისკოპოსისათვის XVI-XVIII საუკუნეების მანძილზე ხდება დროებით და ხდება ნინოწმინდელი ეპისკოპოსის ნებართვით კონკრეტულ სიტუაციასთან დაკავშირებით. საერთოდ კი, დავით-გარეჯის უდაბნოთა მაკურთხეველი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსია.

1. ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს საზღვრები

კახეთის სამეფოს საზღვრები, როგორც ვიცით, იყო: დასავლეთით მდ. არაგვი, სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით მდ. მტკვარი, ჩრდილოეთით კავკასიონის მთიანი ქედი... (169). 1929 წლიდან საგარეჯოს რაიონი გარე-კახეთის რაიონის სახელწოდებით შედის თბილისის ოლქში, 1930 წლიდან დამოუკიდებელი რაიონია. სამხრეთით ესაზღვრება აზერბაიჯანის რესპუბლიკა, დასავლეთით - გარდაბნის და მცხეთის, ჩრდილოეთით - თიანეთის, ახმეტისა და თელავის, აღმოსავლეთით - გურჯაანისა და სიღნაღის რაიონები. ფართობია - 1515, 5 კმ², მოიცავს ქალაქსა და 42 სოფელს (170).

გიულდენშტედტის მოგზაურობის დროს (1772 წ.) საგარეჯოს საზღვრები ასე გამოიყურება: „კახეთის მხარეს თვალსაგარეჯოს უჭირავს იორის ქვედა დინება და მთისწინეთის ქვემო ნაწილი და მისი ვაკეები. მასვე ეკუთვნის კედლებით და ციხეებით აღჭურვილი ადგილები: 1. მანავი, ყველაზე განაპირა აღმოსავლეთი ადგილი, 2. ნათლული, 3. მარტყოფი, რომელსაც თელიან ქალაქად, 4. ნორია, 5. ლოჭინი, 6. პატარძეული, 7. მონასტერი ნინოწმინდა, 8. ნანია, 9. საგარეჯო, რომელსაც აგრეთვე ქალაქი ჰქვია... იორზე: სეგურანი-ციხე, ორივის ციხე, პატარძელის ციხე, ნინოწმინდას მონასტერი, მანავის ციხე... იორზე... თითქმის ყველაფერი უდაბური და განადგურებულია“ (14. 261).

აღმოსავლეთ საზღვრის მანავამდე გადანევა აქ, მართლაც, გაზვიადებული ჩანს, თუმცა არის მოსაზრება, რომ შესაძლოა, გიულდენშტედტის საზღვრები ეხება საგარეჯოს სამოურავოს... გამოდის, რომ საგარეჯოს მოურავის ხელქვეითაა მხარე თბილისიდან (ნათლული, მარტყოფი, ნორიო, ლოჭინი) მანავამდე (29. 128).

XVIII საუკუნის კიდევ ერთი აღწერა ამ მხარისა ეკუთვნის იოანე ბატონიშვილს (31. 355). რაც შეეხება ვახუშტის აღწერას, ჩვენ მას ზემოთ უკვე შევეხეთ.

გარე კახეთი, ფიზიკური გეოგრაფიის თვალსაზრისით, ორი ძირითადი კომპონენტით ხასიათდება: ივრის ზეგანი და გომბორის ქედი, აქ ივრის ხეობის შუა წელს ჩრდილო-დასავლეთით ეკვრის გომბორის ქედი, საიდანაც სათავეს იღებენ მდ. ივრის მარცხენა შენაკადი ხეობები: გომბორის, სამეხის, პატარძელის, ნინონმინდის, საგარეჯოს (თვალთხევი), გიორგინმინდის, თოხლიაურის, მანავის, ჩაილურის და შიბლიანისა (29. 113).

ნინონმინდის საეპისკოპოსო საგარეჯოს რაიონს მოიცავდა, მაგრამ არა იმ გაგებითა და ფართობით, როგორიც დღეს გვაქვს. ეპარქიის საზღვრები საუკუნეთა მანძილზე ხან იზრდებოდა და ხან მცირდებოდა, თუმცა ხშირად იგი შიგნით კახეთის სოფლებსაც და 1758 წლიდან კი – მთლიანად ჭერემის ეპარქიასაც მოიცავდა, 1766 წლიდან კი მას ეკუთვნის კანარის (სამებელის) ეპარქიის ნაწილიც.

XVI საუკუნის ნინონმინდის საეპისკოპოსოს საზღვრები ძნელი დასადგენია, რადგან წყაროები ძალზე მცირეა, მაგრამ XVII საუკუნისათვის ჩვენ მოგვემოვება 1654 წლის საბუთი „მცხეთის სვეტიცხოვლისა და საგარეჯოელთა სადავო მთისა და მინების საზღვრების დადგენის შესახებ“, სადაც განსაზღვრულია მცხეთელთა და საგარეჯოელთა კუთვნილი მინებისა და მამულების საზღვრები. ორივე მხარის დაფიცების შემდგომ როსტომ მეფისა და კათალიკოს ქრისტეფორეს ბრძანებით დადგინდა: „... მივდეგით მარმაროვანთა სამძღურამდის და მივედით მოდამნახის ციხეზედ და თვითან მოდამნახის ციხე სამძღვარი არის და მივდეგით გიგოას წყაროთ სამძღურამდის და იქით დევთ ნასახლარზედა და დევთ ნასახლარადალმე ომნიაშვილის სასაკლაომდის ეს სამძღურები გომ წყალზედ მივიდა და სადაც გომთ წყალი ჭერემის წყალს შეერთვის, აქამდის და ამას ზემოთი. ამაზედ გათავდა და რაც დაგვინერია, ეს სრულ ჩუენ გამოგუიფიცავს...“ (37. 34, 35; 152). საგარეჯოს მთა საგარეჯოს დარჩა (18. 6, 7).

XVIII საუკუნეში მდგომარეობა შეცვლილია. ნინონმინდის ეპარქიის საზღვრები ბევრად გაფართოებულია. ამის თაობაზე ძვირ-

ფას წყაროს წარმოადგენს დიდი როარტაგ-გუჯრის ცნობები. 1767 წელს, როგორც ვიცით, ერეკლე II-მ განაახლა ძველი საბუთები, რომლებშიც აღნიშნული იყო ძველ მეფეთა შეწირულობანი ნინოწმინდის ეკლესიისადმი და ნინოწმინდელ საბას ხელახლა დაუმტკიცა. როარტაგ-გუჯარი არ არის გამოცემული და, ამდენად, ნინოწმინდის ეპარქიის საზღვრების შესახებ ცნობები პირველად შემოგვაქვს სამეცნიერო ლიტერატურაში. გუჯარში აღწერილია არა მარტო ალექსანდრე მეფის დროიდან მოყოლებული მეფეთა შეწირულობები ნინოწმინდის ეკლესიისადმი, არამედ მოცემულია მისი საზღვრებიც: „... საზღუარი ორკოშნის და ბერთუბნისა თვთ იგივე ორკოშნის ჴევი არს, რომლისა გაღმართ ბერთუბნის კერძო, ნინოწმინდელს ჴელი არა უცს. და ეგ სახედ გამოღმართ ორკოშნის კერძო ბერთუბნელთა არა უცსთ ჴელი. და მთით კერძო შევლით მიწებადმდე დრუიძეთა, სადა იგი შთამოიარს თუშთ ჴევი გაყრილადმდე, გოგიტაანების საზღურადმდე, ნურილად ჴევადმდე, სადა იგი გამოვალს წყალი, მამული არს და საზღუარი წმიდისა ნინასი.

კვალად თავგოჭაურაჲ და ფარაჲ სრულიად, ქუშმო გამოღმა კოსტაფეს წინ საურმეჲ, სადათ შთაიარს შარაჲ აზამბურისა მდინარედ იორადმდე. ნიგოზწყალი სრულად თჳსითა წყლითა, ზვრებითა და საგლეხოთა ვენახებითა. კვალად მეძუთაჲ ბოლოს შთავლით ჴევადმდე ზალიკაანისა და გზადმდე ჯილაურის წისქვილისა მდინარედმდე იორად, საზღუარი არს წმიდისა ნინასი.

მერმეცა ვინრონი თჳსითა ზურითა: საჯოჭბის ჭალაჲ სრულად თჳსითა საზღურითა, რუითა და სანისქვილოებითა და თჳსითა საწნავეებითა.

აზამბურის ველსა ურწყავსა შინა ჴოდაბუნნი დიდნი. ეგსახედ საბერთუბნოსა შინა იორ მდინარისა კიდესა ჴოდაბუნი ერთი, ნაკარალსა შინა ჴოდაბუნი დიდი ერთი, ვარცლას ჴოდაბუნი ერთი. ნაომარს, სადათ ჰსდით მდინარე მცირე ნაომრისა, გუჭრდით მდინარისა მის ნაომრისა, ჴოდაბუნი ერთი ნაქარცხილეს, სადა მდებარე არს ტყე, პირისპირ ტყისა მის ჴოდაბუნი ერთი, კოდას ზედა ჴოდაბუნი ორი. ესე ყოველნი უკუშ მამულნი, ზემოჰსენებულნი საზღუარნი, ჭალაკნი, მთანი, ხოდაბუნნი, ზუარნი, სანისქვილონი, წყლისკიდენი და საწნაენი. კვალად საგლეხონიცა მამულნი,

ზემოპყსენებულნი საზღუარნი, მიწებნი, ვენაწნი, მთანი, ქალანი, წყლის კიდენი, სანისქვილონი და ყოველნი საწნავენი და საბოსტენნი, საგარეჯოს წმიდის ნინას ეკლესიისთვის შეგვიწირავს და მიგვირთმევიეს... » (103. 16v-17r) (წაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია - მ. შ.).

აღნიშნულ დოკუმენტში იმდენად დაკონკრეტებულია ნინონმინდის საზღვრები, რომ თანამედროვე გაგებით ძნელია თითოეული მათგანის ზუსტი განსაზღვრა. საზღვართა ზონაში დასახელებულია „ორკოშნის ჯევი“, „თუშთ ჯევი“, „თავგოჭაურა“, „ფარა“, „აზამბურის შარა“, „ნიგოზწყალი“, „მეძუთავი“, „საწოჭბის ქალა“, „ნაომარი“, „კოდა“ და ა. შ.

აქედან ცნობილია, რომ აზამბური სოფ. კრასნოგორსკია (3. 96), დღ. სოფ. მალხაზიანი (29. 117), კოდა - მთაა (29. 118), „სახობის ქალა“ იწყებოდა „მელის გორიდან“ და თავდებოდა „ბუჩაანთ კაკლით“ (22), ნაომარი მთაა (29. 118, 119), მაგრამ, ა. ელერდაშვილის აზრით, 1265 წელს ბერქა - ყაენს და აბალა - ყაენს შორის გარეჯის ზეგანზე მომხდარი ბრძოლის გამო „ნაომარი“ მხოლოდ ნინონმინდის მინდორს ჰქვია, ამიტომ ბრძოლის ეპიცენტრი აქ უნდა ყოფილიყო. იგი მდებარეობს სოფ. კრასნოგორსკის (მალხაზიანის) სამხრეთით, ნინონმინდის მინდორზე (23).

ბუნებრივია, XVIII საუკუნის აღნიშნული მონაცემებით, ნინონმინდის საეპისკოპოსოს ტერიტორია გაფართოებულია, რადგან მას მეზობელი ეპარქიების მიწები და მამულებიც შეუერთდა. თუმცა XVI საუკუნისათვის ასეთი სურათი, ცხადია, ბევრად შემცირებული ფორმით იქნებოდა წარმოდგენილი.

როგორც ზემოთ გვაქვს უკვე აღნიშნული, ივ. არჯევანიძის აზრით, ნინონმინდელს ძველად ებარა სამწყსო სოფ. ხაშმიდან სილნალამდე (3. 95).

2. ნინოწმინდის ტაძრის არქიტექტურა და წარწერები

სოფელ ნინოწმინდაში მდებარეობს გუმბათიანი ტაძრის ნანგრევები, რომელსაც შემორჩენილი აქვს ტაძრის მხოლოდ აღმოსავლეთი მხარე და დასავლეთის კედლის ნაწილი. განსაკუთრებით დაზიანებულია მისი სამხრეთი მხარე. გ. ჩუბინაშვილის აზრით, ტაძარი აგებულია VI საუკუნეში, რესტავრირებულია ჯერ IX-XI საუკუნეებში, ხოლო შემდეგ XVI-XVII საუკუნეებსა და XVIII საუკუნის II ნახევარში. იგი დანგრეულია ჯერ 1824 წელს მიწისძვრის შედეგად, ხოლო შემდეგ 1848 წელს (181. 69).

ნინოწმინდის ტაძარი წარმოადგენს ტეტრაკონქის ტიპის ცენტრალურ-გუმბათოვან ნაგებობას. დაგეგმარებაში იგი ვარსკვლავისებური კომპოზიციაა, ოთხივე მხრიდან სიმეტრიული, კომპოზიციის ცენტრია ტოლგვერდებიანი ჯვარი. შიგნიდან მკლავების ოთხივე აბსიდი და მათ შორის განლაგებული ოთხი დამატებითი ნაგებობა შემორტყმულია ნახევარწრიული კედლით. მხოლოდ საკურთხევის აბსიდას შიგნიდან ეტყობა ხუთკუთხეულობის ტენდენცია (208. 232).

ჰ. მოსულიშვილის აზრით, ნინოწმინდის ტაძრის აგებით მთავრდება ადრეული შუა საუკუნეების ძიების პერიოდი... რომელმაც შექმნა მძლავრი საფუძველი შემდგომი პერიოდის ქართული ხუროთმოძღვრების აყვავებისათვის (60. 37, 40).

ტაძრის კედლები მომწვანო ქვის, არც მაინცდამაინც სუფთად გათლილი, დიდი კვადრებითაა ნაშენი, კედლის შუაგულში კი ჩასხმულია ქვის ნატეხებიანი დუღაბი. თაღები და კამარები კახეთში გავრცელებული ნასვრეტოვანი შირიმისაა. ამავე მასალითაა მოპირკეთებული გარედან კედლების ზემო ნაწილი, მაგრამ ეს გვიანდელი შეკეთების შედეგია (8. 102).

გ. ჩუბინაშვილის გამოკვლევით, გარეგანი სახით ტაძარი ესაა მასივი, შემდგარი რვა შეერთებული ნახევარწრისა და მათ ცენტრში ამალღებული გუმბათისაგან. დიდ ნახევარწრეებს რიგ-რიგად მისდევნენ როგორც სიფართით, ისე სიმაღლით რამდენადმე უფრო პატარა ნახევარწრეები. ამ ნახევარწრეებს შიგნიდან დაპირისპირებული აქვს: დიდებს – აფსიდური მომრგვალებანი მათ წინ ცენტრისკენ გამოყოფილი სწორკუთხიანი ბემებით, ხოლო პატარებს – პატარა, ცენტრალური სწორკუთხედისა და მასთან აღმოსავლე-

ის და დასავლეთის მიმართულებით შეერთებული აფსიდებისაგან
ემდგარი ოთახები. ყველა ამ ნაწილების შემაერთებული სივრცე,
ადახურული იყო გუმბათით, უფრო სწორედ, ე. წ. შეკრული
იალით, ისე როგორც ეს შიომღვიმეშია. დასავლეთის მთავარ შეს-
ვალს ჰქონდა სპეციალური სვეტებით მორთული სტოა, რომელიც
ვორმით იქნებ მცხეთის ჯვარის ტაძრის სტოებს ემსგავსებოდა
(180. 100, 101).

შენობის სივრცის გაფართოებით ნინოწმინდის ხუროთმოძღვარ-
მა შესძლო აეგო გრანდიოზული შთაბეჭდილებისა და კოლოსალ-
ური ზომის შენობა. ჩუბინაშვილისავე აზრით, „ძირითადი ამოცანა,
რომელიც ხუროთმოძღვარმა დაისახა, იყო – შეექმნა ფორმით და
დიადობით ახალი შინაგანი სივრცე. ეს ამოცანა მან უცილობლად
გადაწყვიტა, საკითხი მხატვრულად დამთავრებული გარეგანი სახ-
ის შესახებ, როგორც ჩანს, მისთვის არ არსებობდა. ამიტომ მისი
შენობის გარეგანი სახე არა თუ ნაკარნახევია შინაგანი ფორმებით,
არამედ სრულიად ექვემდებარება მათ... ექვემდებარება ძირითად
ფორმებს... ნინოწმინდის ხუროთმოძღვარი, ამრიგად, ტაძრის ახა-
ლი ფორმის შექმნისათვის საფუძვლად იღებს ტეტრაკონქს და გა-
ნაგრძობს ისევ იმავე ფორმებში აზროვნებას“ (181. 70).

ტაძარი სინათლეს იღებდა ცენტრალური ნაწილის ფანჯრებით,
ხოლო დამატებით სინათლეს იღებდა აფსიდების ფანჯრებისა და
შეიდი შესავლის კარიდან. კუთხის სამყოფლები იღებდნენ სინა-
თლეს მხოლოდ ტაძრისა და შესავლის კარებიდან. საკურთხეველის
აფსიდს ჰქონია სამი დიდი ფანჯარა. შესაძლოა, ნინოწმინდის
საეპისკოპოსო ტაძრის ერთ-ერთი კუთხის ოთახში სანათლავის არ-
სებობა. გამოიყოფა სხვა ოთახებიც. უფრო გვიან საკურთხეველის
ახლო მდებარე ოთახებს გარედან ამოუშენეს შესავლები და ეს
ოთახები გამოიყენეს მთავარი საკურთხეველის სამსხვერპლოდ და
ეკვდერად. ნახევარწრეებს მხოლოდ კარი და ფანჯრები ჰქონდათ
დატანებული ცენტრში. რვა მათგანიდან მხოლოდ აღმოსავლეთის
ნახევარწრემ მიიღო შუა ნაწილში დამატებითი განაწილება ხუთ-
ნახნაგად. მათი გაკეთება გამოუწვევია ფანჯრებს.

გ. ჩუბინაშვილის დაკვირვებით, ნინოწმინდის ტაძარი მთელი
რიგი მუხლებით წარმოადგენდა წინამორბედ ეტაპს, უშუალოდ
გარდამავალ საფეხურს ქართული ხუროთმოძღვრების შემდეგი,

უმალესი მიღწევისთვის - მცხეთის ჯვრის დიდი ტაძრისთვის (181. 73, 74).

სპეციალისტთა აზრით, XVI საუკუნეში აქ რუს მხატვრებსაც უმუშავიათ, რაზედაც შემორჩენილი ფრესკების ნაშთი მონიშნავს.

ნინოწმინდის ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადზე (საკურთხეველის აფსიდზე) შემორჩა ასომთავრული დამწერლობით ამოღარული მლოცველთა ოთხი მოსახსენებელიც, ერთის დამწერლობა კი უცნობია. პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, ოთხივე ეს წარწერა დაახლოებით ერთიდამავე დროის, X-XI საუკუნისაა, თუმცა შესრულებულია სხვადასხვა ხელით. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავთ, თითქმის ყველა სიტყვა დაცილებულია ერთმანეთისაგან. ქარაგმის ნიშანი - სწორი, განივი ხაზი. წარწერათაგან ორს ზემოთ უკვე შევხეთ, ამიტომ მათზე აღარ შევჩერდებით. როგორც აღვნიშნეთ, ერთი მათგანი უცნობი, საიდუმლო დამწერლობითაა შესრულებული, ხოლო რაც შეეხება დანარჩენ სამ ასომთავრულ წარწერას, მათი შინაარსი ასეთია: „ქ(რისტ)ე, შ(ეინყალ)ე კ(ა)ც(ია)ა“ (ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადის ჩრდილოეთის მხარეზე, სარკმლის ქვემოთ), ქ(რისტ)ე, შ(ეინყალ)ე თ(ევედორ)ე“ (ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადის ჩრდილოეთის მხარეზე, პირველი წარწერის მარჯვნივ, სხვა ქვაზე, გაერთიანებულია I-II-IV წარწერა), შემდეგ მოთავსებულია სტეფანეს წარწერა აღმოსავლეთ ფასადის სამხრეთ მხარეზე და მოსახსენებელი ბაკურდუხტისა - „ქ(რისტ)ე, მ(ოი)წს(ე)ნ(ე) ს(უ)ლი ბ(ა)კ(უ)რდ(უ)ხტ(ი)სი“ (ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის სამხრეთ მხარეზე, III წარწერის მარჯვნივ) (207. 55; 208. 241; 55. 3; 171. 314, 316).

ტაძრის დასავლეთ შესავლის თავში, 1671 წელს აშენებულ კარიბჭეში, მოთავსებულია მხედრულად შესრულებული კიდევ ერთი წარწერა ნინოწმინდელ ეპისკოპოს ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილისა, რომელიც ასეთი შინაარსისაა: „ნებითა და შეწევნითა ღვთისათა, ჯელ-ყყავ განახლებად ენდრონიკეშვილმან ნინოწმიდელმან ნიკოლოზ და განვაახლე [გა]რეთ აგურითა, დავახატვინე კანკელი და შევამკევე სრულიად და აღვაშენე ბჭე. ზ შემწეო ჩემო და შემდგომად ღვთისა და მშობლისა მისისა... მემკვიდრებელო, წმიდაო ნინო, შეინირე მცირე ესე ნაშრომი და ნაცულად მაგე დღესა მას

დიდსა განკითხვისასა. ამინ. ქორონიკონსა ტნთ (= 359, ე. ი. 1671)" (55. 3; 15; ჟურნ. „მოგზაური“, VI-VII, ივნ.-ივლ., 1901, გვ. 532).

რაც შეეხება ნინოწმინდის სამრეკლოს, იგი XVI საუკუნისაა და ძველი საეპისკოპოსო ტაძრის გალავანში დგას. სამრეკლო XVI-XVIII საუკუნეთა ეპოქის აგურის არქიტექტურის ერთი საუკეთესო ნიმუშთაგანია.

ქვემო სამი სართული ერთიან კვადრატულ კოშკურ მასივს ქმნის, მეოთხე – საკუთრივ სამრეკლო – რვაბოძიანი გამჭოლი ფანჩატურია. ქვემო სამ სართულში თითო კამაროვანი ოთახია ისრული სარკმლებით, ნიშებითა და ბუხრებით. კიბე კედლის სისქეშია. ფასადების კომპოზიცია კარგადაა გააზრებული, იგი დამუშავებულია გარკვეული სიმეტრიით განლაგებული ისრული თალებით, რომლებით, აგურის ნყოფით გამოყვანილი ჯვრებით (ამ დროისთვის დამახასიათებელი მოტივია, რომელიც აგურის ყველა ძეგლში მეორდება სტერეოტიპულად – ისრული თალი სწორკუთხა ჩარჩოში).

ნინოწმინდის სამრეკლო სიდიდითაც ერთი პირველთაგანია საქართველოში (208. 497, 508; 8. 102).

საბა ნინოწმინდელის ანდერძით ვგებულობთ, რომ მან ნინოწმინდის ტაძარი განაახლა: დაძველებული გუმბათი ახლით შეცვალა, საკურხეველში ახალი იატაკი დააგო, ახალი კანკელი ააშენა, ეკლესიასა და კარიბჭეს ახალი კარები გაუკეთა, იზრუნა გალავნის განსაახლებლად.

გუმბათის გამოცვლას დიდი შრომა დასჭირვებია. ახალი გუმბათის ყელი ძველის ნაშთზევე აუგიათ, მაგრამ გუმბათმა „წყალი არ შეიმავრა“, რის გამოც ორჯერ დაარღვიეს და კვლავ ააშენეს.

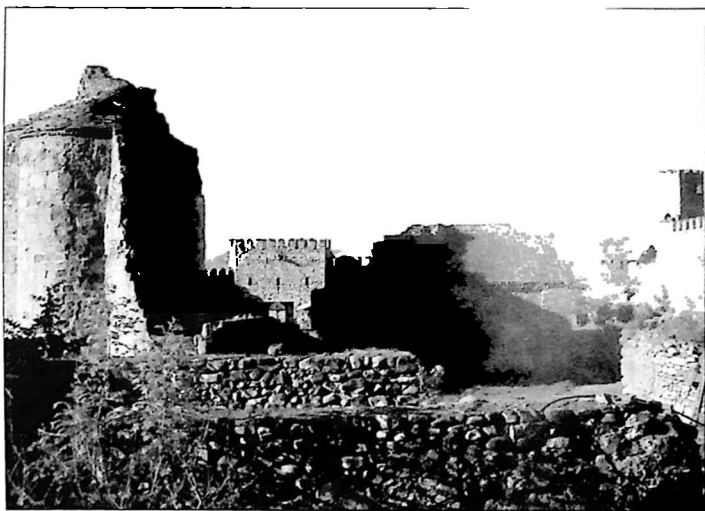
როგორც ჩანს, მასალის მოტანა შორიდან უწევდათ და, ამასთან, მრავალ ადგილას ლეკთა თავდასხმების საშიშროება არსებობდა. მთავარი სიძნელე კი იმდროინდელ საქართველოში გუმბათის აგების ხელობის დაკნინება იყო და თურმე თვითონ საბა ხელმძღვანელობდა მშენებლობას. მისმა ამ საქმეში გამოუცდელობამ თავისი შედეგი გამოიღო. ახალი გუმბათი შეუფერებელი სიდიდისა და სიმძიმის აღმოჩნდა. გადმოცემის თანახმად, საბამ აღდგენილი გუმბათი თბილისიდან სიღნაღს მიმავალ ერეკლე II-ს აჩვენა, რომელმაც გზად ნინოწმინდაში შეიარა. მეფეს მისთვის უთქვამს: „მერწმუნე,

ნინოწმინდის ალაქანი. XVIII ს.

ნინოწმინდის ტაძარი. VI ს.

ნინოწმინდის ტაძრის სანგრეუები. VI ს.

მღვდელმთავარო, რომ ეკლესია შენ დაგინგრევია და არ აგიშენებია, საპაღნე დიდი დაგიდგამს, ფეხები გამოგიცლიაო“. „ტაძარი, მართალია, გაგიშვენივია, მაგრამ მოგიკლავს კიო!“ (201. 114; 197. 133; 15; 7. 46). ერეკლე II-ის წინასწარმეტყველება შემდგომში მართლაც ახდა და მინისძვრის შედეგად ტაძარი 1824 წელს ჩამოინგრა.

დ. ბაქრაძე და პ. იოსელიანი, მათზე დაყრდნობით კი ჟურნ. „მოგზაურის“ უცნობი ავტორი და ალ. გულისაშვილი აღნიშნულ ისტორიულ ამბავს წინონმინდელ მიქაელს უკავშირებენ, რაც, ჩვენი აზრით, სიმართლეს არ უნდა შეეფერებოდეს. საბა წინონმინდელი ანდერძში თვითონ მოგვითხრობს ტაძრის გუმბათის აღდგენაზე, ამასთანავე პ. იოსელიანის მიერ ამ ამბის 1771 წლით დათარიღებაც იმაზე მეტყველებს, რომ წინონმინდის კათედრაზე ამ დროს საბა მოღვაწეობს და არა მიქაელი (იგივე მიხაილი).

პ. იოსელიანის აზრით, რომელსაც იმეორებს დ. ბაქრაძე, წინონმინდის ტაძარი ააგეს იმ ადგილზე, სადაც ადრე ძველი წარმართული კერპი იდგა (197. 133; 210. 114).

ს. კაკაბაძის სრულიად განსხვავებული მოსაზრებით კი წინონმინდის ტაძარი აგებულია იმ ადგილას, სადაც წმ. ნინო გარდაიცვალა. ეს უნდა მომხდარიყო IV საუკუნის შუა ხანებში, მირიანის მეფობის დროსვე. ამ მოსაზრებას იგი ხსნის იმით, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით, წმ. ნინო მივიდა რა კუხეთში, გაჩერდა კანარეთში, შემდეგ გადავიდა კახეთში. იქიდან, მცხეთას მობრუნებული, გზაზე აღესრულა კუხეთში, სოფელ ბოდისში. სოფ. ბოდისის და სოფელ ბოდბის (აქ VII ს. ტაძარია) ერთიდაიგივეობა, მისი აზრით, გამორიცხულია, რადგან იმ დროს კახეთის სახელწოდებით ცნობილი იყო მხოლოდ დღ. კახეთის მთიანი, ჩრდილოეთის მხარე მტკვრისა და არაგვის აღმოსავლეთიდან გომბორის ქედამდე, სამხრეთის მხარე კი იქედან – კუხეთად იწოდებოდა, აღმოსავლეთი მხარე – ჰერეთი იყო, ანუ ალბანეთის ნაწილი. სოფ. ბოდბე მდებარეობდა ჰერეთში. კაკაბაძე განმარტავს, რომ ბოდისი წინონმინდის ძველი სახელწოდებაა, ეს სახელი მიიღო მას შემდეგ, რაც მირიან მეფემ IV საუკუნეში მისი გარდაცვალების ადგილზე აქ ტაძარი ააგო (198. 6).

ეს მოსაზრება, რომელსაც ზოგიერთები დღესაც იზიარებენ, მიღებული არ არის სამეცნიერო ლიტერატურაში და დღემდე ცნობილია წმ. ნინოს საფლავის ადგილმდებარეობა ბოდბის დედა-თა მონასტერში (სილნალის რ-ნი), სადაც ძველი დროიდანვე სას-ნაულები აღესრულებოდა და ახლაც აღესრულება.

ნინოწმინდის საეპისკოპოსო ტაძრის გალავანში დგას სახლი, რომელიც აშენებულია ნინოწმინდელი მიტროპოლიტის, საბა ტუ-სიშვილის, მიერ და რომელსაც იგი სასახლეს უწოდებს. როგორც ჩანს, თავის დროზე მას საბას რეზიდენციის დანიშნულება ჰქონდა და აქ ცხოვრობდნენ შემდგომი ნინოწმინდელი ეპისკოპოსებიც.

შენობა 1774-1777 წლებში უნდა იყოს აგებული, როგორც ეს ს. ბარნაველმა გამოიკვლია. სასახლე შეისწავლა ლ. რჩეულიშვილმა (65).

ცნობილია, რომ ქართულმა ზუროთმოძღვრებამ ყველაზე ნაკ-ლებად საერო ნაგებობის ძეგლები შემოინახა, ამიტომ ამ სასახლეს ამ მხრივაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

საბა ნინოწმინდელის გადმოცემით, „სასახლე ესე არს ქვით-კირისა, ძირს არს სამი სახლი: ორი სანოლი და ერთი დიდი, და ზედეთ სახლი სამი: თავსა და ბოლოს სანოლი და საშუალ აივანი ყოველითა და სრულითა თვსითა განყობილებითა, და სასახლისა ამის წინარე, დაბლა და მაღლა აივნები... „ შემდგომ კი აღნიშნავს: „ყოველნივე ესე სახლნი დაფვინენ აგურითა და კირითა“ (5. 238).

როგორც ჩანს, ორსართულიანი ქვითკირის სასახლე ექვსი ოთახისაგან შედგება. ქვედა სართულში სამი ოთახია: „ორი სანო-ლი და ერთი დიდი“, ხოლო ზედა სართულში „სახლი სამი: თავსა და ბოლოს სანოლი და საშუალ აივანი“. სასახლე საბას ბოლომდე დაუმთავრებია, მოურთვია „ყოველითა თვსითა განყობილებითა“. მისი ცნობით, სასახლე სამრეკლოსა და ბურჯს შორის ყოფილა მოთავსებული. ანდერძის ცნობა სასახლის „მარნის გვერდზე“ აგების შესახებ კვლავ რეალიებით დასტურდება, – ამ ორსართუ-ლიანი შენობის წინ ეზოში ქვევრებია ჩაფლული (5. 239).

დღეს შენობა პირვანდელი სახით არ არის შემორჩენილი, მას მარჯვენა ფრთა აკლია. ლ. რჩეულიშვილის აზრით, იგი მოუწერე-ვითა და მის ადგილას ახალი ეკლესია ჩაუშენებიათ. ამგვარად,

დღეს მხოლოდ ოთხი ოთახია შემორჩენილი ორ სართულად. 1936 წელს სასახლე ჯერ კიდევ საკმაოდ დაცული ყოფილა. 1944 წელს იგი მთლიანად გაძარცული, ჩამონოლილი სახურავით, სავალალო მდგომარეობაში გამოიყურებოდა (5. 239).

დღეისათვის საეპისკოპოსო რეზიდენციასთან დაკავშირებულმა თანამედროვე მშენებლობებმა სრულებით შეცვალეს საბა ტუსიშვილისეული სასახლის ძველი იერსახე.

ნინოწმინდის სასახლე სრულიად თავისუფალია ირანული გავლენისაგან. პირიქით, აქ ახალი ნაკადი იჩენს თავს – ევროპული არქიტექტურის ფორმების შემოჭვნა, რაც ამ შენობას ქართული არქიტექტურის უფრო გვიანდელ (XIX) განვითარებასთან აკავშირებს (8. 186). მშენებლობის დროს საბას უეჭველად უნდა ჰყოლოდა დახელოვნებული ოსტატები, კერძოდ, ხის ოსტატები (7. 48). სასახლის ინტერიერის მხატვრული მიდგომა დამახასიათებელია ეპოქისათვის და ანალოგიურ პარალელს პოულობს როგორც საერთო მიდგომისა, ისე დეტალის მხრივ XVIII საუკუნის რიგ სადგომებში, რომელნიც დავით-გარეჯის ლავრის კლდეებშია გამოკვეთილი (181. 68, 73, 128; 209. 242).

ამდენად, მიუხედავად შემორჩენილი ნანგრევებისა, ნინოწმინდის ტაძარს, მის სამრეკლოს, ნინოწმინდის სასახლესა და გალავანს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებათ ქართულ ხუროთმოძღვრებაში და ისინი დღესაც საოცარ შთაბეჭდილებას ახდენენ მნახველებზე.

3. ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა კულტურული მოღვაწეობა

ნინოწმინდის საეპისკოპოსო ძველი დროიდანვე გამოირჩეოდა კულტურული მოღვაწეების საქმიანობით. აქ მდიდარი წიგნსაცავი არსებობდა, მიმდინარეობდა საეკლესიო ლიტერატურის შექმნა, თარგმნა, წიგნების გადანერა, ხატების დანერა, მათი შემკობა და ა. შ.

ჩვენ ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ არსენ ნინოწმინდელის დიდ მწიგნობრულ საქმიანობაზე, რომელიც შემდგომში ათონის ლიტ-

ერატურული სკოლის თვალსაჩინო მოღვაწე და ექვთიმე ათონელის ახლობელი ადამიანი გახდა. XVIII საუკუნის მოღვაწეებიდან გამოირჩევიან მიტროფანე ნინოწმინდელი, იოანე ნინოწმინდელი, საბა ნინოწმინდელი და სტეფანე ნინოწმინდელ-რუსთველი, რომელთა კულტურულ საქმიანობასაც ზემოთ ნაწილობრივ ასევე შევხებით.

მიტროფანე ნინოწმინდელი ძველი ქართული ხელნაწერების გამრავლების ინიციატორი ყოფილა. მას განუახლებია ბოდორნის ტაძარი 1772 წელს (205. 47, 49).

იოანე ნინოწმინდელის დაკვეთით, 1795 წელს იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში ერთ-ერთ იეროდიაკონს გადაუწერია სასულიერო-საეკლესიო შინაარსის კრებული. ანდერძში აღნიშნულია შემდეგი: „უფალო, იესო ქრისტე, ღმერთო ჩვენო, ლოცვითა წმიდისა და სათნოსა შენისა ნინა მოციქულისათა. ადიდე მრჩობლთავე ცხოვრებათა ყოვლად სამღუდლო ნინოწმინდელ მიტროპოლიტი (იოანე) (წერია ასომთავრულით – მ. შ.), რომელიცა სათნო ყოფითა შენითა დაადგინე მწყემსად პირმეტყუშლთა ცხოვართა შენთა და სიძედ ეკლესიისა, რომელი მიყიდე სისხლითა შენითა ყოვლად წმიდითა მრავალ ჟამ კეთილ სუფევით ჰყავნ წელნი ცხოვრებისა მისისანი და სამთა მათ დიდთა სტიხიონთა შენსა განაბრწყინვე გვირგვინითა საუკუნესა მას დიდებასა შენსა, რომლისა ბრძანებითა აღინერა ღვთივ სულიერი ესე სულთა განმანათლებელი წიგნი-მრავალმთის უდაბნოსი გარესჯისასა, მონასტერსა ნათლისმცემლისასა...“ (99).

ლ. მენაბდე ამ იოანე ნინოწმინდელს (მაყაშვილს) აიგივებს იოანე ნინოწმინდელ, ჯანდიერის პეტიტან (59. 354), რომელიც იოანე ბატონიშვილის ცნობით, „იყო სწავლული კაცი, მეცნიერი და სრული მგალობელი“, მას აღუზრდია მეფე ერეკლე „სწავლასა და მგალობლობაში“ (32. 199). ზემოთ აღნიშნული ანდერძი კი დანერგილია 1795 წელს, როცა ნინოწმინდელი იოანე მაყაშვილია (1784-1795).

ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს კუთვნილი ყოფილა XIII საუკუნის სვინაქსარი, რომელიც გიორგი მთაწმინდელის რედაქციის ყოფილა, XVII საუკუნის მხედრულით, მას აქვს მინანერი: „ქ. ეს სვინაქსარი ნინოწმინდისა არის“ (70. 310v). სხვა მინანერში კი ნათქვამია: „ეს

სვინაქსარი საბა ნინონმინდლისაა, ვინც გამოსწიროს, ღმერთიმცა რისხავს, ამინ" (89. 269; 411).

1731 წელს ნინონმინდის ტაძრისათვის შეუწირავს ერეკლე II-ს პროკლე დიადოხოსის - „პლატონურისა ფილოსოფოსისა კავშირნი ღმრთისმეტყუელებითნი“. 244 r-v-ზე არის თეიმურაზ ბატონიშვილის ხელით შესრულებული ამონაწერები ბიბლიური წიგნებიდან, რომელიც სრულდება შემდეგი სიტყვებით: „გამოვიძიენით გუჯარნი ამისთვის წინაპართა ჩვენთა მეფეთა, პირველთა პაპათა ჩვენთანი და ყოველნი, რომელნიცა საგარესჯოთა შინა საეპისკოპოსოსა ეკკლესიისა წმიდის დედისა ჩვენისა მოციქულისა, ნუნნად ბერძენთა მიერ წოდებულისა, რომელსა სახელსა ვჰსდებთ ჩვენ წინად, შეწირულ იყუნეს პირველ, რომელთაცაგან ახლებად (!) მათ ყოველთა ვიღუანეთ ჩვენ დავითიან ბაგრატიონმან, ძემან უფლისა მიერ ცხებულია ქართველთა მეფისა თეიმურაზისამან, ირაკლი მეორემან, ქრისტეს მიერ კეთილმსახურმან, შემაერთმან ორთავე სკიპტრათაგან, მეფემან ქართუშლთა და კახთამან...“ (67).

ნინონმინდაში რომ წიგნსაცავი ყოფილა, მიუთითებს ერთი კრებულის (1847 წ.) მინაწერიც, სადაც აღნიშნულია: „ყოვლად სამღუდლო მიტროპოლიტი ნინონმინდისა და არხიეპისკოპოსი რუსთავისა სტეფანეს წიგნთსაცავთაგან გარდაწერილ არს ეს სამსაუელი ფრიად სასარგებლო სულთა და ჯორცთა...“ (91. 83 r).

1514 წლის „ვალეს ოთხთავი“, რომლის მთარგმნელია გიორგი მთაწმინდელი (82. 272 r), მოგვიანებით ნიკოლოზ ნინონმინდელს განუახლებია, ამაზე მიუთითებს მინაწერი: „მე, ფრიად ცოდვილი ნინონმინდელი ნიკოლოზ, განმაახლებელი წმიდისა ამის სახარებისა“ (82. 5 v).

როგორც ვიცით, კულტურული მოღვაწეებიდან განსაკუთრებით გამოირჩევა საბა ნინონმინდელი. 1772 წელს მისი დაკვეთით ანჩისხატის დეკანოზ გიორგის გადაუწერია - ლიტურგიკული კრებული - „კურთხევაჲ ეკლესიისა და წესი სამღვდელმთავროსა“. შენიშვნაში აღნიშნულია: „... ჩუჴნ, მადლითა ქრისტესითა უნდომან ნინონმინდელ მიტროპოლიტმან და ათორმეტთა უდაბნოთა არხიმანდრიტელმან საბა აღვანერინე წიგნი ესე კურთხევაჲ ეკკლესიისა და ოდიკთა და ეგრეთვე სხუანიცა, რომელნიცა შევნიან გან-

ნმედასა საკურთხეველისასა და ამას თანა წესი და ცერემონია სამღვდელმთავროსა წირვისა, თანა ჩართულითა ჯელის დასხმე-ბითა და ეგრეთვე სამონაზნოსა ჩოხის კურთხევის წესი, რომელი-ცა ფრიადისა გულსმოდგინებითა ვიმხარკე შოვნად წერილთა ამათ, რამეთუ ძკლ საშოვნელ იყო და დავჰსდევ მონასტერსა, ნინოწმი-დისასა, საყდარსა ჩემსა ზედა და შევსწირე ესე საოხად სულისა ჩემისა" (68. 2r).

როგორც აღვნიშნეთ, საბას შეკვეთით გადაინერა დიდი სჯუ-ლის კანონი. ეს შეკვეთა შეასრულა ნათლისმცემლის მონასტრის წინამძღვრის შვილმა, მღვდელმა დიმიტრიმ (84), ნათლისმცემლის არქიმანდრიტმა ექვთიმემ აღწერა წინოს საგალობლები: „ათორთა უდაბნოთა მაკურთხეველმან, ყოვლად სამღვდელმან, ნინოწმიდელ მიტროპოლიტმან საბა მიბრძანა მე, ნათლისმცემლის მონასტრის არქიმანდრიტს უღირს ექვთიმის აღწერად მუჭლენი „გიხაროდენ“, საქართველოს განმანათლებლისა, მოციქულთა სწორისა, დედისა წინოსი" (100. 216r-v). საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ ექვთიმე წმინდანადაა შერაცხილი (ხს. 8 (21). VIII) (186. 155, 156).

საბა ნინოწმინდელის დაკვეთითვე დაუწერია „დაუჯდომელი ჯუარისა" სიონის დეკანოზის გაბრიელის ძეს ზაქარიას (ის იგივე ამბროსი წილკნელ-მანგლელ ყოფილი, ნეკრესელი ეპისკოპოსია). „ყოვლად სამღვდელმან ნინოწმინდელ მიტროპოლიტმან საბა მიბრძანა უკუჲ და აღვწერეცა წიგნი მცირედი ესე თჳსად სა-კუთრად სავედრებლად ყოვლად უღირსმან მღვდელმან, ძემან სიო-ნის დეკანოზის გაბრიელისამან ზაქარია... ოდეს მეცა უღირსი ვი-ნამე დავხვდი აქა [დავით-გარეჯას] მყოფად" (100. 225v).

საბა ნინოწმინდელის სახელთანაა დაკავშირებული შექმნა წმ. წინოს დაუჯდომელისა და მისივე ლოცვისა (97. 28, 30; 102. 223r-224r; 130r-133r): „ესე ყოველი, ვითარცა გვრგვნი საღთო, შეუთხზენ ქართუჴლთა განმანათლებელსა წმიდასა ღირსსა დედასა წინას, მეოხსა და მეორესა ემბაზსა სულთა ჩუჴნთასა. ადიდე, ჯუარო, ნინოწმიდელი მიტროპოლიტი საბა" (97. 28).

სქოლიოში მინაწერია, სადაც აღნიშნულია, რომ „ვინ არს ეს საბა მიტროპოლიტი ნინოწმინდელი, ჰწორედ, არა უწყით, გადამ-წერი ამ დაუჯდომელისა, ანუ შემთხზველი მისი, როგორც ჰსჩანს,

უნდა შემთხვევით იყოს, რამეთუ შემდეგ ლოცვაში „თქმული მის-
ივე“ ჩაერთვის“ (97. 28).

დაუჯდომელი და ლოცვა გამოცემულია ცალკე ბროშურის
სახით – „დაუჯდომელი წმიდისა მოციქულთა სწორისა ქალწულისა
წინო ქართველთ განმანათლებელისა“, თბ., 1901.

ბიბლიოფილი ყოფილა მიხაილ წინონმინდელიც (101), ხოლო
რაც შეეხება სტიფანე წინონმინდელ-რუსთველს, მისი უშუალო
დაკვეთით მუშაობდა ცნობილი ქართველი სასულიერო მოღვაწე,
მწერალი და კალიგრაფი გაბრიელ მცირე, რომელმაც მრავალი
ორიგინალური ნაშრომი შექმნა და ზოგიერთიც გადაწერა (იხ.
გვ. 88-89).

წინონმინდის ტაძარი ძვირფასი ხატების მფლობელიც იყო.
პ. იოსელიანის ცნობით, აქ ინახებოდა უძველესი, საოცრად ლამაზი
წმინდა წინოს ხატი. 1817 წელს იგი ჯერ კიდევ წინონმინდაში იყო,
შემდგომ კი ხატი 1825 წელს თბილისში გადმოუბრძანებიათ და
სიონის საკათედრო ტაძარში შეუნახავთ.

ხატის ქვედა ნაწილი შემკული ყოფილა წმინდა ნაწილებით,
შუაში ყოფილა წმინდა ნაწილების პატარა ბუდე, სადაც მოთავსე-
ბული იყო ცხოველსმყოფელი ჯვრის ნაწილი. ხატზე ბერძნული
წარწერები ყოფილა, რომლებიც ძნელად იკითხებოდა სიძველის
გამო. პ. იოსელიანის აზრით, ეს ადასტურებს ხატის ბერძნულ
წარმომავლობას (197. 133).

ხატს ორი შესაკვრელი კარი ჰქონია, რომელზედაც გამოსახული
იყო ჯვარცმა, ნათლისმცემელი და ყოველნი წმინდანნი. ის შემკუ-
ლი ყოფილა ოქროს სამკაულებით, მოჭედილი სხვადასხვა ფორმის
და სიდიდის 37 მწვანე ზურმუხტით. 28 მარგალიტით, 29 წითელი
ლალის თვლით, რომელთაგანაც ორი თავისი სიდიდით განუმეო-
რებელია, და ოთხკუთხა დიდი იაგუნდით იყო გამდიდრებული.

ხატზე ასეთი წარწერა იკითხებოდა: „წმიდაო მოციქულო წინო,
მეოხ-მეყავე ორსავე ცხოვრებასა მეფესა არჩილს, რომელმან შემოგ-
წირე ესე სულისა საოხად და მეფობისა ჩუენისა განსაძლიერე-
ბლად შევამკევე ხატი ესე“ (197. 133).

წინონმინდის ტაძარში დაცული წმ. წინოს ორი ფიცრის ხატის
შესახებ მოგვითხრობს ალ. გულისაშვილიც:

„ერთ ფიცარზე, რომელსაც სიგრძე აქვს 14 ვერშოკი და სიგანე 11 ვერშოკი, ნმ. ნინო დახატულია მუხლმოდრეკილი. ცალ ხელში მას უჭირავს ჯვარი ვაზისა, მეორეში – დახვეული ეტრატი. ნაპირები ხატისა შეჭედილია ჩუქურთმიან მოოქროვილ ვერცხლით...“ გულისაშვილის აზრით, საბინის მხედრის მიერ გადმოცემულ ნმ. ნინოს ხატს რომ შევადაროთ იგი, დიდ განსხვავებას ვნახავთ. გარდა იმისა, რომ უძველესია პირველზე, ბევრით უმშვენიერესია მასზე (16). ხატს აქვს შემდეგი წარწერა: „ქ. შენენითა ნმ. სამებისათა, მე, ყოვლად უღირსმან ნინონმინდელ მიტროპოლიტმან ტუსისძემან საბამან, ფრიადითა გულმოდგინებითა, გამოვხატინე სატრფიალო სასოა ესე ჩემი ხატი ნმინდისა ნინო მოციქულისა ყოვლისა [სა]ქართველოსა მნათისა. დაკიდურნი ვერცხლითა პირველვე ჭედილნი კვალად განვაახლენ და ზე ნაკიდურთა ეპიფანია მოოქროვილ-ყვავ ფრიად შვენიერად მეფობასა ქართველთა ზედა თეიმურაზ ღვთივ ცხებულსასა და სასურველისა ძისა მისისა ირაკლი კახთა მეფისა, ხოლო აღმომკითხველთა გეჟენები ყოველთა შენდობისა ყოფისათვის. განსრულდა ნოემბერსა ა, ქრისტეს აქათ, წელსა ჩნთ“ (1759 წ.) (16. 2).

მეორე ფიცრის ხატი, მისივე აღწერით, იყო 12 ვერშოკი და სიგანით 10 ვერშოკი გარშემოვლებული ვერცხლის მოოქროვილი ჩუქურთმიანი სალტით. ის პირველ ხატზე უძველესი უნდა იყოს. შუა ადგილას ნმ. ნინო არის დახატული, ერთ ხელში ჯვარი უჭირავს, მეორე ხელში – გაშლილი ეტრატი. ნმ. ნინოს გარშემო 24 შემთხვევა არის გამოხატული მის ცხოვრებიდან. თავ-თავის ადგილას ხუცური ასოებით მას აქვს წარწერებიც... (16).

მეფეები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ ნინონმინდის ტაძარს და ამკობდნენ მას ძვირფასი ხატებით, ნივთებითა და სამკაულით.

მეფე ერეკლე II-ს დედამ ნინონმინდის ტაძარს ძვირფასი დაფარნა შესწირა (სიგრძე 1 არშინი და 4 ვერშოკია, სიგანე 1 არშინი). დაფარნა ოქრომკედით არის ნაკერი, შუა ადგილას გამოყვანილია ჯვარი, რომელსაც შემოჰხვევია გაფოთლილი ვაზი დამნიფებული ყურძნის მტევნებით. ჯვრის თავზე ოქრომკედით ხუცურად წერია: „იესო ქრისტე, ძლევა“. ჯვრის ბოლოში კი წერია: „საქართველოს მეფე ვახტანგის ასულმა და კახტ მეფის დავითის რძალმა და ბა-

ტონიშვილის თეიმურაზის (sic) თანამეცხედრემ ბატონიშვილისმა თამარ შევაკერინეი დაფარნა ესე და შევნირე საქართველოს წმ. ნინოს დღეთა ჩვენთა წარსამატებელად და სულთა ჩვენთა საოხათ, ქორონიკონსა უფ" (16. 3).

რაც შეეხება წმ. ნინოს ხატის წარწერას, იგი აღწერა და შეისწავლა აგრეთვე პრ. მ. ტყემალაძემ. მეფე არჩილ II-ის (1664-1675 წწ.) მიერ შემკობილი ხატის ერთი წარწერა ასე იკითხება: „ქალწულო მოციქულო ნინო, მეოხ-მეყავ ორსავე შინა ცხოვრებასა, მეფესა არჩილს, რომელმან შევაძკევ ხატი ესე და შემოვსწირე სულისა ჩემისა საოხად და მეფობისა ჩემისა წარსამართებლად" (206. 44). ეს წარწერა შინაარსით ოდნავ განსხვავებულია პ. იოსელიანის მიერ აღწერილი ხატის წარწერისაგან, ხოლო რაც შეეხება მეორე ხატს და მის წარწერას, იგი ასე იკითხება: „ქ. ძელო ცხოვრებისაო, ცხოვრებისაგან ნუ უგულუბელ-მყოფ, ვითარცა პირველსა მამასა ჩვენსა ადამს, არამედ მცველ და მფარველ-მეყავ ორსავე ცხოვრებასა, ეგრეთვე თქვენ, სიმრავლენო მონამეთანო, მიოხეთ წინაშე ღუთისა მეფესა არჩილს, ქეწს ტნიე" (1677 წ.) (206. 44, 45).

აღნიშნულ ხატზე გამოსახულია წმინდანთა დასი და შემკულია წმინდა ნაწილებითა და ძვირფასი ქვებით.

როდესაც 1811 წელს სხვა საეპისკოპოსო კათედრებთან ერთად რუსეთის მეფის ხელისუფლებამ წინონმინდის ეპარქიაც გააუქმა, რუსეთის წმ. სინოდს საჭიროდ ჩაუთვლია ყველა ძვირფასი სამკაულის, ნივთებისა და ხატების წაღება წმ. ნინოს ეკლესიიდან. წაუღიათ ვერცხლისა და ოქროს ბევრი ნივთი. მათ შორის ყველაზე ძვირფასი ყოფილა წმ. ჯვარი, მოჭედილი ძვირფასი თვლებით და წმ. ნინოს ხატი (16. 2). დღეს მათი ზუსტი ადგილსამყოფელი ჯერ კიდევ დასადგენია.

დასკვნა

მართალია, ჩვენი ნაშრომის – „ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს“ ქრონოლოგიური ჩარჩო შემოიფარგლება XVI-XVIII საუკუნეებით, მაგრამ თხრობა იწყება მისი დაარსებიდან და მოდის XIX საუკუნის ათიან წლებამდე, ეპარქიის გაუქმებამდე.

გამოკვლევაში გამოთქმულია ახლებური მოსაზრება მეფე ვახტანგ გორგასლის მიერ ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს – „უჯარმის კარს“ დაარსების შესახებ. ამასთანავე, X-XI საუკუნეების ნინოწმინდის ტაძრის ორი წარწერის ანალიზის საფუძველზე დაშვებულია ვარაუდი, რომ მათში მოხსენიებული ორი პირი – ეპისკოპოსი იოანე (იაყუბ) და სტეფანე „არქიმანდრიტი“, შესაძლებელია, ამავე პერიოდის ნინოწმინდელი ეპისკოპოსები ყოფილიყვნენ და მათ გარკვეული წვლილიც უნდა შეეტანათ საეპისკოპოსოს გაძლიერების საქმეში.

ნაშრომში აგრეთვე გადმოცემულია წმ. არსენ ნინოწმინდელის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის მნიშვნელოვანი დეტალები და მისი მნივნობრული საქმიანობა.

რაც შეეხება XVI საუკუნეს, დადგენილია ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი, რომელიც აქამდე სრულად შესწავლილი არ ყოფილა. სამეცნიერო ლიტერატურაში შემოტანილია საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში დაცული ერთი საბუთი (ფ. 1448, ს. 1458), რომლის შინაარსიც პირველად გადმოიცემა. სიგელის დათარიღება პირობითად XVI საუკუნის ბოლოთი განისაზღვრებოდა. დადგინდა რა კოზმა ნინოწმინდელის მოღვაწეობის პერიოდი XVII საუკუნის 30-40-იანი წლებით, ამ საბუთის დათარიღებამაც მასში მოხსენიებული კოზმა ნინოწმინდელის საფუძველზე XVII საუკუნეში გადმოინაცვლა.

XVII საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი, აღმოსავლეთ საქართველოს საეპისკოპოსოთა მღვდელმთავრებთან ერთად, პ. კარბელაშვილის შემდეგ დადგენილი აქვს

გ. ჯანდიერს, მაგრამ ამ ქრონოლოგიურ ნუსხაში შესატანი იყო ჯარკვეული ცვლილებები და დასაზუსტებელი ხდებოდა ზოგიერთი ოსტორიული მოვლენა.

დამოწმებულია თ. ჟორდანიას გამოცემული ერთ-ერთი 1638 წლით დათარიღებული საბუთი, სადაც მოხსენიებულია იოსებ I ნინოწმინდელი.

რადგან საბუთი გაცემულია თეიმურაზ I-ის (1606-1648 წწ.) მეფობის პერიოდში მოღვაწე ქრისტეფორე კათალიკოსის მიმართ, ამდენად, დასადგენი იყო, თუ რომელი ქრისტეფორე კათალიკოსი იგულისხმებოდა აღნიშნულ დოკუმენტში. ქრისტეფორე I 1616-1622 წლებში მოღვაწეობდა, ხოლო ქრისტეფორე II - 1638-1660 წლებში. ამიტომ, რადგან საბუთს უზის ქორონიკონი ტკე (1638), იგი ქრისტეფორე II კათალიკოსის მოღვაწეობის პერიოდს დაუკავშირდა. ჩვენ არ ვეთანხმებით ე. კაჭარავას დათარიღებას, რომელიც ქრისტეფორე კათალიკოსის მოღვაწეობას 1642-1660 წლებით განსაზღვრავს და ვიზიარებთ ბ. ლომინაძისეულ დათარიღებას - 1638-1660 წლებს.

იოსების ნინოწმინდის კათედრაზე მოღვაწეობის ბოლო საზღვრად ჩაითვალა 1638 წელი, რადგან 1639 წელს, წყაროების მიხედვით, უკვე სხვა ეპისკოპოსი - კოზმა ნინოწმინდელი მოიხსენიება. კერძოდ, თეიმურაზ I-ის კარზე 1639 წელს რუსეთის მეფის ელჩების სტუმრობის დროს, „წყალობის სიგელის“ მიღების ცერემონიაში კოზმა ნინოწმინდელიც მონაწილეობს. კოზმას ეპისკოპოსობას XVII საუკუნეში ადასტურებს დავით-გარეჯის უდაბნოს წარწერაც.

შემდგომი ეპისკოპოსის - ზაქარია ნინოწმინდელის შესახებ პირველად გამოიცემა ორი ახალი საბუთი, რომლის წაკითხვა, ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია. მოგვეყავს აგრეთვე სრული შინაარსი საბუთისა „თავდახსნილობის წიგნი თულასშვილი ბახუტასი იასონაშვილებისადმი“, რომელშიც მოიხსენიება ნინოწმინდელი როსებ მაყაშვილი. ჩვენ ამ საბუთს მისივე ქორონიკონის მიხედვით 1665 წლით ვათარიღებთ, გ. ჯანდიერის 1655 წლით დათარიღებისაგან განსხვავებით.

ნაშრომში გარკვეულია ნინონმინდელი ეპისკოპოსის ნიკოლოზ ენდრონიკაშვილის მოღვაწეობის წლები – 1671-1676 წწ. და გამოთქმულია ვარაუდი, რომ პ. კარბელაშვილი, რომელიც აღნიშნავს, თითქოს ნიკოლოზ ნინონმინდელი იყო მომხრე ერეკლე I-ისა და იბრძოდა გიორგი XI-ის წინააღმდეგ, სინამდვილეს არ უნდა შეეფერებოდეს და 1688-1691 წლების ამბებში, რომელსაც ვახუშტი ბატონიშვილიც აღწერს, ნინონმინდელ ეპისკოპოსში არსენი უნდა იგულისხმებოდეს, რადგან 1679 წლის დავით-გარეჯის უდაბნოს ერთ წარწერაში უკვე ნინონმინდელი არსენი იხსენიება და ის 1690 წელსაც მონაწილეა ონოფრე მაჭუტაძის დავით-გარეჯის წინამძღვრად კურთხევისა.

დაახლოებით 1692-1697 წლებითაა განსაზღვრული იოსებ ნინონმინდელის (არაგვის ერისთავის ძის) მოღვაწეობის თარიღი, რომლის დროსაც, წყაროების მიხედვით, ნათლისმცემლის მონასტერი ნინონმინდელის გამგებლობიდან გამოვიდა და სამებელის სამწყსოში შევიდა. ბ. ლომინაძის აზრს, რომ ეს მოვლენა დაახლოებით XVII საუკუნის 80-იან წლებში შეიძლება მომხდარიყო, ჩვენ არ ვიზიარებთ და ვაზუსტებთ თარიღით – 1692-1693 წლებით, როცა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი სამებელი ეპისკოპოსი იყო (დაახლ. 1690-1693 წწ.), ხოლო ერეკლე I-მა მფარველობა გაუწია ნათლისმცემელში მისულ მოახალშენეებს, რომელთაც სამებელის სამწყსოში ისურვეს შესვლა, როცა ნინონმინდელისაგან სათანადო შემწეობა ვერ მიიღეს.

ამრიგად, გ. ჯანდიერის ქრონოლოგიური რიგისაგან განსხვავებით, XVII საუკუნის ნინონმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიურ რიგს დაემატა სამი ეპისკოპოსი – იოსებ, კოზმა და იოსებ (არაგვის ერისთავის ძე).

რაც შეეხება XVIII საუკუნეს, დადგინდა ნინონმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი და პ. კარბელაშვილის დათარიღებანი უმრავლეს შემთხვევაში შეიცვალა.

ნინონმინდელ იოსებ ვაჩნაძის შესახებ ნაშრომში გამოყენებულია რამდენიმე ახალი საბუთი, რომლებიც აქამდე გამოცემული არ ყოფილა. ასევე მდიდარი მასალაა თავმოყრილი ნინონმინდელ საბატონიშვილის მოღვაწეობის თაობაზე.

დაახლოებითაა განსაზღვრული ნინოწმინდელ მიტროფანეს ეპისკოპოსობის წლები, რომელმაც 1763 წელს გადააწერინა სახ-აჩრება-სამოციქულო და 1772 წელს განაახლა ბოდორნის ტაძარი. ჩვენ მიერ უარყოფილია პ. კარბელაშვილის მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც, მიტროფანე 1615-1627 წლებში უნდა ყოფილიყო წინოწმინდელი ეპისკოპოსი და მას XVIII საუკუნის ეპისკოპოსად შივიჩნეთ.

ნაშრომში გარკვეულია ნინოწმინდელ იოანეს (მაყაშვილის), მმხაილისა და სტეფანეს ეპისკოპოსობის წლები, რომელთა შესახებ საბუთებში დაცული ცნობები ზოგიერთ შემთხვევაში ერთმანეთს ემთხვევა და გაურკვევლობას იწვევს. აღნიშნულია ნინოწმინდელი მიტროპოლიტისა და რუსთავის არქიეპისკოპოსის - სტეფანე ჯორჯაძის კულტურული საქმიანობის შესახებ, რომლის დაკვეთითაც საგანგებოდ იღვნოდა ცნობილი ქართველი სასულიერო მოღვაწე, მწერალი და კალიგრაფი გაბრიელ მცირე.

ნაშრომში ასევე რამდენიმე ახალი, დღემდე გამოუცემელი, საარქივო მასალის საფუძველზე მოცემულია საეპისკოპოსოს სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება XVI-XVIII საუკუნეებში. ეს მასალები ბევრი საინტერესო დასკვნის გაკეთების საშუალებას იძლევა ეპარქიის მეურნეობისა და ეკონომიკური განვითარების შესახებ.

დღემდე გამოუცემელი, საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული „როარტაგ-გუჯარის“ (H ფონდის № 2110) მონაცემების მიხედვით, განსაზღვრულია ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს საზღვრები XVIII საუკუნის II ნახევრისათვის.

ცალკე თავში განიხილება ნინოწმინდელი ეპისკოპოსების დამოკიდებულების საკითხი დავით-გარეჯის უდაბნოს მონასტრებთან. ბ. ლომინაძის მოსაზრებების გარკვეული ნაწილი ამ მიმართებით დანახულია სრულიად სხვა კუთხით და ასეთი მიდგომა ახალი დასკვნების გაკეთების საშუალებას იძლევა. დოდოს მონასტრის შესახებ გამოცემულია დღემდე უცნობი საბუთები, რის საფუძველზეც დგინდება დოდოს მონასტრის დავით-გარეჯის წინამძღვრის მფლობელობიდან გამოსვლისა და ნინოწმინდელის დაქვემდებარებაში გადასვლის თარიღი - 1794 წელი. ამას გარდა, ბ. ლომინაძისაგან განსხვავებით, წარმოდგენილია შემდეგი

დასკვნები: გარეჯის უდაბნოებისა და მისი ყმა-მამულის მაკურთხეველ ეპისკოპოსად გვევლინებიან:

დავითისთვის: ნინოწმინდელი XVI საუკუნიდან 1737 წლამდე (იოსებ ვაჩნაძემ თავის ნინოწმინდლობაში გადასცა იოანე ნეკრესელს დავით-გარეჯი), ნეკრესელი 1737-1751 წლებში, ბოდბელი 1751-1760 წლებში (1760 წლის საბუთში ნინოწმინდელის სამწყსოში იხსენიება დავით-გარეჯის მონასტერიც. რაც შეეხება 1763-1764 წლის საბუთებს, მათი შინაარსიდან, ჩვენი აზრით, არ მოჩანს, რომ დავით-გარეჯი ისევ ბოდბელს ემორჩილება).

დოდოსთვის: ნინოწმინდელი XVI საუკუნიდან 1760 წლამდე და 1794 წლიდან ბოლომდე (1760 წლიდან 1793 წლამდე დოდოს მამულები და ქონება ნინოწმინდელმა დავით-გარეჯის მონასტერს დაუთმო დროებით სარგებლობაში).

ნათლისმცემლისათვის: ნინოწმინდელი XVI საუკუნიდან XVII საუკუნის 90-იან წლებამდე, სამეხელი 1692-1693 წლიდან 1760 წლამდე და ნინოწმინდელი 1760 წლიდან ბოლომდე.

ნაშრომის ბოლოს განხილულია ნინოწმინდის ტაძრის არქიტექტურა, მისი წარწერები, ნინოწმინდელ საბა ტუსიშვილის სასახლისა და ნინოწმინდაში დაცული ძვირფასი ხატების ისტორია. ამასთან ერთად, გადმოცემულია ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა კულტურული მოღვაწეობაც.

ამრიგად, ჩვენი საკვლევი თემა „ნინოწმინდის საეპისკოპოსო (XVI-XVIII საუკუნეები)“ ძირითადად აგებულია საარქივო მასალებზე დაყრდნობით და იგი განსაკუთრებით საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ისტორიისათვის საყურადღებო და მნიშვნელოვან მოვლენებს ასახავს და წარმოადგენს.

**წინონწინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი
XVI-XVIII სს.**

ზაქარია	1553-1556 წ.
მალაქია	1557-1560 წ.
სილოვანე	1561-1584 წ.
იოსებ (სავერაუდოდ, ჩოლოყა- შვილი)	XVII ს. 20-იანი წ. - 1638 წ.
კოზმა	1639 წ. - XVII ს. 40-იანი წ.
ზაქარია (მაყაშვილი)	1651-1654 წ. - ?
როსებ (მაყაშვილი)	1665 წ. - XVII ს. 60-იანი წ.
ნიქოლოზ (ენდრონიკაშვილი)	1671-1676 წ.
არსენ	1679-1691 წ.
იოსებ (არაგვის ერისთავის ძე)	1692-1697 წ.
იოსებ (ვაჩნაძე)	1702-1737 წ.
მიტროფანე (არაგვის ერისთავის ბაინდურის ძმა)	1738-1740 წ.
იოანე (ჟანდღიერი, მოურავის ძე)	1741-1743 წ.
იოანე (ჯორჯაძე, გარამიშვი- ლი)	დაახლ. 1743 წ.
საბა (ტუსიშვილი)	1744-1783 წ.
ანტონ (ბაბრატიონი)	1786-1787 წ.
იოანე (მაყაშვილი)	1784-1795 წ.
მიხაილ (ინასარიძე)	1796-1800 წ.
სტეფანე (ჯორჯაძე, ენისელთ მოურავის ძე)	1801-1810 წ.

Maia Shaorshadze

**THE EPISCOPATE OF NINOTSMINDA
(16th-18th CENT.)**

SUMMARY

Though the author's title work is chronologically limited to the 16th-18th centuries, the narration starts with the setting up of the eparchy, down to the 1910s, when it was abolished.

A new view is advanced in the study on the founding of the Ninotsminda Episcopate at "Ujarmis Kari" by King Vakhtang Gorgasali. On the basis of an analysis of the two inscriptions of the 10th-11th centuries on the Ninotsminda church it is conjectured that the two persons mentioned in them – bishop Ioane (Jaqub) and Stepane the archimandrite – may have been Ninotsminda bishops of the same period, who must have made a definite contribution to the strengthening of the episcopate. The work also presents important details of the life and activity of St. Arsen Ninotsmindeli and his literary work.

As to the 16th century, the chronological sequence of the Ninotsminda bishops – hitherto not studied fully – is determined. A charter, preserved in the Georgian Central Historical Archive, is introduced into the specialist literature. Its content is published for the first time. The charter, formerly tentatively dated to the 16th century, has been shifted to the 17th century on the basis of the ascertainment of the floruit of Kozma Ninotsmindeli in the 1630s-1640s.

The chronological sequence of the 17th century Ninotsminda bishops was first determined by P. Karbelashvili, then by L. Jandieri. However, definite changes had to be introduced into this chronological list and some historical events needed specification.

Three bishops – Ioseb, Kozma and Ioseb (Son of the Aragvi eristavi) – were added to the chronological sequence of the 17th century Ninotsmina bishops. The floruit of the latter Ioseb is dated to 1692-1697, under whom – according to the sources – the Natlismtsemeli monastery left the jurisdiction

of Ninotsminda bishop and entered the congregation of the Sameba bishop. The view of B. Lominadze, according to which this may have happened in the 1680s, is not shared and the date is specified to 1692-1693, when Nikoloz Choloqashvili was bishop of Sameba (ca 1690-1693), while Erekle I backed the colonists arriving at Natlismtsemeli, wishing to enter the congregation of the bishop of Sameba upon their failure to receive appropriate support from the bishop of Ninotsminda.

As for the 18th century, the chronological sequence of Ninotsminda bishops has been ascertained, and P. Karbelashvili's datings have been altered in the majority of cases.

Several new documents hitherto unpublished, have been used with regard to Ioseb Vachnadze of Ninotsminda. Rich material is also amassed on the floruit of Saba Tusishvili of Ninotsminda. The years of the episcopacy of Mitropane of Ninotsminda, who had the Gospel and the Acts of the Apostles copied in 1763 and the Bodorna church renovated in 1772, are determined approximately. Karbelashvili's view, according to which Mitropane must have been bishop of Ninotsminda in 1615-1627, is rejected and he is considered to have been an 18th century bishop.

The years of the episcopacy of Ninotsminda, Ioane (Maqashvili), Mikhail and Stepane, about whom the evidence found in the documents in some cases coincides, causing uncertainty, are ascertained.

The social-economic situation of the episcopate in the 16th-17th centuries is dealt with in the present work on the basis of some hitherto unpublished archival material.

The boundaries of the episcopate of Ninotsminda by the second half of the 18th century are determined according to the evidence of one hitherto unpublished charter.

The attitude of the Ninotsminda bishop to the monasteries of Davit-Gareji deserts is discussed in a separate chapter. Hitherto unknown documents are published on the Dodo monastery, attesting to the cited monastery leaving the jurisdiction of the abbot of Davit-Gareja and coming under the bishop of Ninotsminda, in 1794. Besides, unlike B. Lominadze, new views are presented on the Gareja deserts and the bishops consecrating their serfs and estates.

The work ends with a discussion of the architecture of the Ninotsminda church, its inscriptions, the history of the Ninotsminda bishop Saba

Tusishvili's palace and the valuable icons presented in Ninostminda. The cultural activity of Ninotsminda bishops is also presented.

The monographic work, The Episcopate of Ninotsminda (16th-18th cc.), is basically built on archival material. It reflects developments noteworthy and important for the history of the Georgian Orthodox Church.

საძიებლები

პირთა საძიებელი

ა

აბლა-ყაენი 138
აბრამ (სომეხთა კათალიკოსი) 20
აეალოვი (ეშიკალადაში) 88
აეთანდილი 66
ალავერდელი გაბრიელ 59
ალავერდელი გრიგოლ 69
ალავერდელი ზებედე 60, 64
ალავერდელი ნიკოლოზ 128
ალექსანდრე I დიდი 53, 80, 113, 116
ალექსანდრე II (კახთა მეფე) 24, 61, 90, 91, 92, 93, 96, 114, 126, 136
ამბა-ალავერდელი 41, 50, 57, 72, 81, 85, 86, 87
ამბა-ალავერდელი ზაქარია 58
ამბა-ალავერდელი ფილიპე 56
ამბა-ალავერდელი ნიკოლოზ ენდრო-ნიკაშვილი 76, 77, 81, 82, 108
ამილახვარი ამირინდო 100
ამილახვარი დიმიტრი 100
ამილახვარი თეიმურაზ 100
ამილახვარი იოანე 100
ამილახვარი ნიკოლოზ 100
ამილახვარი რევაზ 100
ამილახვორიშვილები 106
ანა დედოფალი (დავით II იმამყული-ხანის დედა) 75, 95
ანტონ I კათალიკოსი (ბაგრატიონი) 13, 31, 34, 82, 83, 84, 85, 97, 109, 118
ანტონ II კათალიკოსი (ბაგრატიონი) 85, 86, 87, 89, 99, 102, 105, 120, 123, 129
ანტონ მთავარეპისკოპოსი 81

არისტაკეს ლასტივერტეცი 30
არსენ (ივერიის მონასტრის წინამძღვარი) 30
არსენ იყალთოელი 32
არსენ ფარსმან ყოფილი (გიორგი ჩორჩანელის ძმა, ივერიის მონასტრის წინამძღვარი) 30
არსენ II კათალიკოსი 31
არსენ ნინოწმინდელი (წმ.) 9, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 145, 152
არსენი 30, 32
არსენი ვაჩესძე 34
არჩილ II 61, 92, 107, 116, 149, 151
არჯევანიძე ივ. 13, 22, 52, 138
ასლან ეშიკალადაში 101
ახიზის ეპისკოპოსი 19

ბ

ბაგრატ III 37
ბაგრატ ბაგრატიონი (ბატონიშვილი) 9, 85
ბაინდურ არაგვის ერისთავი 80
ბაკურდუხტი (პაკორდუხტი) 35, 141
ბარანაბე მღვდელი 68
ბარნაველი თ. 15, 35, 36
ბარნაველი ს. 14, 144
ბარძიმი 70
ბასილი II (ბიზანტიის იმპერატორი) 30
ბასილი ბაგრატის ძე 33
ბასილი ეტრაბაი მალუშის ძე 30
ბაქრაძე დ. 13, 19, 143

ბერეთელი (ჩელეთის ეპისკოპოსი)
19

ბერთუბნელები 129, 137

ბერი ეგნატაშვილი 8, 62

ბერიძე ვ. 15

ბერქა-ყენი 53, 113, 116, 138

ბერძენიშვილი ნ. 12, 13, 40, 42

ბიბილაძეები 86

ბოდბელი 19, 77, 85, 86, 115, 127,
134, 156

ბოდბელი გაბრიელ 64

ბოდბელი დავით (ვაჩნაძე, ყოფილი
დავით-გარეჯის არქიმანდრიტი)
127

ბოდბელი დანიელ 84

ბოდბელი ზაქარია 56, 57

ბოდბელი ზაქარია 77

ბოდბელი იოანე (ჯორჯაძე,
ენისელთ მოურავის ძე) 82, 87,
108, 126, 127

ბოდბელი მათე 64

ბოდბელი მაქსიმე 58

ბოლნელი 19, 82

ბ

გაბაშვილი ვ. 11

გაბიძაშვილი ე. 33

გაბრიელ დეკანოზი 78, 79, 99

გაბრიელ მცირე 88, 149, 155

გაბრიელ (ქართლის კათალიკოსი)
19

გამდლისშვილი 99

გარეჯელები 75, 95, 96

გარეჯელი 60, 92

გარეჯის მოურავი 54

გელასი (მამა) 26

გერმანე (დავით გარეჯის არქიმან-
დრიტი) 120, 121, 123

გესელიელი დემეტრე 130

გივი ამილახვარი 70

გიორგი 94

გიორგი 66

გიორგი 80

გიორგი I 30

გიორგი XI 70, 111, 154

გიორგი XII 10, 84, 87, 88, 103, 129,
130, 131

გიორგი (ათონის ივერთა მონას-
ტრის წინამძღვარი) 29

გიორგი VIII (ალექსანდრე I-ძე) 42,
43, 44

გიორგი (ანჩისხატის ეკლესიის
დეკანოზი) 97, 147

გიორგი ბატონიშვილი 104

გიორგი V ბრწყინვალე 116

გიორგი I ვარაზფაჩე (მამა) 33

გიორგი (მეფე ლევანის ძე) 57, 90,
91

გიორგი ლეონიძე 77

გიორგი (მამა) 27, 28

გიორგი მთანმინდელი 30

გიორგი (მოურავი) 62, 63

გიორგი ოლთისელი 32

გიორგი შეყენებული 32

გიორგი ჩოლოყაშვილი (საგარეჯოს
მოურავი, სუფრაჯი) 118

გიულდენშტედტი 16, 45, 51, 55,
135

გიშელი 82

გრიგოლი (ზედნოდება აბრაამ ახა-
ლი) 32

გრიგოლ მთანმინდელი 25, 28, 32,
33, 146, 147

გრიგოლ ნოსელი 34

გრიგოლ პაპი (58.) 29

გულბათის შვილი 95

გულისაშვილი ალექსი 77

გულისაშვილი ალ. 15, 143, 149,
150

გულისაშვილი ზ. 15

დ

დაავით ბაგრატიონი (ბატონიშვილი) 9

დაავით გარეჯელი (ნმ.) 49, 50, 76, 127

დაავით (ვაჩნაძე, დავით-გარეჯის წინამძღვარი, შემდეგ ბოდბელი) 119, 127

დაავით II იმამყულიხანი 72, 74, 75, 76, 77, 95, 96, 98, 99, 103, 106, 151

დავით (კახეთის მეფე, ნმ. ქეთევანის მეუღლე) 94, 99

დავით III კურაპალატი 24, 30

დავით (ლევან მეფის ძე) 90

დავით რექტორი 30

დავით ყაფლანიშვილი 87

დათუნა 66

დანიელ (ნათლისმცემლის წინამძღვარი) 87

დარეჯან დედოფალი (დადიანი, ერეკლე II მეუღლე) 84, 107

დემეტრე II თავდადებული 116

დემეტრე ჩოლოყაშვილი, ბოქაულთ-უხუცესი 80

დიმიტრი მღვდელი (ნათლისმცემლის მონასტრის წინამძღვარი) 148

დმანელი 19, 82

დოლიძე ი. 11, 57, 58, 85

დომენტი I კათალიკოსი 56, 57

დონდუა ნ. 11

დრეიძე ბეჟიტა 95

დრუიძენი 137

დურმიშხან სახლთუხუცესი (ძმა ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილისა) 73

დუშია ქიზიყის მოურავი 70

ე

ევდემოზ I კათალიკოსი 62

ევდემოზ II კათალიკოსი (დიასამიძე) 75

ევთიმი წინამძღვარი 88

ეთიხერას შვილი 95

ეპატერინე (რუსეთის იმპერატორი) 85

ელერდაშვილი ალ. 138

ელიმირზა (ლევან მეფის ძე) 90

ერასტიშვილები 108

ერეკლე I (ნაზარალიხანი) 69, 70, 72, 73, 75, 111, 117, 130, 154

ერეკლე II 8, 71, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 130, 131, 137, 142, 143, 146, 147, 150

ეფრემი 77

ეფრემ მცირე 32

ექვთიმე (ეფთვიმე) მთაწმინდელი 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 146

ექვთიმე (ნათლისმცემლის მონასტრის არქიმანდრიტი) ნმ. 98, 120, 148

ვ

ვასილი ვაგრატიის ძე ხახულელი (იხ. ბასილი ბაგრატიის ძე) 32

ვახტანგ VI 8, 77, 150

ვახტანგ გორგასალი 7, 18, 19, 21, 22, 23, 152

ვახუშტი ბატონიშვილი 7, 8, 20, 21, 23, 45, 50, 51, 55, 70, 108, 118, 129, 136, 154

ვაჩნაძეები 76, 109

ზ

ზაალ ჯილაური 87

ზალიკაანი 137

ზაქარაია პ. 16

ზაქარია ბანელი 30, 31

ზაქარია გაბაშვილი (მღვდელი) 83

ზაქარია (დოდოს მონასტრის წინამძღვარი) 117, 118

ზაქარია კათალიკოსი 94
 ზაქარია (მამა) 75
 ზაქარია მირდატის ძე 30, 32
 ზაქარია (სიონის დეკანოზ გაბრი-
 ელის ძე, შემდგომში ამბროსი
 ნილენელი, მანგლელი, ნეკრე-
 სელი) 148
 ზედგინიძე 108
 ზენონი (ნათლისმცემლის წინამძღ-
 ვარი) 122
 ზურაბისშვილები 108

თ

თათეოზაშვილი გოგია 94
 თათეოზაშვილი დავითა 94
 თამაზა 62, 63
 თამაზ ნახუცრიშვილი 88
 თამაზ სპასპეტი 70
 თამარი (დედოფალი, თეიმურაზ II
 მეუღლე) 78, 118, 128, 151
 თაყაიშვილი ექ. 11, 31
 თბილელი 82, 133
 თბილელი მიხაილ 97
 თევდორე 141
 თეიმურაზ I 60, 61, 62, 63, 71, 111,
 116, 153
 თეიმურაზ II 8, 47, 72, 78, 82, 98,
 102, 108, 118, 121, 130, 147,
 150
 თეიმურაზ ბაგრატიონი (ბატონიშ-
 ვილი) 9, 34, 147
 თემურ-ლენგი 23, 39, 53, 116
 თეოდორე (წმ.) 29
 თეოდორე ალექსის ძე (რუსეთის
 მეფე) 69, 111
 თეოდორიტი 34
 თეოდოსი (დავით გარეჯის წინამძღ-
 ღვარი) 86, 98, 125, 126
 თეოვლე ღირსი 32
 თვალელები 61, 65, 95, 96
 თინათინი (ალექსანდრე კახთა მე-
 ფის მეუღლე) 91

თულასშვილი ბახუტა 67, 68, 153
 თულასშვილი ზუბიტა 68
 თულუხშა 94
 თუმანიშვილი ბირთველი (მდივან-
 მნიგნობარი) 66
 თურქები 111
 თუშები 70

ი

იასონაშვილები 67, 153
 იასონაშვილი გოგია 68
 იასონაშვილი პაპუნა 68
 იესე (ლევან მეფის ძე) 90
 იესე (ქართლის მეფე) — 129
 ილარიონ დიდი (თუალელი) 32
 ილარიონ ქართველი 113
 ინგოროყვა პ. 15, 35
 იოანე ბაგრატიონი (ბატონიშვილი)
 9, 45, 81, 136, 146
 იოანე გრძელისძე 24, 25, 26, 27, 28,
 29, 31, 32, 33, 34
 იოანე დამასკელი 34
 იოანე კათალიკოსი (დიასამიძე) 69,
 70, 72, 117
 იოანე (იაცუბ) მთავარეპისკოპოსი
 35, 38, 152
 იოანე მთაწმინდელი 25, 26, 27, 28,
 29, 30, 31, 32, 33
 იოანე მხატვარი 87
 იოანე ოქროპირი (წმ.) 27
 იოანე ოქროპირად წოდებული 27
 იოანე (პატრიკად ნამყოფი) — 32
 იოანე პეტრიწი 32
 იოანე რაითელი 30
 იოანე რატეული 34
 იოანე სააკაძე (წმ. მამა, შემდგომში
 მანგლელი) 129
 იოანე სინელი 29, 30
 იოანე ტაიჭის ძე 32
 იოანე ხახულელი 32
 იოვანე ეპისკოპოსი 36
 იოთამ თარხანი 61
 იორამ თარხანი 66

იესე 77

იესე კათალიკოსი 82, 108, 121
იესელიანი პლ. 10, 34, 63, 69, 81,
84, 85, 86, 87, 143, 149, 151

იესე ულუმბოელი 30

იესრაილი (ებრაელი ყმა) 92

იესალთოელი 32, 50

კ

კახეთელი ა. 15, 49

კათალიკოსი 6, 41, 131, 132, 133

კათალიკოს-პატრიარქი 113, 134

კაკაბაძე ს. 11, 15, 19, 35, 75, 143

კარბელაშვილი პ. 12, 34, 56, 57, 59,
63, 64, 67, 68, 69, 71, 77, 80, 81,
86, 87, 89, 152, 154, 155

კაცია 141

კანარელი 19, 20, 21, 57, 72, 82

კანარელი ეგნატი 56

კანარელი ზაქარია 19

კანარელი ფილიპე 58

კაჭარავა ე. 57, 62, 153

კახნი 70, 108, 147, 150

კეკელიძე კ. 19, 25, 27, 31, 34, 49

კერატიშვილი ბ. 15, 36, 37, 46, 47,
50, 114

კირიონ კათალიკოსი 20

კლდიაშვილი დ. — 16

კობიაშვილი 80

კონსტანტინე II 77

კუდაშვილები 79

კუმურდოელი 19

ლ

ლაფერიშვილი იესე 130

ლაქები 73, 79, 88, 106, 111, 118,
119, 142

ლეონ მეფე (ლევან კახთა მეფე) 23,
24, 56, 90, 91, 93, 133

ლეონ მელიქსეთ-ბეგი 13, 15, 19,
37

ლეონტი მროველი 7

ლოლაშვილი ივ. 27

ლომინაძე ბ. 14, 50, 52, 53, 54, 55,
62, 72, 73, 113, 114, 115, 119,
120, 122, 123, 124, 126, 128, 129,
130, 131, 132, 133, 134, 153, 154,
155

ლორიაშვილი 130, 131

ლუარსაბ 67, 68

ლუარსაბ (როსტომ მეფის შვილი-
ბილი) 65

მ

მათიაშვილი ა. 15, 48, 49

მაკარიოსი (ანტიოქიის პატრიარქი)
16, 93

მალაქია კათალიკოსი 20

მამსაშვილი სულა 94

მამსაშვილი ზურაბა 94

მამუჩიშვილები 108

მანგლელი 19, 82

მარი ბროსე 9, 11, 58

მარიამ დედოფალი (როსტომ მეფის
მეუღლე) 65

მარიამ (დეკანოზ გაბრიელის
მეუღლე) 78

მარიამ-შაქარინა (ერეკლეს ასული)
76

მარიამ-ჯერელნი 68

მარკოზ (დოდოს წინამძღვარი) 75,
117

მაქსიმე აღმსარებელი 89

მანუჩერელი 19

მაჭავარიანი ელ. 31

მენაბდე ლ. 14, 146

მერაბი (ნიკოლოზ წინწმინდელის
ძმა) 69

მესხიშვილი ბერუკა 67

მესხიშვილი გიორგი 67

მესხიშვილი დათუკა 67

მესხიშვილი ნონიკა 67

მეტრეველი ელ. 25, 26, 27, 29, 30,
31, 32, 33, 34

მირიან მეფე 143

მიქაელი (მამა) 26, 27, 28
 მიხეილ თეოდორეს ძე (რუსეთის
 მეფე) 60, 63, 111
 მოსე (მამა) 26
 მოსულიშვილი პ. 15, 139
 მურავიევი ს. 15, 35
 მუსხელიშვილი დ. — 22
 მცხეთელები 136
 მხითარ სევასტიელი 32

6

ნათაძე 103
 ნათლისძე გიორგი (პროტოდიაკონი)
 98
 ნამანგლელების შვილი დავით 131
 ნეკრესელი 50, 57, 69, 81, 82, 115,
 126, 128, 134, 156
 ნეკრესელი ამბროსი 87, 148
 ნეკრესელი არსენ 64
 ნეკრესელი ბასილი 56
 ნეკრესელი იოანე (ჯორჯაძე,
 ენისელთ მოურავის ძე) 76, 126,
 127, 128, 134, 156
 ნეკრესელი კლიმე 58
 ნეკრესის მოძღვართმოდღარი 77
 ნიკოლოზ 77
 ნიკოლოზ IX კათალიკოსი (ამილახ-
 ვარი) 69, 111
 ნიკოლოზ VIII კათალიკოსი (ბაგრა-
 ტიონი) 58
 ნიკოლოზ VII კათალიკოსი (ბარა-
 თაშვილი) 57, 58, 59
 ნიკოლოზ ეპისკოპოსი (მნიგნობარ-
 თუხუცეს იოანეს ძე) 19
 ნიკონი (პატრიარქი) 17
 ნინო (მმ.) 19, 36, 47, 58, 59, 75, 77,
 78, 79, 83, 87, 94, 99, 100, 107,
 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149,
 150, 151
 ნინოწმინდელი 19, 20, 21, 22, 24, 37,
 38, 55, 56, 57, 60, 61, 65, 67, 71,
 72, 73, 74, 75, 77, 81, 82, 85, 89,

90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99,
 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109,
 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117,
 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132,
 133, 134, 137, 145, 152, 154, 155,
 156, 157

ნინოწმინდელი არსენ 70, 74, 154
 ნინოწმინდელი ზაქარია 56, 60, 90,
 91

ნინოწმინდელი ზაქარია (მაყაშვილი)
 61, 65, 66, 67, 74, 153

ნინოწმინდელი იოანე (მაყაშვილი)
 84, 85, 86, 89, 98, 101, 124, 125,
 126, 146, 155

ნინოწმინდელი იოანე ჯანდიერი
 (მოურავის ძე) 81, 89, 128, 146

ნინოწმინდელი იოანე ჯორჯაძე
 (ბარამიშვილი) 81, 89

ნინოწმინდელი იოსებ (არაგვის ერ-
 ისთავის ძე) 68, 71, 72, 73, 74,
 130, 154

ნინოწმინდელი იოსებ (ვაჩნაძე) 73,
 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 89,
 96, 97, 115, 117, 120, 121, 122,
 123, 127

ნინოწმინდელი იოსებ (ჩოლოყაშვი-
 ლი) 60, 61, 62, 63, 74, 153, 154

ნინოწმინდელი კოზმა 59, 60, 63, 64,
 74, 94, 111, 152, 153, 154

ნინოწმინდელი მალაქია 56, 57, 60

ნინოწმინდელი მიტროფანე (არაგ-
 ვის ერისთავის შვილი) 80, 89,
 146, 155

ნინოწმინდელი მიტროპოლიტი და
 არქიეპისკოპოსი რუსთავისა
 სტეფანე (ჯორჯაძე, ენისელთ
 მოურავის ძე) — 88, 89, 111, 131,
 146, 147, 149, 155

ნინოწმინდელი მიხაილ (ინასარიძე)
 87, 88, 89, 101, 111, 143, 149,
 155

ნინოწმინდელი ნიკოლოზ (ენდრონი-
კაპელი) 68, 69, 70, 72, 73, 74,
111, 141, 147, 154

ნინოწმინდელი როსებ (მაყაშვილი)
67, 68, 74, 153

ნინოწმინდელი საბა (ტუსიშვილი)
14, 16, 23, 71, 79, 81, 82, 83, 84,
89, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103,
105, 106, 107, 108, 109, 110, 111,
115, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
129, 130, 131, 137, 142, 143, 144,
145, 146, 147, 148, 150, 154, 156

ნინოწმინდელი სილოვანე 57, 58, 59,
60, 91

ნინოწმინდის ეკლესიის ყმები 100,
101

ნისანა (ნინოწმინდის ვაჭარი) 91

ნიქოზელი 20, 82

ო

ომან ხერხეულიძე 8

ომნიაშვილი 136

ონოფრე მაჭუტაძე (დავით-გარეჯის
წინამძღვარი) 48, 70, 73, 117,
154

ონოფრე ჩივაძე 71

ორბელიანი ვახტანგ (მოურავი) 87

ორბელიშვილი ბესარიონ 71, 73

ორბელიშვილი სვიმონ 71

ოსმალეები 118

ოხია ყორჩი 68

ოპანეზა (მებაჟე) — 102

პ

პავლე ალექსეი 16, 17, 93

პაპუნა ორბელიანი 8, 84

პატარაძეულელები 131

პოლიევქტოვი მ. 12, 64, 93, 94

პროკლე დიადოხოსი 147

ჟ

ჟამთაღმწერელი 45

ჟორდანია თ. 10, 11, 19, 27, 29, 30,
39, 56, 58, 60, 61, 63, 72, 80, 153

რ

როსებ 67

როსტომ მეფე 62, 65, 66, 94, 95,
136

როსტომავილები 86

რუსთაველი (რუსთველი) 19, 69, 72,
77, 82, 108, 110, 113, 115, 134

რუსთავეის არქივისკოპოსი სტე-
ფანე 87, 88

რუსთველი ბესარიონ 77

რუსთველი დავით 84

რუსთველი დომენტი 83, 109, 110

რუსთველი ზაქარია 64

რუსთველი იოსებ 56

რუსთველი ნიკოლოზ (მდივან მწიგ-
ნობართუხუცესის ძე) 73

რჩეულიშვილი ლ. 16, 144

ს

საბანაძე გიორგი 100

საბანაძე პაპუნა 100

საბინინი მ. 49, 150

საგარეჯოელები 136

საგარეჯოს მოურავი 76, 129, 135

სამეხელი 21, 69, 73, 77, 110, 115,
131, 134, 154, 156

სამეხელი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი
71, 72, 73, 130, 154

სამთავნელი 19, 82

სამთავრელი 19

სამთავროსა და გორის მიტროპოლი-
ტი ბესარიონ 97

სახლთუხუცეშვილი უ. 15, 51, 52

სერაპიონი (მამა) 71

სენია ჩხეიძე 8, 70

სვიმონ მოხუცებული 28
 სვიმონი (ნათლისმცემლის მონას-
 ტრის წინამძღვარი) 131
 სიბაშვილი შავარდი 59
 სიღამონიძე ვ. 49
 სიმონი (დოდოს წინამძღვარი) 118,
 119, 122
 სოლომონი 35, 36
 სოლოლაშვილი ზაზა 100
 სტეფანე 32
 სტეფანე არქიეპისკოპოსი (არქიმან-
 დრიტი) 36, 37, 38, 114, 141,
 152
 სულხან-საბა ორბელიანი 46, 47, 87
 სხირტლაძე ზ. 16

ტ

ტარასი არქიმანდრიტი (ალექსი-
 მესხიშვილი) 30
 ტუსიშვილები 108
 ტფილელი 19
 ტყეშელაძე მ. 15, 151

უ

ურბნელი 20, 82
 ურდულაძე პეტრე (დეკანოზი) 106
 ურუმბი 79
 უხტანესი 20

ფ

ფუთურიძე ვლ. 11
 ფურცელაძე დ. 10, 65, 73, 74

ძ

ძაიყუბათ სახლთუხუცესი 80
 ძეთევანი 79
 ძეთევანი (გიორგი XII მეუღლე) 84
 ძეთევან დედოფალი (წმ.) (დავით
 კახთა მეფის მეუღლე) 94, 99,
 106
 ძისიყელები 70
 ძისიყელი 20, 114

ქრისტეფორე I კათალიკოსი 61, 62,
 63, 153
 ქრისტეფორე II კათალიკოსი (ურ-
 დუბეგაშვილი-ამილახვარი) 62,
 63, 65, 95, 136, 153
 ქურხული 95

ყ

ყაუხჩიშვილი თ. 15, 36
 ყიზილბაშები 79, 118
 ყორღანაშვილი აბრამა 47, 78, 99

შ

შანიძე ა. 15, 35, 36
 შაჰ-აბასი 71, 94, 116
 შიომ ტუსიშვილი (მოლარეთუხუ-
 ცესი) 84
 შოშიაშვილი ნ. 15

ჩ

ჩერქეზნი 90, 96
 ჩოლოყაშვილი ბიძინა (სუფრაჯი)
 (წმ.) 61, 63
 ჩოლოყაშვილი ედიშერ (სახლთუხუ-
 ცესი) 76
 ჩოლოყაშვილი რევაზ 69, 70
 ჩუბინაშვილი გ. 15, 19, 23, 36, 139,
 140

ც

ცაგარელი აღ. 11
 ცინცაძე ი. 12, 15, 46, 50
 ციცხვაია ხ. 15, 49, 50, 51
 ცურტაველი 19
 ცხვილოელი პ. 15, 71

წ

წალკელი 82
 წილკნელი 19, 20, 50, 82
 წყაროსთაველი 19

შ

ჭერემელი 20, 77
 ჭერემელი ანტონი 56, 57
 ჭერემელი ეგნატე 58
 ჭერემელი მათე 64

ხ

ხარტაშნელი 77, 82
 ხარტაშნელი ელისე 58
 ხარტაშნელი კლიმი 56
 ხარტაშნელი მათე 64
 ხაშმელეები 131
 ხახანაშვილი ალ. 11, 121
 ხელაევი ა. 15
 ხორანელი 20
 ხორაშან ბატონიშვილი 84

ხოჯა ამირანა 59, 64, 94

ხუბუა მ. 11

ხუნანელი 20

ჯ

ჯავახიშვილი ივ. 12, 18, 20, 39, 51
 ჯამასპი (საგარეჯოს მოურავი) 61, 98

ჯანაშვილი მაშისიმედი 78

ჯანდიერი 109

ჯანდიერი გ. 14, 18, 21, 22, 57, 61, 67, 72, 74, 153, 154

ჯანდიერიშვილი 76

ჯილაური 137

ჯილაური პაატა 59

ჯუანშერი 7, 18, 20

გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

ა

აგარაკი 18
 აზამბური ს. 56, 90, 96, 137, 138
 აზერბაიჯანის რესპუბლიკა 135
 ათონის ივერთა მონასტერი 9, 25,
 28, 31, 34, 145, 146
 ათონის მთა 9, 24, 25, 26, 28, 31,
 35
 აკურა ს. 98, 128
 ალავერდის საეპისკოპოსო 93, 94
 ალაზანი (მდ.) 22
 ალაზნის ველი 13
 ალბანეთი 22, 143
 ამართული 44
 ანჩა 37
 არაგვი (მდ.) 44, 135, 143
 არაგვის ხეობა 22
 არიელი (არიელი) ს. 50, 53
 არტანი 18
 აფხაზეთი 43
 ახიზა 18
 ახმეტა 135
 აჯი-სუ 44

ბ

ბახტრიონი 63
 ბერდუჯი 50
 ბერტუბანი 45, 53, 54, 62, 83, 106,
 115, 116, 123, 129, 130, 137
 ბიზანტია 30
 ბიქელი ს. 90, 96
 ბოდბე 103, 143, 144
 ბოდბის საეპისკოპოსო 93, 94, 126
 ბოდისი ს. 143
 ბოდორნის ტაძარი 80, 146, 155
 ბოდოჯი 50
 ბოლნისი 18
 ბოჭორმა 22
 ბუჩანთ კაკალი 138

ბ

გარდაბანი 135
 გარე-კახეთი 8, 13, 15, 45, 51, 52,
 135, 136
 გარეჯა-ყარაიის ველი 54
 გარეჯი (გარეჯა) 14, 16, 22, 37, 45,
 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 96, 101,
 113, 116, 117, 118, 131, 132
 გარეჯის ზეგანი 138
 გარეჯის მრავალმთა 13, 37
 გარეჯის უდაბნო (მონასტერი) 23,
 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 69, 75,
 92, 93, 113, 114, 115, 116, 117,
 118, 124, 129, 131, 132, 133, 134,
 146, 156
 გერგეტის სამება 80
 გიგოას წყარო 136
 გიორგიწმინდა 45, 47, 53, 55, 62
 გიორგიწმინდის ხევი 136
 გიშის საეპისკოპოსო 94
 გოგიტაანები 137
 გომბორი 54
 გომბორის ქედი 136, 143
 გომბორის ხევი 136
 გომთ წყალი 136
 გრემი 43, 44, 54, 61, 91
 გურია 43
 გურჯაანის რ-ნი 54, 109, 135

დ

დავით-გარეჯის უდაბნო (მონას-
 ტერი) 15, 45, 48, 55, 60, 62, 64,
 69, 70, 71, 73, 80, 81, 84, 85, 86,
 87, 88, 91, 98, 104, 105, 107, 113,
 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122,
 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129,
 131, 132, 134, 145, 148, 153, 154,
 155, 156
 დარიჯი (დარიჯა) 49
 დარჩიეთი ს. 109

მღევთ ნასახლარი 136

მდიდოეთი 43, 44

მდოდოს მონასტერი 75, 83, 86, 91,
106, 107, 115, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
129, 132, 134, 155, 156

ნ

ნელისენი 43

ნერუშეთი 18

ნერო 20, 22

ნერნოს ორევეი 110

ო

ოაკურა 53

ოანთა 53

ოარცლა 137

ოელისციხე 108

ოერენა (ვერონა) 50, 53, 54

ოეძისხევი 53, 54

ოეჯინი 108

ზ

ზეგანი ს. 109

ზემო ხაშმი 109

ზემო ხოდაშენი 53

თ

თავ-გოჭაურა 137, 138

თბილისი 13, 52, 55, 82, 133, 135,
142, 149

თელავი 103, 135

თვალთავი 45, 53

თვალთავის წმ. გიორგი 47

თვალთხევი 45, 47, 52

თვალი 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 55, 62, 76, 78, 91, 94,
96, 99, 100, 101, 103, 106, 118,
126, 130

თვალ-საგარეჯო 45, 46, 48, 50, 51,
52, 55, 95, 135

თიანეთი 22, 43, 44, 135

თოლეჯი 53

თოხლიაურის ხევი 136

თუშეთი 44

თუშთ ჯევი 137, 138

ი

იერუსალიმი 24

ივრის ზეგანი 136

ივრის ხეობა 136

იმერეთი 62, 71, 81, 84, 89

იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი
71, 72, 73, 82, 83, 84, 85, 87, 88,
98, 103, 104, 107, 116, 118, 119,
120, 121, 122, 129, 130, 131, 132,
134, 146, 148, 154, 156

იორი (მდ.) 23, 51, 53, 54, 86, 109,
110, 113, 116, 117, 135, 136,
137

იორანი 11, 16, 116, 145

კ

კაეკასია 16

კაეკასიონი 135

კაკაბეთი 43

კალაური 53, 109

კარბი 100

კარი (ყარსი) 18, 19, 22

კანარეთი 19, 20, 21, 22, 83, 106,
143

კანარეთის ეპარქია 106, 107, 108,
109, 136

კახეთი 9, 12, 13, 16, 17, 18, 37, 41,
43, 44, 45, 46, 51, 57, 58, 62, 64,
70, 71, 75, 77, 81, 87, 93, 94, 96,
97, 98, 100, 101, 102, 103, 109,
111, 116, 135, 143

კეხთა 53

კეხი ს. 50

კისის ჯევი ს. 108

კლარჯეთი 18

კოდა 137, 138

კონდოლი ს. 108

კონსტანტინოპოლი 30, 31, 40
კოშკი ს. 109, 110
კრასნოგორსკი ს. 138
„კუს თეფე“ (კუს გორა) 50
კუხეთი 143

ლ

ლექის მთა 44
ლილო 44, 70
ლოჭინი 135

მ

მათანი ს. 91, 126
მალხაზიანი ს. 138
მანავი 45, 47, 55, 103, 135
მანავის ციხე 135
მანავის ხევი 136
მანგლისი 18
მარმაროვანი 136
მარტყოფი 43, 44, 87, 89, 103, 104,
109, 135
მაშნარი 103
მელაანი 109
მელის გორა 138
მეძუთავი 137, 138
მოდინაზის ციხე 136
მოსკოვი 12, 16
მტკვარი (მდ.) 44, 135, 143
მცხეთა 14, 19, 36, 52, 54, 57, 58,
61, 63, 70, 98, 113, 116, 131, 133,
135, 136, 143
მცხეთის ჯვარი 140, 141
მწარე-წყალი 118

ნ

ნათელული 135
ნაკარალი 137
ნანიანი 135
ნაომარი 137, 138
ნაპირა ს. 53
ნაქარცხილე 137
ნეკრესის საეპისკოპოსო 93, 94, 126

ნიგოზწყალი 78, 79, 99, 137, 138
ნინოწმინდა ს. (კათედრა) 18, 20, 21,
22, 37, 44, 54, 58, 66, 68, 70, 71,
75, 78, 87, 91, 92, 95, 96, 98, 99,
100, 101, 102, 103, 105, 106, 108,
109, 111, 113, 117, 118, 130, 138,
139, 143, 147, 148, 149
ნინოწმინდის ეპარქია 13, 14, 17, 45,
55, 89, 105, 136, 151, 152
ნინოწმინდის მინდორი 138
ნინოწმინდის საეპისკოპოსო 5, 6, 7,
8, 17, 18, 23, 39, 44, 47, 56, 63,
90, 93, 94, 97, 98, 103, 105, 111,
113, 117, 133, 135, 136, 138, 140,
145, 146, 152, 155, 156,
ნინოწმინდის სამრეკლო 23, 142,
144, 145
ნინოწმინდის სასახლე 23, 144, 145,
156
ნინოწმინდის ტაძარი 13, 14, 15, 23,
24, 35, 36, 38, 47, 48, 56, 75, 76,
78, 79, 83, 94, 95, 96, 99, 100,
101, 102, 105, 106, 107, 108, 114,
117, 118, 135, 137, 138, 139, 140,
141, 142, 143, 144, 145, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 156
ნინოწმინდის ციხე 70
ნინოწმინდის ჭევი 23, 136
ნიქოზი 18
ნორიო 135

ო

ოთხთა ეკლესია 24, 25, 26, 30, 31
„ორივე საგარეულო თემი“ 46, 53
ორივის ციხე 135
ორკოშინი ს. 53, 90, 96, 137
ორკოშინის ჭევი 137, 138
ოსმალეთი 16
ოქროს ურდო 116

პ

შპანისი 43

პატარძელი 45, 62, 99, 101, 103,
104, 106, 131, 135

პატარძელის ციხე 135

პატარძელის ხევი 136

პირაქეთა საგარეჯო 46, 51, 52

პირიქითა საგარეჯო 45, 46, 51, 52

პონტო 25

ჟ

ჯალეთი 22

ჯატი ს. 91, 126

რ

რკონის მონასტერი 115

რუსეთი 11, 12, 16, 17, 77, 85, 89,
129, 151, 153

რუსთავი 18, 113, 116

რუსთავის საეპისკოპოსო 93, 94,
113

რუსთავ-ყარაია 113

ს

საამილახორო 53

საბარათიანო 53

საბედიანო 43

საგარეჯო 8, 15, 22, 23, 43, 44, 45,
46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
55, 62, 78, 86, 96, 98, 99, 100,
101, 102, 109, 113, 116, 117, 118,
124, 125, 129, 132, 135, 136, 138,
147

საგარეჯოები 46, 47, 54

საგარეჯოს თვალთხევი 136

საგარეჯოს მთა 136

საკანა 90, 96

სამება 19, 20, 21, 107, 109, 120,
121

სამების საეპისკოპოსო 94, 105, 108,
132

სამების ხევი 136

სამეგრელო 43

სამცხე 41, 43, 58, 74, 75, 76, 95

სამცხეთო 53

სახოხის ქალა 65, 75, 90, 95, 96,
137, 138

სეგურანი ციხე 135

სევეტიცხოველი 45, 98, 99, 136

სიონის საკათედრო ტაძარი 149

სილნალი 22, 135, 138, 142, 144

სომხეთი 22

სოჯი (სუჯი, სუჯეთი) 50

სპარსეთი 11, 50

ტ

ტაო 30

ტაო-კლარჯეთი 37

ტაშირი 20

ტაძრები (ტაზრები) ს. 50, 53, 91,
126

უ

უკანა მხარი 52

უკანა საგარეჯო 46, 52

ურიათ-უბანი ს. 109

უჯარმა 18, 19, 20, 22, 91, 109

უჯარმის კარი 18, 19, 21, 22, 126,
152

ფ

ფაღაშენი ს. 50

ფარა 137, 138

ფშავი 44

ფშავის წყალი 44

ფხოველი ს. 108

ქ

ქართლი 9, 12, 20, 22, 43, 45, 62,
87, 101

ქართლ-კახეთის სამეფო 97

ქვათახევი 29, 30

ქვემო ხაშში 109

ქვემო ხოლაშენი 53

ქიზიყი 23, 43, 49, 103
ქოდალო ს. 109

ლ

ლვთაების მონასტერი 103

ყ

ყაზანის 129
ყვარელი 43, 54, 103
ყიზლარი 106
ყოვლადწმინდის მონასტერი 109

შ

შაქი 44
შიბლიანი ს. 109
შიბლიანის ხევი 136
შიდა კახეთი 52, 136
შილდა 43, 87
შიომღვიმის მონასტერი 115, 140

ჩ

ჩაილურის ხევი 136
ჩელეთი 18
ჩითუხას ჯევი 129
ჩიჩხიტურის მონასტერი 118
ჩუმლაყი 109, 110

ც

ციც-გომბორის მთა 52, 53, 54

ძ

ძეგამი 61, 92

წ

წამებული (მონასტერი) 115, 116
წაღმარაბარი 91

წინამხარი 52
წინანდალი 108
წინა საგარეჯო 46, 52, 53, 90
წინა-უკანა საგარეჯო 46, 53, 90, 93, 96
წმინდა გიორგის ეკლესია 45
წუნდა 18
წუქეთი 43

ჭ

ჭერემი 18, 82, 106, 109
ჭერემის საეპისკოპოსო 93, 94, 105, 106, 108, 109, 110, 136
ჭერემის წყალი 136
ჭერემის ხეობა 13
ჭიაურელის მიწა 117
ჭიაური 43

ხ

ხარჭაშნის საეპისკოპოსო 93, 94
ხაშმი 22, 103, 131, 138
ხევ-ძმორი 44
ხოდაშენი 53
ხორნაბუჯი 18, 50
ხუნანი 18

ჯ

ჯავახეთი 18
ჯალაბაური ს. 109
ჯიმიოთი 53, 54

კ

კერეთი 18, 22, 37, 43, 44, 143

ბამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა*

1. ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელთნაწერი აღაპებით, თბ., 1901.
2. ანტონ ბაგრატიონი, წყობილსიტყვაობა, წ. I, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა რ. ბარამიძემ, თბ., 1972.
3. ივ. არჯევანიძე, თბილისიდან ალაზნის ველისაკენ, მხარეთმცოდნეობითი ნარკვევი, თბ., 1958.
4. ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, გამოსცა თ. ლომოურმა, თბ., 1941.
5. ს. ბარნაველი, საბა ტუსისშვილის „ანდერძისებრნი ღუნანი“, ქართული ხელოვნება, 3, თბ., 1950.
6. დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი (უძველესის დროიდან მე-10 საუკუნის დასასრულამდე), ტფ., 1889.
7. ვ. ბერიძე, ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები, თბ., 1956.
8. ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1974.
9. ნ. ბერძენიშვილი, სამღებროთა შესახებ XVIII საუკუნის საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. IV, თბ., 1967.
10. ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბ., 1937.
11. გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ტ. I, ნაკ. I, წმ. დავითის ლავრა, უდაბნოს მონასტერი (XI-XVIII სს.), გამოსაცემად მოამზადეს დარეჯან კლდიაშვილმა და ზაზა სხირტლაძემ, თბ., 1999.
12. ჯ. გვასალია, თ. თოდრია, გვიანფეოდალური ხანის კახეთის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1971.

---

* შენიშვნა: ტექნიკური პრობლემების გამო ნუსხაში ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრისა და საქართველოს ეროვნული არქივის ფონდები მითითებულია ძველი სახელწოდებების მიხედვით.

13. გიორგი მცირე, ცხოვრება გიორგი მთანმიდელისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა, თბ., 1994.
14. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1962.
15. ალ. გულისაშვილი, ნინოწმინდა, გაზ. „დროება“, № 225, 1884 წ.
16. ალ. გულისაშვილი, წმ. ნინოს ხატის შესახებ, გაზ. „ივერია“, № 45, 1902 წ.
17. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. I, ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XVIII სს.), ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1940.
18. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. II, ბატონყმური ურთიერთობა (XV-XIX სს.), ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1953.
19. ვ. დონდუა, კალმასობა როგორც ყოფაცხოვრებითი მოვლენა ძველ საქართველოში, თბ., 1949.
20. მ. დუმბაძე, ვ. გუჩუა, ბ. გიორგაძე, წყაროები და ლიტერატურა ქართულ და ევროპულ ენებზე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, თბ., 1973.
21. ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევა და კომენტარები გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968.
22. ალ. ელერდაშვილი, სახობიძალა, გაზ. „ივრის განთიადი“, № 35, 22 მარტი, 1975 წ.
23. ალ. ელერდაშვილი, მინდორ „ნაომარის“ სახელწოდების განმარტებისათვის, გაზ. „ივრის განთიადი“, № 139, 29 ნოემბერი, 1966 წ.
24. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973.
25. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941.
26. ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, თბ., 1913.
27. პ. ზაქარაია, საქართველოს ძველი ციხე-სიმაგრეები, თბ., 1988.
28. ექ. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, ნ. I, ტფ., 1907.

29. თ. თოდრია, ა. თორდია, მ. ფუტყარაძე, გარე კახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები (გარეჯის ქვეყანა), გარეჯი, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VIII, თბ., 1988.
30. პ. ინგოროყვა, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სხდომების ოქმები, № 249, 15, 1, თბ., 1927.
31. იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, ტოპონიმიკა, II, თბ., 1960.
32. იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. II, კ. კეკელიძისა და ალ. ბარამიძის რედაქციით, თბ., 1948.
33. პ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, ა. განერელიას შესავალი წერილებით, რედაქციითა და შენიშვნებით, ტფ., 1936.
34. ა. კავთელი, დაბა და სოფელი, „ივერია“, № 164, 1886 წ.
35. ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, II (საბუთები XV-XVI საუკუნისა), ტფ., 1913.
36. ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, III (საბუთები XV-XVI საუკუნისა), ტფ., 1913.
37. ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, IV (საბუთები XVII საუკუნისა), ტფ., 1913.
38. ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, V (საბუთები XVIII საუკუნისა), ტფ., 1913.
39. ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, „საისტორიო მოამბე“, № 1, ტფ., 1924.
40. ს. კაკაბაძე, წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, ნ. I, თბ., 1914.
41. პ. კარბელაშვილი, იერარქია საქართველოს ეკლესიისა, კათალიკოსნი და მღვდელთ-მთავარნი, თფ., 1900.
42. ე. კაჭარავა, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ, ნ. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, თბ., 2000.
43. ე. კაჭარავა, საქართველოს პოლიტიკური დაშლის ისტორიიდან, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, III, თბ., 1987.
44. კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, კრებული შეადგინა და განმარტებები დაურთო თ. ბარნაველმა, თბ., 1961.
45. კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, V, თბ., 1957.

46. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
47. ბ. კერატიშვილი, ისევ თვალ-საგარეჯოს ისტორიისათვის, გაზ. „ივრის განთიადი“, № 43, 9 აპრილი, 1968 წ.
48. ბ. კერატიშვილი, ნინოწმინდის ქართული წარწერა, ჟურნ. „საბჭოთა საქართველო“, № 7, თბ., 1969.
49. აბ. კიკვიძე, სამცხის სამთავროს წარმოშობა საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში, თსუ შრომები, ტ. 37, თბ., 1949.
50. ა. კლიშიაშვილი, „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ახალი ნუსხა 1697 წლისა, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXIV, № 3, 1960 წ.
51. ბ. ლომინაძე, მასალები საქართველოს XVII-XVIII საუკუნეთა ისტორიის ქრონოლოგიისათვის, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკ. 29, 1951 წ.
52. ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან (სენიორიები), წ. II, თბ., 1966.
53. ა. მათიაშვილი, საგარეჯოს ძველი სახელწოდებების შესახებ, გაზ. „ივრის განთიადი“, № 137, 24 ნოემბერი, 1966 წ.
54. მასალები მე-17 საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის (საქართველოს აღწერილობა შედგენილი პავლე ალექსელის მიერ), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ნ. ასათიანმა, თბ., 1973.
55. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, არქეოლოგიური მოგზაურობა გარეთ-კახეთსა და ჭერემის ხეობაში, საგარეჯო-ნინოწმინდა, IV, გაზ. „სახალხო საქმე“, № 964-974, 1920 წ.
56. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, გარეჯის „მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უილურული, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, V-VI, თბ., 1940.
57. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, კანარეთი, „საისტორიო მოამბე“, წ. II, 1924 წ.
58. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ძველი მხატვრობა გარეკახეთში, ჟურნ. „ჩვენი მეცნიერება“, № 9-10, ტფ., 1924.
59. ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკ. I, თბ., 1962.
60. პ. მოსულიშვილი, ქართული ძეგლის სტრუქტურა, IV-XIII საუკუნეების გუმბათოვანი არქიტექტურა, თბ., 1983.

61. ელ. მეტრეველი, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბ., 1996.
62. ომან ხერხეულიძე, ცხოვრება მეფის ირაკლისა, მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძის მიერ, თბ., 1913.
63. პაპუნა ორბელიანი, საქართველოს ცხოვრება, მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძის მიერ, თბ., 1913.
64. თ. ჟორდანიას, ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიის ისტორიული საბუთები, ფოთი, 1903.
65. ლ. რჩეულიშვილი, საბა ტუსისშვილისეული სასახლე სოფ. ნინოწმინდაში, ქართული ხელოვნება, 3, თბ., 1950.
66. საქართველოს სამოთხე, სრული აღწერა ლუანთა და ვნებათა საქართველოს წმიდათა, შეკრებილი ხრონოლოგიურად და გამოცემული პეტერბურლის სასულიერო აკადემიის კანდიდატის ივერიელის გობრონ (მიხაილ) პავლეს ძის საბინინის მიერ, პეტერბურლი, 1882.
67. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 74.
68. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 114.
69. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 142.
70. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 222.
71. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 224.
72. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 227.
73. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 228.
74. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 229.
75. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 232.
76. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 233.
77. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი A № 234.

- [illegible]

96. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 40.
97. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 46.
98. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 607.
99. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 902.
100. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 1283.
101. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 1363.
102. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 1684.
103. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 2110.
104. საქართველოს კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი H № 3262.
105. საქართველოს საკათოლიკოსო ეკლესიის მოკლე ისტორია, შედგენილი დეკ. მელ. კელენჯერიძის მიერ, ქუთაისი, 1918.
106. საქართველოს სიძველენი, II, ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1909.
107. საქართველოს სიძველენი, III, ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1910.
108. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საქმე № 358.
109. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საქმე № 612.
110. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საქმე № 957.
111. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საქმე № 1195.
112. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საქმე № 1238.
113. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საქმე № 1454.
114. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საქმე № 1458.

151. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1449, საქმე № 2657.
152. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1449, საქმე № 2658.
153. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1449, საქმე № 2696.
154. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1449, საქმე № 2713.
155. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1450, დავთრი 48, № 105.
156. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1450, დავთრი 48, № 111.
157. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1461, საქმე № 17.
158. უ. სახლთხუციშვილი, საგარეჯო, გაზ. „სოფლის ცხოვრება“, № 15, 3 თებერვალი, 1990 წ.
159. უ. სახლთხუციშვილი, ტოპონიმ „საგარეჯოს“ ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის, ტოპონიმიკური კრებული, თბ., 1993.
160. სეხნია ჩხეიძე, საქართველოს ცხოვრება, ახალი მოთხრობა 1469 წ-დან ვიდრე 1800 წლამდე, ორ წიგნად აღწერილი. მეორე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძის მიერ, თბ., 1913.
161. ვ. სიდამონიძე, საგარეჯო, „საქართველოს ბუნება“, № 1, იანვარი, 1975 წ.
162. სულხან-საბა ორბელიანი, „ლექსიკონი ქართული“, ავტოგრაფიული ნუსხების მიხედვით მოამზადა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, ტ. I, 1991.
163. მ. უსტიაშვილი, საგარეჯოში განსახლებული ზოგიერთი გვარის ისტორიისათვის, კლიო (საისტორიო აღმანახი), № 9, თბ., 2000.
164. ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955.
165. ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959.
166. ქართული სამართლის ძეგლები, III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970.
167. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1955.

168. ქართულ-სპარსული (ორენოვანი) ისტორიული საბუთები (XVI-XVIII სს.), ტექსტი დაადგინა, თარგმნა, კომენტარი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ნ. დუნდუამ, თბ., 1984.
169. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 5, თბ., 1980.
170. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 8, თბ., 1984.
171. ქართული წარწერების კორპუსი, I, ლაპიდარული წარწერები I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.
172. ვ. ქარუმიძე, ნ. ქარუმიძე, ხაშმი, ისტორია, თანამედროვეობა, ნ. I, თბ., 1998.
173. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ, ნ. I, ტფ., 1892.
174. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა (1213 წ-დან 1700-მდე), შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, ნ. II, ტფ., 1897.
175. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, ნ. III (1700 წ-დან XIX ს-ის 60-იან წლებამდე), თბ., 1967.
176. თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951.
177. თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, I, დასავლეთ საქართველო, თბ., 1999.
178. თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, II, აღმოსავლეთ საქართველო, თბ., 2000.
179. ქრ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.), მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954.
180. გ. ჩუბინაშვილი, რამოდენიმე თავი ქართული ხელოვნების ისტორიიდან, ტფ., 1926.
181. გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, ტფ., 1936.
182. ი. ცინცაძე, თვალ-საგარეჯოს ისტორიისათვის, გაზ. „განთიადი“, № 44, 13 აპრილი, 1962 წ.
183. ბ. ციცხვაია, ერთხელ კიდევ საგარეჯოს ისტორიაზე, გაზ. „ივრის განთიადი“, № 69, 12 ივნისი, 1973 წ.

184. პ. ცხვილოელი, გუჯრები დავით-გარეჯის უდაბნოსი, გაზ. „ივერია“, № 89, 1893 წ.
185. ძველი საქართველო, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1913.
186. წმინდანთა ცხოვრება, III, თბ., 2001.
187. ა. ხახანაშვილი, გუჯრები, ტფ., 1891.
188. მ. ხელაევი, ნათლისმცემლის უდაბნო კახეთში, გაზ. „ივერია“, № 208, 1886 წ.
189. ხელმწიფის კარის გარიგება, ექ. თაყაიშვილის რედაქციით, ტფ., 1920.
190. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, თბ., 1930.
191. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960.
192. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966.
193. გ. ჯანდიერი, XVII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის (ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი), „მრავალთავი“, თბ., 1971.
194. Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссією, Архивъ главнаго управленія наместника Кавказскаго, т. I, напечатанъ подъ редакцією председателя комиссіи, ст. сов. Ад. Берже, Тиф., 1866.
195. П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, II, III, СПб., 1869.
196. Сведенія о памятникахъ Грузинской письменности А.А. Цагарели, т. I, выпускъ третій, СПб., 1894.
197. П. Иоселиани, Путевыя записки по Кахетіи, Тиф., 1846.
198. С. Н. Какабадзе, Ниноцминдский памятник, Бюллетень Кавказскаго Историко-Археологическаго института в Тифлисе, №4, Тб., 1928.
199. Материалы по истории Грузино-Русскихъ взаимоотношений 1615-1640, Документы к печати подготовил и предисловіемъ снабдил М. Полиевктов, Издательство Тбилискаго гос. Университета, Тб., 1937.
200. С. Н. Муравьев, Три этюда о Кавказско-Албанской письменности: კრებულში – „იბერიულ-კავკასიური წელიწდეული“, VIII, თბ., 1981.
201. Общество любителей Кавказской археологіи, Записки общества любителей Кавказской археологіи, кн. I, изданная подъ редакцією по-

мощника председателя общества Ад. Берже и члена комитета общества Дм. Бакрадзе, Тиф., 1875.

202. Описаніе древностей города Тифлиса, сочиненіе Платона Иоселиани, Тиф., 1866.
203. Переписка Грузинских царей съ Россійскими Государями от 1659 г. по 1770 г. Его превосходительству господину тайному советнику и статья-секретарю Владиміру Петровичу Буткову, СПб., 1861.
204. Д. П. Пурцеладзе, Грузинскіе церковные гуджари (грамоты), Тиф., 1881.
205. Е. Такайшвили, Археологическія экскурсіи, Разысканія и Заметки, Выпускъ V, Тиф., 1915.
206. Пр. М. Ткемаладзе, Тифлисскій Сіонскій Кафедральный Соборъ, Тиф., 1904.
207. А. Шанидзе, Новооткрытый алфавит Кавказских албанцев и его значение для науки, აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, IV,, ტფ., 1938.
208. Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Исследование развития архитектуры в восточной провинции Грузии в IV-XVIII вв., текст, Тиф., 1959.
209. Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Очерк по истории искусства Грузии, Тиф., 1948.
210. Rapports sur un Voyage archeologique, dans la Georgie et dans l'Armenie exécuté en 1847-1848, par M. Brosset, St-Petersbourg, 1850.

სარჩევი

შესავალი.....	5
წყაროები და ლიტერატურა	7
თავი პირველი	
ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს დაარსება	18
1. წმინდა არსენ ნინოწმინდელი.....	24
2. ნინოწმინდის ტაძრის ორი წარწერა და X-XI საუკუნეებში მოღვაწე უცნობი ეპისკოპოსები.....	35
თავი მეორე	
ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს მდგომარეობა XVI-XVIII საუკუნეებში	39
1. საერთო პოლიტიკური და საეკლესიო ვითარება საქართველოში XIV-XV საუკუნეებში	39
2. საგარეჯო და მისი სოფლები წარატიულ წყაროებსა და დოკუმენტებში	44
3. ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი XVI-XVII საუკუნეებში.....	55
4. XVIII საუკუნის ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი.....	74
თავი მესამე	
ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XVI-XVIII საუკუნეებში	90
თავი მეოთხე	
ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს დამოკიდებულება დავით-გარეჯის მონასტრებთან.....	113

თავი მეხუთე

1. ნინოწმინდის საეპისკოპოსოს საზღვრები.....	135
2. ნინოწმინდის ტაძრის არქიტექტურა და წარწერები.....	138
3. ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა კულტურული მოღვაწეობა	145
დასკვნა	152
ნინოწმინდელ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი XVI-XVIII საუკუნეებში.....	157
რეზიუმე (ინგლისურ ენაზე).....	158
საძიებლები	
პირთა საძიებელი	161
გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი	169
გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა.....	175

HISTORY OF THE GEORGIAN CHURCH

3

Maia Shaorshadze

THE EPISCOPATE OF NINOTSMINDA

(16TH-18TH CENT.)

Tbilisi 2010

ARTANUJI Publishers

საგამომცემლო ჯგუფი

**ნესტან ბაგაური
ეთერ ბაიდოშვილი
ვიოლა ტულუში
ილია ხელაია**

**წიგნში გამოყენებულია ნინოწმინდისა და საგარეჯოს ეპისკოპოსის
ლუკას (ლომიძე) და ბუბა კუდავას ფოტოები.**

გამომცემლობა არტანუჯი

მისამართი, ილია ჭავჭავაძის გამზ. 17ბ. 25-05-22, 91-22-83, 8(93) 25-05-22.

www.artanuji.ge

artanuji@artanuji.ge

სერია საქართველოს ეკლესიის ისტორია

გამოიცა:

1. ნიკო ხუციშვილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მინათ-მფლობელობა საქართველოში. თბ. 2006.
2. თეა ქართველიშვილი. გურიის საეპისკოპოსოები (XV-XIX სს.). თბ. 2006.
3. მანია შაოშვაძე. ნინოწმინდის საეპისკოპოსო (XVI-XVIII სს.). თბ. 2008.